MARMARA ÜNİVERSİTESİ AVRUPA TOPLULUĞU ENSTİTÜSÜ YAYINI

ECO Bölgesi

Uluslararası Aktörlerin Rolü ve Türkiye

Muzaffer Dartan

Esra Hatipoğlu

Mehmet Dikkaya

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

Marmara Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı
0028166

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYIN NO: 692
AVRUPA TOPLULUĞU ENSTİTÜSÜ YAYIN NO: 7

HF
1418.5
.D37
2002
ku

ECO BÖLGESİ
ULUSLARARASI AKTÖRLERİN ROLÜ VE TÜRKİYE

MUZAFFER DARTAN
ESRA HATİPOĞLU
MEHMET DİKKAYA

Marmara Üniversitesi
Avrupa Topluluğu Enstitüsü

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Üniversitesi
Avrupa Topluluğu Enstitüsü
Göztepe Kampüsü
Kadıköy - 81040 İstanbul

Tel : 0216 336 33 35
Faks : 0216 347 45 43
E-posta : eci@marmara.edu.tr
URL : www.marmara.edu.tr/eci

Dartan, Muzaffer
Hatipoğlu, Esra
Dikkaya, Mehmet

Eco Bölgesi: Uluslararası Aktörlerin Rolü ve Türkiye
188 sayfa

Marmara Üniversitesi
Avrupa Topluluğu Enstitüsü, 2002

ISBN 975-400-250-9

T.C.
Marmara Üniversitesi
...Enstitüsü
...Kütüphanesi
...DEMİRBAŞ NO. 28166

ISBN 975-400-250-9

© Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü, 2002
Tüm hakları saklıdır.

Kapak Tasarımı : Özcan Alpay
Basım yeri : Lito Matbaa Reklam Ltd. Şti.
Tel : 0216 346 22 52
Faks : 0216 345 13 47
E-posta : litomatbaa@ttnet.net.tr

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KISALTMALAR.....v

TABLOLAR.....ix

ÖNSÖZ.....xi

SUNUŞ.....xiii

GİRİŞ.....1

1. BÖLÜM

BÖLGESELLEŞMENİN TEORİK ÇERÇEVESİ: KÜRESELLEŞME VE BÖLGESELLEŞMENİN DİNAMİKLERİ

1.1. Ekonomik Entegrasyon.....7

1.2. Bölgesel Ekonomik Bütünleşme Aşamaları 8

1.3. Ekonomik Entegrasyonun Amaçları.....9

1.4. Hangi Şartlar Altında Gümrük Birliği Net Refahı Daha Fazla Artırabilir?.....13

1.5. Gelişmekte Olan Ülkeleri Entegrasyona Yönelten Nedenler....14

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2. BÖLÜM

ECO BÖLGESİNDEKİ BÖLGESELLEŞME HAREKETLERİ

2.1. Avrupa Birliği.....18

2.2. İslam Konferansı Örgütü (İKÖ).....24

2.3. D-8 Hareketi.....30

2.4. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT).....34

2.5. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ).....37

2.6. Hazar İşbirliği Konseyi (HİK).....42

2.7. Orta Asya Ekonomik Topluluğu (OEAT).....43

2.8. Avrasya Ekonomik Topluluğu (AvET).....44

2.9. GUUAM.....46

2.10. Şangay İşbirliği Örgütü.....49

2.11. Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü (SAARC).....52

3. BÖLÜM

BİR BÖLGESEL İŞBİRLİĞİ PROJESİ OLARAK ECO

3.1. ECO'nun Kurulma Sebepleri.....58

3.2. ECO'nun Hedefleri.....60

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3.3. ECO'nun Yapısı.....63

3.4. ECO Çerçevesinde Bölgesel Entegrasyonu Kolaylaştıran Faktörler.....65

3.5. ECO Çerçevesinde Bölgesel Entegrasyonu Sınırlandıran Faktörler.....69

4. BÖLÜM

ULUSLARARASI BİR ALAN OLARAK ECO BÖLGESİ VE ÖNEMİ

4.1. Bölgesel Güçlerin Konumu ve ECO Üyesi Ülkelerle İlişkileri.....77

4.1.1. Rusya-ECO İlişkileri.....77
4.1.2. Çin-ECO İlişkileri.....90
4.1.3. Hindistan-ECO İlişkiler.....92
4.1.4. Japonya-ECO İlişkileri.....94

4.2. Küresel Güçlerin Konumu ve ECO Üyesi Ülkelerle İlişkileri.....101

4.2.1. ABD'nin Konumu.....102
4.2.2. Avrupa Birliği (AB)'nin Konumu.....110

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

5. BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN ECO İÇERİSİNDEKİ KONUMU

5.1. Türkiye'nin ECO Üyesi Ülkelerle İlişkileri.....116

5.1.1. Türkiye-İran İlişkileri.....117
5.1.2. Türkiye-Pakistan İlişkileri.....121
5.1.3. Türkiye-Afganistan İlişkileri.....125
5.1.4. Türkiye- Türk Cumhuriyetleri İlişkileri.....126

5.2. Türkiye ECO İlişkilerini Etkileyen Faktörler.....133

5.2.1. Türkiye-Rusya İlişkileri.....133
5.2.2. Türkiye-AB İlişkileri.....140
5.2.3. Türkiye-ABD İlişkileri.....144

SONUÇ..... 149

SONNOTLAR.....159

KAYNAKÇA.....179

DİZİN.....189

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KISALTMALAR

AAET	Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ACP	Afrika, Karayip, Pasifik.
AGİK	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AGSK	Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği
AKKA	Avrupa'da Konvansiyonel Kuvvetlerin İndirimi Antlaşması
APEC	Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği
ASEAN	Güneydoğu Asya Uluslar Topluluğu
AvET	Avrasya Ekonomik Topluluğu
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	Birleşmiş Milletler
BOTAŞ	Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi
CENTO	Merkezi Anlaşma Örgütü
CIA	Merkezi Haber Alma Örgütü

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

D-8	Gelişmekte Olan 8 Ülke Grubu
DEİK	Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
EACM	Doğu Afrika Ortak Pazarı
EACM	Doğu Afrika Ortak Pazarı
ECO	Ekonomik İşbirliği Örgütü
EEC	Avrupa Ekonomik Topluluğu
EFTA	Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi
FREEDOM	Rusya ve Yeni Ortaya Çıkan Avrasya Demokrasileri ile Serbest Piyasalarının Özgürlüğünün Desteklenmesi Yasası
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GB	Gümrük Birliği
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GUUAM	Gürcistan, Ukrayna, Özbekistan, Azerbaycan, Moldovya
HİK	Hazar İşbirliği Konseyi
INOGATE	Avrupa'ya Ülkelerarası Gaz ve Petrol Taşınması Programı
İKÖ	İslam Kalkınma Örgütü
İKV	İktisadi Kalkınma Vakfı
JICA	Japonya Uluslararası Ajansı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KEİ	Karadeniz Ekonomik İşbirliği
KEİK	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi
NAFTA	Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi
OAEÖP	Orta Asya Ekonomileri Özel Programı
OAET	Orta Asya Ekonomik Topluluğu
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
OGT	Ortak Gümrük Tarifesi
OPEC	The Organization of the Petroleum Exporting Countries (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü)
OSCE	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
RCD	Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği
SAARC	Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TPAO	Türk Petrolleri Anonim Ortaklığı
TRACECA	Avrupa-Kafkasya-Orta Asya Ulaştırma Koridoru

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TABLOLAR

Sayfa

1. Bölgesel Örgütlere Üyelik....18
2. Türkiye-İKÖ Üyeleri Arasındaki Ticaret....28
3. D-8 Ülkelerinin Dış Ticaretinde Temel Mallar....31
4. Türkiye'nin D-8 Ülkeleriyle Olan Ticareti....33
5. BDT Ülkeleri Bölgesel Ticaret Rakamları....36
6. KEİ Bölgesi'nde Mal İhracat Yapısındaki Gelişim....41
7. Azerbaycan/Özbekistan-GUUAM Ticareti....48
8. ECO Bölgesi'nin Nüfus ve Coğrafi Görünümü....57
9. Tercihli Tarifeler Sistemine Dahil Olan Mallar Listesi....62
10. Çin-ECO Dış Ticaretinin Gelişimi....91
11. Hindistan-ECO Ticareti....94
12. Japonya-ECO Ticari İlişkilerinin Gelişimi....101
13. ABD-ECO Ticari İlişkilerinin Gelişimi....109
14. Türkiye-Iran Dış Ticareti ve İçeriği....120
15. Türkiye-Pakistan Dış Ticaretinin İçeriği....122
16. Türk Cumhuriyetleri'nde Kullandırılan Eximbank Kredileri....127
17. Orta Asya'ya Yönelik Müteahhitlik Hizmetleri....128
18. Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticaret Akımları....131

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ÖNSÖZ

1980'li yılların sonlarından itibaren Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerinde meydana gelen gelişmeler dünyadaki güç dengesini temelden değiştirmiştir. Tüm bu gelişmelere paralel olarak Türkiye'nin jeopolitik konumunda da farklılaşmalar meydana gelmiştir.

Dünyadaki ana istikrarsızlık ve çatışma alanlarının tam ortasında bulunan Türkiye, ya "merkezi" bir rol oynayacak ve uygulayacağı uzun dönemli politikalarla bu alanlarda önemli ve beklenmedik değişikliklere yol açacak, ya da "bölgesel" bir aktör olarak, bu bölgedeki uluslararası çabalara katkı sağlayacak ve bölge ülkeleri arasında halkının tamamına yakınının Müslüman olduğu tek laik devlet olması, parlamenter demokrasi ve liberal ekonomiye sahip olması sebebiyle yeni bağımsızlıklarına kavuşan Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri'ne model olacaktı.

AT Enstitüsü'nün yayınlamış olduğu bu kitap, yukarıda sözü geçen modeller ışığında, Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde, oynamakta olduğu/veya yakın gelecekte oynayabileceği rolleri, ECO bölgesi çerçevesinde değerlendirmektedir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde, Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye yönelik stratejik bakışının, enerji ve yeni güvenlik yapılanmasının ortaya koyduğu parametreleri içine alacak şekilde çeşitlenmiş olması, bu çalışmayı Avrupa Birliği Türkiye ilişkilerinin geleceği bakımından da önemli kılmaktadır.

Çalışmanın konuya ilgi duyanlara yararlı olacağı inancındayım.

Prof. Dr. Tunç EREM
Rektör

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SUNUŞ

II. Dünya Savaşı sonrasında ekonomik, sosyal ve politik boyutları kapsayan yeni bir uluslararası yapılanmanın hedeflenmesi, dünya genelinde *gelişmiş ülkelerin* ekonomik entegrasyona yönelmesinde etken olduğu gibi, *gelişmekte olan ülkeler* için de belirleyici bir rol oynamıştır. Neticede, II. Dünya Savaşı'ndan sonra artan bölgeselleşme hareketleri, 1960'lı yıllarda daha da hız kazanmış ancak 1960'lı yıllarda kurulan ekonomik bütünleşmelerin bir bölümü, 1970'li yıllarda dağılmıştır. Özellikle benzer ekonomik yapıya sahip olan ve benzer mallar üreten gelişmekte olan ülkeler, aralarındaki ticareti artıramamış ve birleşmeden yarar sağlayamamışlardır. Ekonomik bütünleşmelerin 1980'lerden itibaren ise Kuzey Amerika ve Asya'da önem kazandığı görülmektedir.

Kuzey Amerika'da en büyük bölgesel bütünleşme, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Kanada ve Meksika arasında gerçekleşen *"Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi"* (NAFTA) çerçevesinde sağlanmıştır. Asya'da ise, Japonya ve etrafındaki yeni sanayileşen ülkeler kendi bölgesel birleşmelerini gerçekleştirmişlerdir. Bu bölgeselleşme hareketi sadece Asya ile de sınırlı kalmamış harekete ABD'nin de katılması nedeniyle, Pasifiği de içine alacak şekilde *"Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği"* (APEC) halini almıştır. Dünya milli gelirinin takriben üçte birinin AB, üçte birinin NAFTA, yarısının da APEC (NAFTA dahil olmak üzere) ülkelerinde üretilmesi, bu bütünleşme hareketlerinin önemini daha da artırmaktadır.

Bölgesel ekonomik bütünleşmelerin bu üç başarılı örneği, dünya genelinde bu tür birleşme hareketlerinin çoğalmasında da etkili olmuşlardır. Nitekim, zaman içinde iki yüzün üzerinde bölgesel anlaşma GATT (DTÖ)'a bildirilmiştir. Bugün, son on yıl içinde gerçekleştirilmiş olan anlaşmalardan 150'si yürürlüktedir. 1995 yılından bu yana malların ve hizmetlerin ticaretini içeren yüzün üzerinde anlaşma DTÖ'ye bildirilmiştir. Günümüzde, pek çok ülkenin değişik ve bazen de farklı kurallar içeren anlaşmalara taraf olması bölgesel ticaret anlaşmalarının ağını karmaşık hale getirmektedir. 2000 yılı sonunda DTÖ' ye bildirilen ve yürürlükte olan

bölgesel ticaret anlaşmalarının yaklaşık % 60'ı, toplamın ise %15'i Avrupa ülkeleri arasında gerçekleştirilmiştir. Ancak, gelişmiş ülkelerin gerçekleştirdikleri bölgesel ekonomik entegrasyonların, gelişmekte olan ülkelerin teşebbüs ettikleri birleşme hareketlerine oranla çok daha başarılı oldukları görülmektedir.

Kitabımızın konusunu da daha çok gelişmekte olan ülkelerin bir arada bulunduğu ve bölgesel işbirliği hareketi olan ECO, bu süreçte ECO'ya üye olan ülkeler arasında yaşanan zorluklar, bu ülkelerin bir araya gelmelerini kolaylaştıran faktörler, ECO bölgesinde yer alan diğer bölgeselleşme hareketleri, bu hareketler içinde Türkiye'nin ve diğer ECO ülkelerinin rolü ve ECO bölgesindeki ülkeler arasındaki ikili ilişkiler oluşturmaktadır.

Bu bağlamda birinci bölümde, küreselleşme ve bölgeselleşmenin dinamikleri üzerinde durulmakta, bölgesel ekonomik entegrasyonların özellikleri ve entegrasyona üye olan ülkeler için taşıdığı avantajlar araştırılarak bölgesel entegrasyon türleri incelenmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümü ise ECO bölgesindeki diğer bölgesel işbirliği ve entegrasyon projelerinin değerlendirilmesine ayrılmıştır. ECO'ya üye olan ülkelerin yer aldığı coğrafi alan, ECO dışındaki pek çok bölgeselleşme hareketine de tanık olmaktadır. Çünkü bölge, coğrafi konumu itibarıyla Asya'nın kalbinden Güney Asya'ya, oradan Kafkaslar ve Basra Körfezine, oradan da Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir alana yayılmıştır. ECO Bölgesi etrafında, özellikle son on yıl içerisinde meydana gelen yeni oluşumların hızla çoğaldığı dikkat çekmektedir.

Bu gelişmede, Soğuk Savaş sonrası yeni arayışların büyük oranda etkili olduğu söylenebilir. Avrupa Birliği ve İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) gibi daha önceden gelişmiş işbirliği hareketlerine ilaveten, eski SSCB ülkeleri tarafından meydana getirilmiş büyük bir coğrafi bölgeyi içine alan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Karadeniz bölgesi etrafındaki ülkelerin Türkiye öncülüğünde oluşturmuş olduğu Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ), yine Türkiye'nin inisiyatifiyle belli ekonomik ölçeklere sahip İslam ülkeleri tarafından başlatılmış olan D-8 Hareketi, Hazar Denizi'ne kıyısı olan ülkelerin İran öncülüğünde meydana getirdikleri Hazar İşbirliği Konseyi (HİK), Özbekistan'dan Moldovya'ya kadar uzanan bir çizgide yine bazı eski SSCB ülkelerinin meydana getirdiği GUUAM örgütü, Orta Asya'daki

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bazı ülkelerin Avrupa Topluluğu benzeri bir yapılanma kurmak amacıyla oluşturmuş oldukları Orta Asya Ekonomik Topluluğu ve Çin ve Rusya öncülüğünde oluşturularak içine bazı Orta Asya ülkelerinin de dahil edildiği Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) gibi bölgesel örgütlenmeler de bu kapsamda ele alınmaktadır.

Üçüncü bölümün konusunu ise ECO'nun tarihsel gelişimi, amaçları, özellikleri ve örgütsel yapısı ile ECO bünyesinde oluşturulmak istenen ekonomik işbirliğinin potansiyeli ve olanakları ile ilgili konular oluşturmaktadır. Buna ek olarak, bir bölgeselleşme modeli olarak ECO'nun temel nitelikleri ve potansiyel işbirliği alanları ele alınmaktadır. Üçüncü bölümün son inceleme alanı ise, ECO gibi bir entegrasyon girişiminin önünü açan nedenler (entegrasyonu kolaylaştırıcı faktörler) ile bu entegrasyonu kısıtlayan çatışma alanlarıdır.

Dördüncü bölümde, ECO bölgesinde, Rusya, Çin, Hindistan ve Japonya gibi bölgesel güçlerin konumu yanında ABD ve Avrupa Birliği gibi küresel güç olarak adlandırılabilecek güçlerin de konumu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Özellikle de 11 Eylül ve sonrasında Afganistan'a karşı geliştirilen askeri harekatın şekillendirdiği yeni uluslararası sistemde Rusya, Çin, Hindistan ve Japonya gibi bölgesel güçlerin ECO ve ECO bölgesindeki ülkelerle ilişkileri çerçevesinde gelişen konumları, bölgede varlıklarını, zaman zaman benzer zaman zaman da farklı nedenlerle hissettirmeye çalışan ABD ve AB gibi küresel güçlerin durumu üzerinde önemle durulmaktadır.

Çalışmanın son bölümü ise, ECO'nun kilit üyesi olarak varsayılan Türkiye'nin, İran, Pakistan ve Afganistan gibi bazı ECO üyesi ülkelerle ve Türkiye'nin ECO içindeki konumunu etkileyebilecek olan diğer önemli bölge içi ve bölge dışı ülkelerle olan ikili ilişkilerinin değerlendirilmesine ilişkilerinin incelenmesine ayrılmıştır.

Doç. Dr. Muzaffer Dartan Yrd. Doç. Dr. Esra Hatipoğlu

Arş. Gör. Mehmet Dikkaya

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

GİRİŞ

Yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren dünyada sosyo-ekonomik ve siyasal alanlarda büyük değişimler yaşanmaya başlamıştır. Bu değişim süreci, önce Doğu Bloku'nun, sonra da Sovyetler Birliği'nin çözülmeye başlamasıyla hızlanma eğilimine girmiştir. Teknolojide yaşanan devrimler ve bilişim alanında meydana gelen büyük gelişmelerle dünyanın önemli bir kısmını etkilemeye başlayan küreselleşme dinamikleri, ilk bakışta bu gelişmeye zıt bir düzlemde ortaya çıkması beklenen bölgeselleşme olgusunda da hızlı gelişmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Doğu Bloku ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla dünya jeopolitik coğrafyasında gözlemlenen değişim sürecinin bu iki olguyu hem desteklediği, hem de hızlandırdığı öne sürülebilir.

Dünyanın küresel bir köy haline geldiği yönünde ortaya konulan görüşler ile, dünya egemenliğinin artık bölgesel bloklarla temsil edileceği düzleminde ileri sürülen savlar arasında aslında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Çünkü küresel alanda meydana gelen kuramsal ve kurumsal gelişmeler, ulus devletten daha çok, bölgesel bloklar arasındaki ilişkileri temel alan daha az yapısallaşmış küresel bir yönetim sistemine doğru ilerlemektedir. Bu bağlamda, bölgeselleşmenin ortaya çıkması, çok taraflılığın evriminde ortaya çıkan önemli bir ara basamak olarak görülebilir. Ayrıca dünya ticaretini küreselleştirme görevi bulunan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT), bölgeselleşme için gerekli yasal alt yapının oluşumuna da izin vermekte ve bu yolla küresel bir dünyaya gidişi sağlamaya çalışmaktadır.

Mevcut durumda, dünyadaki hemen hemen bütün ülkeler belli bir entegrasyon girişiminin üyesidir. Hatta bazı ülkeler birden fazla bölgesel bloğa üyedirler. Küreselleşme süreci bölgeselleşmeyle paralellik taşımakta

Marmara Üniversitesi
Kütüphane ve Dokümantasyon
Daire Başk.

ve her ikisi de geniş bir alanda etkili olmaktadır. Bununla birlikte, bölgesel grupların küresel serbestleşmeyi engelleyebilecek korumacı bloklara dönüşmesi tehlikesi de mevcuttur.

Gerek Türkiye, gerekse Türkiye ile tarihsel olarak etkileşim içerisinde bulunan Asya Bölgesi de bu gelişmelerden uzak kalamamıştır. Bu çerçevede tarihsel olarak birbirleriyle yakın ilişkilere sahip ülkeler olan Türkiye, İran ve Pakistan'ın öncülüğünde kurulmuş olan Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) de, bu akımlara bağlı olarak ortaya çıkan bir bölgesel işbirliği çabasını temsil etmektedir. Bu ülkelerin (Türkiye ve Pakistan için daha fazla geçerli olmak üzere) küreselleşme akımlarına karşı içinde bulundukları konum da dünyadaki gelişmelerle paralellik taşımaktadır. Özellikle Türkiye, mal ve sermaye hareketliliği açısından küresel akımlarla büyük bir etkileşim içerisindedir. Son yıllarda yaşanan bölgesel ve küresel krizler karşısında bu ülkenin yaşamış olduğu ekonomik sorunlar bu savı desteklemektedir.

Bu bağlamda, alternatif bölgesel kurumlar aracılığıyla küresel krizlere karşı koyabilme, diğer gelişmekte olan ülkelerle birlikte Türkiye, İran ve Pakistan için de geçerli bir politik açılım olarak algılanmaktadır. ECO, ihracat potansiyeli artan sanayi ürünleri için alternatif piyasalar arayan bu ülkeler için iyi bir açılım aracı olarak görülmüştür. Küreselleşmenin en büyük sonuçlarından birisi olan Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Orta Asya ve Kafkasya Bölgesinde ortaya çıkan jeopolitik boşluk, aynı zamanda yeni ekonomik fırsatlar anlamına gelmiştir.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyelik başvurusunda bulunması, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün kurulmasında aktif rol oynaması ve ECO içerisinde daha aktif rol alma gayretleri, bu çerçevede izlenen politik açılımlardır. Pakistan da benzer şekilde Güney Asya'da gelişen bölgesel örgütlerle işbirliğini genişletmeye çalışmaktadır. İran, 1979'da meydana gelen İslam Devrimi sonrasında uluslararası ortamdan soyutlanma sorunları yaşayan bir ülke olarak Sovyetler Birliği'nin dağılması ve ECO'nun yedi yeni ülkeyi de bünyesine katarak güçlenmesini kaçırılmaz bir fırsat olarak algılamıştır. Özellikle, ABD'nin bu ülkeye karşı uyguladığı izolasyon politikası nedeniyle dünyaya açılım sorunları yaşayan İran'ın,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yeni jeopolitik coğrafyanın tam ortasında bulunması önemli bir avantaj elde etmesini sağlamıştır.

1990'ların başında, Kafkasya ve Orta Asya'nın yeni bağımsız ülkeleri olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan için ECO, özellikle Türkiye ve İran gibi önemli bölgesel güçlerle aralarında bulunan sosyo-kültürel bazı ortak özellikler dolayısıyla, dış ekonomik açılımlar yapabilmek için önemli bir alternatif olmuştur.

Türkiye, İran ve Pakistan'la ikili ilişkilerini geliştirerek etki alanından çıkmaya başladıkları Rusya'yı dengeleme amaçlarını da gerçekleştirmek isteyen bu yeni ülkelerin öncelikli hedefleri, sınırlı ihracat ürünlerine yeni dış pazarlar aramak, ekonomilerinin yeniden yapılandırılmasında bu ülkelerin tecrübe ve diğer olanaklarından yararlanmak ve coğrafi açıdan açık denizlere kapalı bulunan konumlarını sona erdirmek olmuştur. Özellikle Hazar havzasında bulunan büyük petrol ve doğalgaz rezervlerinin dünya pazarlarına ulaştırılması sorunları karşısında ECO'nun coğrafi önemi gittikçe artmıştır. Uzun süren bir dış ve iç savaş döneminden 1990'ların başlarında çıkmış bulunan Afganistan için de ECO bağlamında tespit edilen hedefler çok farklı değildir.

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1. BÖLGESELLEŞMENİN TEORİK ÇERÇEVESİ: KÜRESELLEŞME VE BÖLGESELLEŞMENİN DİNAMİKLERİ

Dünya ticaretini serbestleştirme çalışmaları iki ayrı yönde gelişmiştir. Bunlar, *"küresel"* ve *"bölgesel"* yaklaşımlardır. *Küresel yaklaşım*, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması GATT (daha sonra Dünya Ticaret Örgütü) çerçevesinde düzenli olarak yürütülen görüşmelerle tüm üye devletlerin gümrük tarifelerini indirmeleri esasına dayanmaktadır. *Bölgesel yaklaşım* ise, genellikle belirli bir coğrafi bölgede yer alan devletlerin bir birlik oluşturarak, kendi aralarındaki ticareti serbestleştirmeleri anlamına gelmektedir. Bu bağlamda bölgesel yaklaşım, dışa karşı uygulanan tarifeler nedeniyle daha sınırlı bir serbestleşmeyi temsil etmektedir. Bölgesel yaklaşımın başlıca iktisadi birleşme türleri *"serbest ticaret bölgeleri"* ile *"gümrük birlikleri"*dir. Bu iki modelin yaygın olmasının sebebi ise, GATT'ın XXIV. maddesi ile bu tür bölgesel entegrasyonlara imkân sağlanmasıdır. GATT'ın *"en çok kayrılan ülke ilkesi"*ne göre, üye ülkeler birbirleriyle olan ticari anlaşmalarda ayırım yapmamakla yükümlüdür. Ancak bu kuralın bir istisnası olarak bölgesel ticaret bloklarının kurulmasına imkân verilmiştir.

Bu iki modeli takip eden daha ileri aşamadaki bütünleşme modelleri ise *"ortak pazar"* ve *"ekonomik ve parasal birlik"tir ve* günümüze kadar sadece AB tarafından başarıyla gerçekleştirilmiştir. Ekonomik bütünleşmenin ilk üç aşaması olan "serbest ticaret bölgesi", *"gümrük birliği"* ve *"ortak pazar"* üye ülkeler arasında süreç içerisinde piyasa bütünleşmesine doğru atılan adımlardır. Son aşama olan *"ekonomik ve parasal birlik"*, ekonomik bütünleşmenin ilk üç aşamasından farklı olarak, makro ekonomik politikaların uyumlaştırılmasını da öngörmektedir. En ileri aşamadaki bütünleşme modeli ise iki ya da daha fazla ülke arasında iktisadi açıdan varılabilecek son aşamayı temsil etmektedir ve bu adım söz konusu ülkeler arasında ileride siyasi bir birliğin kurulabilmesi açısından da temel adım olarak kabul edilebilir.

 MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dünyada kurulan bölgesel ekonomik bütünleşmelerin başarı dereceleri farklı olmuştur. 1950'lerde kurulan *"Avrupa Toplulukları"* (1952: Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, 1958: Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu) zaman içinde dünyanın en ileri seviyede bölgesel bütünleşme hareketine dönüşmüştür. Başlangıçta, *"gümrük birliği"* temelinde kurulan Avrupa Toplulukları, bugünkü adıyla Avrupa Birliği (AB), bölgesel ekonomik bütünleşme türlerinden en gelişmişi olan *"ekonomik ve parasal birlik"* seviyesine ulaşmak için gayret göstermekte, hatta ekonomik bütünleşmeyi de aşarak siyasi bütünleşme sağlamayı amaçlamaktadır.

II.Dünya Savaşı sonrasında ekonomik, sosyal ve politik boyutları kapsayan yeni bir uluslararası yapılanmanın hedeflenmesi, dünya genelinde *gelişmiş ülkelerin* ekonomik bütünleşmeye yönelmesinde etken olduğu gibi, *gelişmekte olan ülkeler* için de belirleyici bir rol oynamıştır. Neticede, II.Dünya Savaşı'ndan sonra artan bölgeselleşme hareketleri, 1960'lı yıllarda daha da hız kazanmıştır. Ancak 1960'lı yıllarda kurulan ekonomik bütünleşmelerin bir bölümü, 1970'li yıllarda dağılmıştır. Özellikle benzer ekonomik yapıya sahip olan ve benzer mallar üreten gelişmekte olan ülkeler, aralarındaki ticareti artıramamış ve birleşmeden yarar sağlayamamışlardır. Ekonomik bütünleşmelerin 1980'lerden itibaren Kuzey Amerika ve Asya'da önem kazandığı görülmektedir. Kuzey Amerika'da en büyük bölgesel bütünleşme, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Kanada ve Meksika arasında gerçekleşen *"Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi"* (NAFTA) çerçevesinde sağlanmıştır. Asya'da ise, Japonya ve etrafındaki yeni sanayileşen ülkeler kendi bölgesel birleşmelerini gerçekleştirmişlerdir. Ancak, ABD'nin de katılması dolayısıyla, bu bölgeselleşme hareketi sadece Asya'da kalmamış, Pasifiği de içine alacak şekilde *"Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği"* (APEC) çerçevesinde gelişmiştir. Dünya milli gelirinin takriben üçte birinin AB, üçte birinin NAFTA, yarısının da APEC (NAFTA dahil olmak üzere) ülkelerinde üretilmesi, bu bütünleşme hareketlerinin önemini ortaya koymaktadır.

Bölgesel ekonomik bütünleşmelerin bu üç başarılı örneği, dünya genelinde bu tür birleşme hareketlerinin çoğalmasında da etkili olmuştur. Nitekim, zaman içinde 200'ün üzerinde bölgesel anlaşma GATT (DTÖ)'a bildirilmiştir. Bugün, son on yıl içinde gerçekleştirilmiş olan anlaşmalardan 150'si yürürlüktedir. 1995 yılından bu yana malların ve hizmetlerin ticaretini

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

içeren 100'ün üzerinde anlaşma DTÖ'ye bildirilmiştir. Günümüzde, pek çok ülkenin farklı ve bazen de değişik kurallar içeren anlaşmalara taraf olması bölgesel ticaret anlaşmalar ağını karmaşık hale getirmektedir. 2000 yılı sonunda DTÖ'ye bildirilen ve yürürlükte olan bölgesel ticaret anlaşmalarının yaklaşık % 60'ı, toplamın ise %15'i Avrupa ülkeleri arasında gerçekleştirilmiştir.[1] Ancak, gelişmiş ülkelerin gerçekleştirdikleri bölgesel ekonomik entegrasyonların, gelişmekte olan ülkelerin teşebbüs ettikleri birleşme hareketlerine oranla çok daha başarılı oldukları görülmektedir.[2]

1.1 Ekonomik Entegrasyon (Bütünleşme)

Entegrasyon (Integration), Latince *integrio* sözcüğünden gelmektedir. Sözcük; bütünleştirmek, parçaları bir araya getirmek olarak tanımlanmaktadır. Siyaset biliminde bu sözcüğün karşılığı "*uyum*"dur.

Ekonomik entegrasyon kavramı, iktisatçılar tarafından farklı biçimlerde açıklanmakla birlikte, tanımı konusunda görüş birliği sağlanan temel noktalar sıralanabilir:[3]

Ekonomik entegrasyon, temel olarak işbölümü ile ilgilidir.

Ekonomik entegrasyon, ürünlerin veya üretim faktörlerinin ya da her ikisinin de üye ülkelerde serbest dolaşımını gerektirir.

Ekonomik entegrasyon, üye ülkelerin (ürün ve üretim faktörlerinin geldiği ya da gönderildiği ülke bakımından) birbirlerine karşı ayrım gözetmemelerini, bölge dışı ülkelere karşı ise ayrım gözetmelerini gerektirir.

Ülkelerin bölgesel bazda kurdukları entegrasyonlara benzer olarak, farklı bölgesel blokların da kendi aralarında, tek bir ekonomik ve politik birim haline dönüşme girişimi *dünya entegrasyonu* sürecini başlatacaktır. Bu süreç dünya genelinde henüz tam olarak başlamamıştır ve günümüzde dikkatler, daha çok bölgesel ekonomik entegrasyon faaliyetlerinin, gelecekte global entegrasyon sürecini destekleyici yönde mi yoksa kutuplaşmalara yol açarak engelleyici şekilde mi hareket edeceği ile ilgili tartışmalara çevrilmiş bulunmaktadır. Bununla beraber NAFTA, AB, MERCOUSER ve ASEAN gibi farklı bölgesel girişimlerin de birbirleri ile serbest ticaret oluşturmaları fikirleri tartışılmaktadır.

 MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1.2. Bölgesel Ekonomik Bütünleşme Aşamaları

Dünya genelinde temel olarak alınabilecek başlıca bölgesel işbirliği türleri şöyle sıralanabilir:

- *Tercihli ticaret anlaşmaları (preferential trading agreements):* Ekonomik entegrasyon hareketlerinin başlangıcını ticaret anlaşmaları oluşturur. Bu en dar kapsamlı işbirliği şeklidir. Buna göre, üye ülkeler karşılıklı veya tek taraflı olarak belirli mallar üzerinde gümrük indiriminde bulunurlar. 1932 yılında İngiltere'nin eski sömürgeleriyle birlikte oluşturduğu İngiliz Uluslar Topluluğu (Commonwealth), bu konuda iyi bir örnek teşkil etmektedir.

- *Serbest ticaret bölgesi (free trade area):* Serbest ticaret bölgesi kapsamındaki ülkeler kendi aralarındaki ticarette gümrük vergileri ve miktar kısıtlamalarını kaldırırlar. Buna karşılık bölge dışındaki ülkelere karşı (üçüncü ülkelerden gelen ürünler) her ülke kendi dış ticaret politikasını ve vergi oranlarını uygular. Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi (EFTA) serbest ticaret bölgesine örnek gösterilebilir.

- *Gümrük birliği (customs union):* Birliğe dahil üyeler arasındaki ticarette uygulanan gümrük vergilerinin ve eş etkili diğer vergilerin tamamen kaldırıldığı, birliğe dahil olmayan ülkelerden yapılan ithalata tek ve ortak bir tarifenin uygulandığı *(ortak gümrük vergisi = OGT)* ve üçüncü ülkelerden gelen mallardan alınan vergilerin üyeler arasında paylaşıldığı bir birliktir. Alman Gümrük Birliği (Zollverein), Benelüks Birliği, İtalyan Birliği ve ABD'deki Kuzey-Güney birleşmesini, gümrük birliği sürecinin önemli örnekleri arasında sayabiliriz.

- *Ortak pazar (common market):* Bu ekonomik birleşme türü gümrük birliğinin daha ileri safhasını teşkil etmektedir. Başka bir ifadeyle, ortak pazar, gümrük birliğinin özelliklerini taşıması yanında, sermaye ve emek gibi üretim faktörlerinin serbest dolaşımı ve belli başlı alanlarda (tarım, rekabet ticaret vb.) ortak politikaların saptanmasını da içermektedir. Ortak pazarın en başarılı örneği Avrupa Topluluğu'dur. Başlangıçta ortak pazarı hedefleyen Topluluk, bu hedefine tam manasıyla ancak 1992 Tek Pazar (Single Market) ile ulaşabilmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

• *Ekonomik ve parasal birlik (economic and monetary union):* Ekonomik birleşme türlerinin en ileri safhası olan ekonomik ve parasal birlik de, ortak pazar gibi ekonomik entegrasyonun özelliklerini taşıması yanında, ekonomik, parasal ve sosyal politikalar ile ilgili kurumların tek elden yönetilmesini de kapsamaktadır. Bu durumda, ulusal ekonomik bağımsızlığın geniş ölçüde ortadan kalktığı ve uluslarüstü otoritenin kurulmasını öngören bir ekonomik entegrasyon aşamasına gelinmiş olacaktır. Avrupa Birliği, günümüzde ekonomik birliğe gösterilebilecek tek örnektir. Özellikle 1991 yılında imzalanan Maastricht Anlaşması çerçevesinde alınan kararlarla, ekonomik ve parasal birlik süreci başlatılmıştır. Bu bağlamda, 2002'de birkaç üye dışında tek para kullanımına geçilmesi (Euro) ve tek Merkez Bankası (European Central Bank) oluşturulması öngörülmüştür. Ekonomik ve parasal birlik yönünde başarılı olunması, uzun bir süreçte AB'nin siyasal birleşme amacına yönelmesinde de etken olacaktır.

Görüldüğü gibi, ekonomik entegrasyon aşamalarını birbirlerinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün değildir. Başka bir ifadeyle, ekonomik birleşme türlerinden her biri belirli bir aşamadan sonra daha üst düzeydeki entegrasyon türüne yönelmektedir (spillover effect). Bu bağlamda, ekonomik entegrasyonun ilk üç aşaması olan serbest ticaret bölgesi, gümrük birliği ve ortak pazar, üye ülkeler arasında, süreç içinde piyasa bütünleşmesine doğru atılan adımlardır. Son aşama olan ekonomik ve parasal birlik ise, ekonomik entegrasyonun ilk üç aşamasından farklı olarak, makro ekonomik politikaların uyumlaştırılmasını da öngörmektedir.

1.3. Ekonomik Entegrasyon Sürecinin Başarı Koşulları

Bölgesel bir ekonomik entegrasyon sürecinin başarılı olabilmesi için gereken başlıca şartlar şunlardır:

• *Üye ülkeler arasında milli gelir seviyelerinin birbirine yakın bir düzeyde olması.* Bu durum, bölgesel birleşme sonrasındaki refah artışının taraf ülkeler arasında dağılımında ortaya çıkacak sorunları en aza indirecektir.

• *Bölgesel entegrasyonların genel olarak coğrafi açıdan birbirleriyle komşu ülkelerce oluşturulması.* Bu da, bölge içi ticarette ulaşım ve haberleşme maliyetlerinin düşürülmesi açısından önemlidir. Ne var ki,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

coğrafi yakınlık her şeye rağmen tek başına bir başarı kriteri olarak değerlendirilmemelidir. Zira, birbirine yakın pek çok Afrika, Latin Amerika veya Asya ülkesi arasında oluşturulan bu türden bloklar başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

- *Üye ülke ekonomilerinin birbiri ile rakip (competitive) ürünler üreten ancak farklı maliyet yapıları içeren nitelikte olması.* Bu durum, birleşme sonrası ticari engellerin kalkması ile ticaret hacminin ve dolayısıyla refah seviyesinin yükselmesine de katkı sağlayacaktır.

- *Üye ülkeler arasında yakın siyasi ve kültürel bağların bulunması.* Siyasal, sosyal, kültürel ve idari açıdan benzer ülkeler arasındaki birleşmeler, sözkonusu ülkeler arasında işbirliğini ve karşılıklı anlayışı artırdığından, doğabilecek sorunların çözümü kolaylaşacaktır. Bölgesel entegrasyon, üye ülkeler arasında ekonomik, sosyal, politik ve kültürel faktörleri kapsayan bir bütünleşme sürecidir. Böyle bir sürecin başarılı olabilmesi, o süreçte yer alan ülkelerin ortak değerleri, ortak hedefleri ve çıkarları paylaşmalarına bağlıdır.

Ekonomik entegrasyon hareketleri içinde en yaygın olanları *"serbest ticaret bölgeleri" ve "gümrük birlikleridir."* Bu iki terim GATT Anlaşması'nın XXIV. Maddesinden alınmıştır.[4] *"Ortak pazar"* terimi, 1956 Spaak Raporu'ndan ve 1957 Roma Anlaşması'ndan sonra, ekonomik ve parasal birlik terimi ise, ABD federal sisteminden esinlenilerek uluslararası ekonomi biliminde kullanılmaya başlanmıştır. Ekonomik entegrasyon kuramı genellikle gümrük birliklerini incelemektedir. Bu konuda yapılan ilk geniş kapsamlı çalışma 1950 yılında yayınlanan *"Gümrük Birliği Meselesi"* adlı eseri ile Jacob Viner'e aittir.[5]

Gümrük Birlikleri *"statik"* ve *"dinamik"* olmak üzere iki grup etki doğurur. Statik etkiler öncelikle Jacob Viner tarafından 1950 yılında yapılan bir çalışma ile ortaya konulmuştur. *Statik etkiler*, teknoloji ve ekonomik yapının sabit kalması varsayımı altında, üretim faktörlerinin yeniden tahsisi dolayısıyla ortaya çıkacak etkileri ifade eder. Ekonomik yapı ve teknoloji uzun süre sabit kalamayacağı için statik etkiler bir defalıktır. Statik etkileri, *"ticaret yaratıcı"* ve *"ticaret saptırıcı"* etki diye ikiye ayıran Viner, gümrük birliklerinin dünya refahı üzerindeki etkilerini bu kavramlar yardımıyla açıklamıştır. *Dinamik etkilere* gelince; iktisadi birleşme hareketleri iç piyasayı genişleterek bir dizi dinamik etki doğurur. Dış rekabetin artması,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

büyük ölçekli üretim etkileri, içsel ve dışsal ekonomiler, teknolojik ilerleme ve yatırımların özendirilmesi bunlar arasındadır. Dinamik etkiler kalkınmayı etkileyen, süreklilik gösteren türdedir.

Ancak gümrük birlikleri, uzun bir geçmişe sahiptir. 1950'den önce de tarife rejimleri ve gümrük birliği uygulamalarına yönelik düşünceler ileri sürülmüş ve bazı somut adımların atıldığı görülmüştür. Bu konudaki ilk görüşlerin modern iktisat biliminin kurucusu Adam Smith'e kadar uzandığı bilinmektedir. Yine Gümrük birliği düşüncesi, 19. yüzyılda, siyasal birliğini henüz sağlayamamış Almanya'da bir çıkış yolu olarak önem kazanmıştır.[6]

Ekonomik entegrasyon teorileri denince akla ilk gelen genellikle *serbest ticaret bölgesi* ve *gümrük birliğidir*. Bu durumun temelde iki nedeni vardır. Birincisi, serbest ticaret bölgesi ve gümrük birliğinin, iktisadi bir entegrasyonun ilk aşamalarını oluşturmalarıdır. Dolayısıyla, ülkeler arasında bir iktisadi ve hatta daha ileride bir siyasi entegrasyonun oluşturulabilmesi ilk başta kendi aralarında ticareti serbestleştirmelerine bağlı bulunmaktadır. İkinci neden ise, teorik çerçevenin oluşmaya başladığı 1950'li yılların sonrasında en çok karşılaşılan entegrasyon türlerinin serbest ticaret bölgesi ve gümrük birliği olmasıdır. Neticede, günümüzde bir *ekonomik ve parasal birliğin* oluşturulması aşamasını tartışmakta olan Avrupa Birliği de 1957 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) adı altında bir *gümrük birliği* temeline dayandırılmıştır. (Bkz. AET'yi kuran Roma Anlaşması'nın 9. maddesi). Nitekim, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üye olarak katılmasının temeli de yine gümrük birliği üzerine kurulmuştur. Türkiye ile AET arasında bir tür *ortaklık bağı* kuran Ankara Anlaşması'nın 2. maddesi de bunu açıkça ifade etmektedir.

Serbest ticaret bölgesi ve gümrük birliği üye ülkeler arasındaki ticarette gümrük vergileri, miktar kısıtlamaları ve buna benzer ticari engellerin kaldırılmasını öngörmektedir. Bu özellikleri itibarıyla gerek serbest ticaret bölgesi gerekse gümrük birliği ticaretin serbestleşmesi yönünde atılmış birer adım olarak algılanabilir. Nitekim, bu düşüncenin 1950'ye kadar oldukça yaygın olduğu da söylenebilir. Bununla birlikte, bu tür iktisadi entegrasyonların üye ülkeler ile üye olmayan ülkeler arasında ayırımcılığı içeren bir boyutunun da olduğu ilk kez Viner (1950) tarafından açıkça belirtilmiştir. Anlaşılacağı gibi, serbest ticaret bölgesi veya gümrük birliğine dahil bir ülke dış ticaret üzerine koyduğu tüm engelleri ancak diğer *üye ülkelerden* gelen ürünler için kaldırmakta, diğer ülkeler ile olan ticaretine

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bunu uygulamamaktadır. Bu durum, ticaretin ancak kısmi olarak serbestleşmesi anlamına gelmektedir.

Bir başka ifadeyle, serbest ticaret bölgesi ya da gümrük birliği her ne kadar dünya ticaretinin serbestleşmesi yönünde bir adım olsa da bu, kısmi ve sadece ekonomik birliği kapsayan bir serbestleşmenin ötesine gidememekte ve birlik dışında kalan ülkeler (üçüncü ülkeler) açısından ayırımcı bir uygulamanın ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu şekildeki kısmi bir serbestleşmenin, olumlu yönleri bulunmakla birlikte, yarattığı ayırımcı tutumun olumsuz bir ekonomik durum yaratabileceği de gözden kaçırılmamalıdır. Viner, incelemesinde bu durumu gümrük birliklerinin *ticaret yaratıcı (trade creation)* ve *ticaret saptırıcı (trade diversion)* etkileri olarak nitelendirmiştir. Bunlar, gümrük birliği teorisinde net refahın belirlenmesinde en çok üzerinde durulan kavramlardır ve bir serbest ticaret bölgesi veya gümrük birliğinin hangi durumlarda refahı *en fazla* artırabileceği konusunda bize bazı ipuçları vermektedirler.

Ticaret arttırıcı etkide, birleşmeye katılan bir ülkenin yüksek koruma altında üretmekte olduğu bir malı birleşme sonrasında kendisine göre daha ucuz üreten öteki üye ülkelerden ithal etmesi söz konusudur. Diğer bir ifadeyle, pahalıya üreten kaynaktan (yurt içi) ucuza üreten kaynağa (üye ülke) geçilmektedir. *Ticaret saptırıcı etki* ise, birleşmeye katılmadan önce, üye olmayan fakat malı en ucuza üreten ülkeden yapılan ithalatın, birleşme sonrasında üye ülkelerden yapılmasıdır. Bu durumda, ucuza üreten bir kaynağın (dış dünya) yerini, daha pahalı bir kaynak (üye ülke) almaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin kurdukları iktisadi birleşmelerin, gelişmiş olan ülkelerin kurdukları birleşmelere oranla, genelde başarısız olmalarının nedenlerini bu kavramları kullanarak şöyle açıklayabiliriz: Aynı iktisadi yapıya ve benzer milli kaynaklara sahip olan gelişmekte olan ülkeler, oluşturdukları iktisadi birleşmelerden kazançlı çıkmamışlardır. Aynı malları üreten bu ülkeler benzer malları ithal etmek durumunda kalmışlar ve birleşme ile bölge içi ticareti artıramamışlardır. Neticede, gelişmekte olan ülkeler arasındaki ekonomik birleşmeler de ticaret saptırıcı etkinin ticaret artırıcı etkiden büyük olduğunu göstermiştir. Ancak, gelişmekte olan ülkelerin oluşturdukları birleşmelerin aksine, aynı iktisadi kaynaklara sahip olan gelişmiş ülkelerin arasındaki birleşme ile endüstri-içi (intra-industry) ticaretin geliştiği ve iktisadi birleşmelerden kazançlı çıkabildikleri

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

görülmektedir. Avrupa Birliği örneğinde görüldüğü gibi, iktisadi birleşmenin ticaret artırıcı etkisi ticaret saptırıcı etkisinden büyük olmuştur.

1.4. Hangi Şartlar Altında Gümrük Birliği Net Refahı Daha Fazla Artırabilir?

- Gümrük birliği ne kadar fazla sayıda ülkeden oluşursa ticaret yaratma etkisi o denli fazla olacaktır, çünkü bu şartlarda en ucuz maliyetle üretim yapabilen ülkelerin de birlik içinde yer alma ihtimalleri artacaktır. Dolayısıyla, gümrük birliğine dahil olan ülke sayısı artıkça ticaret saptırıcı etkisi de azalacaktır. Tabii ki, üye ülkelerin sayıları kadar birbirleriyle olan ticaret hacimleri de önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin, Avrupa Birliği'nin ABD ile kuracağı bir gümrük birliği, Avrupa Birliği'nin 10 küçük Afrika ülkesi ile oluşturacağı bir gümrük birliğinden daha fazla ticaret yaratıcı etkiye sahip olacaktır. Buradan çıkarılabilecek bir başka önemli sonuç da dünya genelinde tüm ülkeleri kapsayan bir gümrük birliğinin en optimal gümrük birliği olacağıdır. Böylesi bir durum ticaret sapmasını ortadan tamamen kaldıracaktır. Ancak, pratikteki zorlukları göz önüne alındığında, daha kısıtlı sayıda ülkenin oluşturacağı gümrük birliği bir anlamda *ikinci en iyi (second best)* yol olarak kabul edilebilir.

- Gümrük birliği öncesi tarife oranları ne kadar yüksekse, gümrük birliği sonrası bu tarifelerin kaldırılması ile ticaret imkanı da o derece artacaktır.

- Gümrük birliği sonrası üçüncü ülkelere karşı uygulanan *ortak gümrük tarifesi* ne kadar düşük tutulursa ticaret saptırıcı etki de o kadar azaltılmış olacaktır.

- Gümrük birliğine üye ülkeler arasında, üretilen ürünler arasındaki benzerlikler ve bu ürünlerin üretim maliyetleri arasındaki fark ne kadar fazla ise ticaret hacmi de o denli artacaktır.

Gümrük birliğinin temel etkilerinden biri de, ekonomik birleşmeye katılan ülkelerin tümü üzerinde aynı faydayı sağlamamasıdır. Ancak, burada en önemli konu, gümrük birliğinin getireceği faydadan en fazla hangi ülkenin yararlanacağı ile ilgilidir. Bu durumda, gümrük birliğinden daha az fayda elde edecek ülkeleri gümrük birliği içinde tutabilmenin bir yolu da bir tür yeniden dağıtım (redistribution) mekanizması yoluyla doğrudan yardımlar yapmak olabilir. İşte, Avrupa Birliği içinde daha az gelişmiş bölgelere yapılan yardımlar veya Türkiye'nin gümrük birliği

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sonrası Avrupa Birliği'nden 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi kararı uyarınca talep ettiği yardımlar da bu türdendir. Özellikle az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler arasındaki gümrük birliklerinin bu konuda ortaya çıkan sorunları çözmede etkili olamayışı, gümrük birliğinden beklentilerin gerçekleşememesine yol açabilmektedir. Newlyn'in Doğu Afrika Ortak Pazarı (EACM) üzerine yaptığı incelemesinde vardığı sonuç da bu yöndedir.[7]

1.5. Gelişmekte Olan Ülkeleri Entegrasyona Yönelten Nedenler

Gelişmekte olan ülkeleri bölgesel ekonomik birliklere katılmaya iten başlıca nedenler şöyle sıralanabilir:

- Gelişmekte olan ülkeler, ekonomik birleşmeyi sanayileşme çabalarının hızlandırılması için bir araç olarak görürken; gelişmiş ülkeler, ekonomik birleşmeyle ulaştıkları mevcut ekonomik düzeylerini korumak veya yükseltmek istemektedirler. Bu bağlamda, sanayileşme politikalarında dış ticaretin önemli bir yeri vardır. Dış ticaretle olan ilişkilerine göre, ithal ikamesi ve ihracatın teşvik edilmesine yönelik olmak üzere iki tür sanayileşme politikası vardır.[8] Bu sanayileşme politikalarının farklı dönemlerde uygulandığı görülmektedir. 1950'li ve 1960'lı yıllarda ithal ikamesi politikalar uygulanırken, 1960'lı yılların ortalarından itibaren yoğun biçimde ihracatı teşvik tedbirlerinin uygulanmasına geçilmiştir. 1960'lı yıllardan itibaren sanayi ürünlerinde dünya ticaretinin hammaddeler ve gıda maddelerine göre daha fazla artış göstermesi, gelişmekte olan ülkeleri de sanayi ürünleri ihracatını artırmaya yöneltmiştir. Başka bir ifadeyle, gelişmiş ülkelerin pazarları, dünya sanayi ürünleri ticaretine egemen olmaları dolayısıyla, gelişmekte olan ülkeler açısından büyük önem taşımaktadır. ABD, Japonya ve AB ülkeleri birlikte ele alındığında, dünya sanayi ürünleri ithalatının yaklaşık % 47.4, ihracatının da yaklaşık % 47.3'üne sahip oldukları görülmektedir.[9] Bu nedenle, gelişmiş ülkelerde dış ticareti kısıtlayıcı tedbirler, gelişmekte olan ülkelerin sanayi ürünlerini ihraç olanaklarını sınırlandırmakta ve dolayısıyla bu ülkelerin sanayileşme çabalarını olumsuz etkilemektedir.

Burada hemen belirtmek gerekir ki, GATT görüşmeleri sonucunda gelişmiş ülkelerdeki gümrük tarifelerinin düşük düzeylere indirilmesine karşın, tarife dışı çeşitli uygulamalarla engellemeler sürdürülmektedir. En sık görülen uygulamalar arasında gönüllü ihracat uygulamaları,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

antidamping ve telafi edici vergiler ve yerli endüstrileri dış rekabete karşı korumak üzere ödenen doğrudan sübvansiyonlar yer almaktadır. Neticede, büyük piyasaya olan gereksinim; üretim faktörleri arzını artırarak, sanayilerin kurulması için küçük piyasaya göre çok daha iyi bir ortam sağladığından, gelişmekte olan ülkelerin bölgesel ekonomik hareketlere yönelmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

- Ekonomik birlik içinde yer alan ülkelerin kendi aralarında yaptıkları dış ticaretin, bu ülkelerin birlik dışındaki ülkelerle olan dış ticaretine göre daha hızlı gelişmesi, birlik dışında kalan ülkeleri (üçüncü ülkeleri) bir bölgesel ekonomik birlik içinde yer almaya zorlamaktadır. Başka bir ifadeyle, üçüncü ülkeler, mevcut ekonomik birliklerin kendileri için zararlı olacağına inanmakta ve dolayısıyla, gelişmiş ülkelerin kurdukları ekonomik birliklerden birinde yer alamadıkları takdirde, kendi aralarında ekonomik birleşmeye gitmektedirler. Dış ticaret alanlarının gelişmiş ülkelerin kurdukları mevcut ekonomik birlikler tarafından daraltıldığını gören gelişmekte olan ülkeler, bir araya gelmek suretiyle hem kendi aralarında ticaretin gelişmesini sağlamak, hem de diğer ekonomik birlikler karşısında pazarlık güçlerini artırmak istemektedirler. Böylece dış pazar, kaynak dağılımı ve maliyet faktörlerinden başka ekonomik entegrasyon hareketleri, gelişmiş ülkeler tarafından oluşturulan birliklere karşı ekonomik ve siyasal güçlerini birleştirmek suretiyle karşılıklı dayanışma gibi amaçları da içermektedir. Gelişmekte olan ülkelerin kurdukları ekonomik birliklerin, genelde bunları kuran ülkelerin *kendilerine özgü sorunları* nedeniyle başarısızlığa uğradığı görülmektedir (Aşağıda bu konuya tekrar dönülecektir).

- Gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkelerin ekonomik birliklerine dahil olma gayretleri ise, bu ülkelerin birlikte tam üye olarak yer almalarının ancak uzun vadede gerçekleşebileceği ve belki de coğrafi bakımdan uzak olmaları gibi nedenlerle hiç mümkün olmayacağı için, söz konusu ekonomik birlik ile tercihli ticaret anlaşmaları düzenlemeleri yapmak suretiyle büyük bir pazardan dışlanmamak gayreti olarak değerlendirilebilir. Tercihli ticaret ve işbirliği anlaşmaları niteliğindeki AB ile ACP (Afrika, Karayip ve Pasifik) ülkeleri arasında 1976 yılında yapılan Lomé Sözleşmesi, bu konuda en iyi örneklerden birini teşkil etmektedir. Sırasıyla 1979 (Lomé II), 1984 (Lomé III) ve 1990 (Lomé IV) yıllarında imzalanan protokollerle, AB ile bu ülkeler arasında ticaretin geliştirilmesi yönünde adımlar atılmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türkiye ise, 1963 yılında imzalanan Ortaklık Anlaşması çerçevesinde 1 Ocak 1996'dan itibaren Gümrük Birliği sürecini başlatan ve Aralık 1999'da yapılan Helsinki Zirvesi'nde *"aday ülke"* statüsü verilen bir ülke olarak, AB'ye üye olma sürecinde ilişkilerini en ileri düzeye taşımış ülke özelliğine sahiptir. Bu konuda bir diğer önemli örneği de, NAFTA (Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi) kapsamında ABD ve Kanada ile serbest ticaret bölgesi oluşturan Meksika teşkil etmektedir.[10] Bu tür girişimler, gelişmekte olan ülkelerin beklentilerine uygun sonuçlar vermekte midir? Şüphesiz, bu sorunun yanıtı çok yönlü bir araştırmayı gerektirir. Ancak, Türkiye'nin AB, Meksika'nın ise NAFTA ile ilişkileri arasında yapılacak dar kapsamlı bir mukayese, bu sorunun yanıtlanmasında bazı önemli ipuçları verebilir.

NAFTA örneğinde olduğu gibi, gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkeler tarafından oluşturulan birliklere katılmak istemelerindeki amaçlar şunlardır:[11]

- Gelişmekte olan bir ülke, gelişmiş ülkelerin kurduğu bir birliğe dahil olmak suretiyle geniş kapsamlı piyasalara giriş güvencesi sağlanmış olur ve böylece, gelişmiş ülkelerin gelecekte korumacı politikalara yönelmesi durumunda bu tür uygulamalardan olumsuz yönde etkilenmez.

- Gelişmekte olan bir ülke, söz konusu ekonomik birliğe dahil olmak suretiyle gelişmiş ülkelerin alacağı idari korumacılık önlemlerinin neden olacağı olumsuz etkilerden korunmuş olur. Örneğin, birlik üyesi gelişmekte olan ülke, birliğin üçüncü ülkelere karşı uygulayabileceği antidamping ve koruma önlemlerinden korunmuş olur.

- Ekonomik birleşme, ekonomik reformlara kredibilite sağlanmasında etkili bir araç olabilir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2. ECO BÖLGESİNDEKİ BÖLGESELLEŞME HAREKETLERİ

ECO'ya üye olan ülkelerin yer aldığı coğrafi alan, ECO dışındaki pek çok bölgeselleşme hareketine de tanık olmaktadır. Çünkü bölge, coğrafi konumu itibarıyla Asya'nın kalbinden Güney Asya'ya, oradan Kafkaslar ve Basra Körfezine, oradan da Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir alana yayılmıştır.

ECO Bölgesi etrafında, özellikle son on yıl içerisinde meydana gelen yeni oluşumların hızla çoğaldığı dikkat çekmektedir. Bu gelişmede, Soğuk Savaş sonrası yeni arayışların büyük oranda etkili olduğu söylenebilir. Avrupa Birliği (AB) ve İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) gibi eski işbirliği hareketlerine ilaveten, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında ortaya çıkan ülkeler tarafından meydana getirilmiş büyük bir coğrafi bölgeyi içine alan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Karadeniz bölgesi etrafındaki ülkelerin Türkiye öncülüğünde oluşturmuş olduğu Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ), yine Türkiye'nin inisiyatifiyle belli ekonomik ölçeklere sahip İslam ülkeleri tarafından başlatılmış olan D-8 Hareketi, Hazar Denizi'ne kıyısı olan ülkelerin İran öncülüğünde meydana getirdikleri Hazar İşbirliği Konseyi (HİK), Özbekistan'dan (Özbekistan, üye ülkelerin baş harflerinden adını alan ve 1997'de oluşturulan bu örgüte, Nisan 1999'da katılmış ve Haziran 2002'de de üyeliğini askıya aldığını açıklamıştır.) Moldova'ya kadar uzanan bir çizgide yine eski SSCB ülkelerinin meydana getirdiği GUUAM örgütü, Orta Asya'daki bazı ülkelerin Avrupa Topluluğu benzeri bir yapılanma kurmak amacıyla oluşturmuş oldukları Orta Asya Ekonomik Topluluğu (OEAT) ve Çin ve Rusya öncülüğünde oluşturularak içine bazı Orta Asya ülkelerinin de dahil edildiği Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) gibi bölgesel örgütlenmeler bu kapsamda ele alınabilir. Dolayısıyla öncelikle, ECO Bölgesinde yoğunlaşan ve ECO bünyesinde oluşturulmak istenen bölgesel işbirliğini etkileme potansiyeli bulunan bu bölgesel işbirliği hareketlerini incelemekte yarar vardır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tablo 1: Bölgesel Örgütlere Üyelik

ÜYE ÜLKELER	Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ)	Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO)	Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİO)	GUUAM Gürcistan Ukrayna Azerbaycan Moldavya	Avrasya Ekonomik Topluluğu
Afganistan	o	o	x	o	O	o
Arnavutluk	o	x	o	o	O	o
Azerbaycan	x	x	x	o	X	o
Beyaz Rusya	x	o	o	o	O	x
Bulgaristan	o	x	o	o	O	o
Çin	o	o	o	x	O	o
Ermenistan	x	x	o	o	O	o
Gürcistan	x	x	o	o	X	o
İran	o	o	x	o	0	o
Kazakistan	x	o	x	x	0	x
Kırgızistan	x	o	x	x	0	x
Moldovya	o	x	o	x	0	x
Özbekistan	o	o	x	x	x(0)	o
Pakistan	o	o	x	o	0	o
Romanya	o	x	o	o	0	o
Rusya	x	x	o	x	0	x
Tacikistan	x	o	x	x	0	x
Türkiye	o	x	x	o	0	o
Türkmenistan	x	o	x	o	0	o
Ukrayna	x	x	o	o	X	o
Yunanistan	o	x	o	o	0	o

X:Üye, O:Üye Değil

2.1. Avrupa Birliği

Kurumsal açıdan Avrupa bütünleşmesi 1952 yılında kurulan "Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu" (AKÇT) ile başlamıştır.[12] II. Dünya Savaşı'ndan büyük kayıplarla çıkan Avrupa'nın bugün ulaştığı düzey, 1950'li yıllarda AKÇT ile başlattığı ekonomik bütünleşme hareketinin bir sonucudur. Bu yolda atılan ilk adım, savunma sanayii açısından çok büyük önem taşıyan kömür ve çelik sektörlerinde Avrupa ülkeleri arasında birlik ve uyumu sağlamak üzere AKÇT'nin 1951 Paris Anlaşması ile kurulması

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olmuştur.[13] Kömür ve çelik ürünlerinin üretim ve kullanımının yanı sıra sektöre yönelik denetimin de uluslarüstü bir yapılanma kapsamında yürütülmesi görüşü bu oluşumun gerçekleşmesinde belirleyici rol oynamıştır. AKÇT'yi kuran Anlaşma ile üye ülkelerin sektördeki faaliyetleri açısından ortak kurallara tâbi olmaları karara bağlanmıştır. Üye ülkelerin temsilcilerinden oluşan, uluslarüstü yetkiye sahip, bağımsız bir karar organı olan Yüksek Otorite, sektördeki üretimi yönlendirmek ve denetimi sağlamakla görevlendirilmiştir.

Bu ilk bütünleşme hareketi, Avrupa'nın yeniden inşası için gerekli ekonomik uzlaşı ve barış zemininin yaratılmasını sağlamıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ekonomik ve siyasi tablo, Avrupa ülkelerinin birleşmelerinde belirleyici rol oynamıştır. Buna göre, birleşme yolundaki ilerlemelerin temel nedenleri şöyle sıralanabilir:

- Gerek I. ve II. Dünya Savaşları'nın Avrupa'da ortaya çıkması, gerekse Fransa ile Almanya arasında Yüzyıl Savaşları gibi uzun süren düşmanlıkların yaşanması, yeni savaşların ortaya çıkmaması için bu kıta devletlerinin birleşmeleri yönündeki düşünceleri güçlendirmiştir.

- Avrupa ülkeleri arasındaki anlaşmazlıklar ve buna bağlı olarak uzun süren savaşlar, Avrupa'nın yüzyıllardan beri devam ettirdiği *"dünyanın merkezi"* olma özelliğini yitirmesine neden olmuştur. Bu durum, Avrupa devletlerinin, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği gibi iki süper gücün karşısında üçüncü bir süper güç oluşturabilmek için ekonomik ve siyasal birleşme yolunda gayret göstermelerinde etkili olmuştur.

Ekonomik işbirliğini daha da ilerletmek isteyen Avrupa ülkeleri arasında, 25 Mart 1957'de imzalanan ve 1 Ocak 1958'de yürürlüğe giren Roma Anlaşması ile, Ortak Pazar adıyla anılan *"Avrupa Ekonomik Topluluğu"* (AET) ve bir sektörel Topluluk olan *"Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu"* (AAET) kurulmuştur. AET, tüm ekonomik faaliyetlerin bütünleşmesini hedefleyen bir entegrasyon modelidir. Bu üç Topluluğun, (AKÇT, AET ve AAET) birbirinden ayrı olan icra organları 1967 yılında yürürlüğe giren Birleşme (Füzyon) Anlaşması ile birleştirilmiş ve yeni oluşum *"Avrupa Toplulukları"* (AT) olarak adlandırılmıştır.

Başlangıçta, Batı Almanya, Fransa, İtalya ve 3 Benelüks (Belçika, Hollanda ve Lüksemburg) ülkesi tarafından kurulan AET'nin üye sayısı,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1973'te İngiltere, İrlanda ve Danimarka'nın katılımıyla 6'dan 9'a yükselmiştir. Daha sonra, 1981'de Yunanistan, 1986'da İspanya ve Portekiz, 1995'te de Avusturya, İsveç ve Finlandiya'nın katılımı ile Topluluk, 15 üye ve 375 milyon nüfusa sahip olan büyük bir pazar haline gelmiştir. Nihayet, 1990'ların başında imzalanan Maastricht Anlaşması ile de Topluluk, ekonomik birlikten siyasal birliğe giden önemli adımlar atmıştır.

Günümüzde 13 ülke daha AB üyeliği bakımından *"aday ülke"* statüsüne sahiptirler: Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Slovenya, Estonya, Letonya, Litvanya, Malta, Kıbrıs Rum Kesimi, Bulgaristan, Romanya ve Türkiye. AB Komisyonu tarafından aday ülkelerle ilgili yayınlanan 2001 yılı ilerleme raporlarında, Bulgaristan, Romanya ve Türkiye'nin dışında diğer 10 aday ülkenin Haziran 2004'te yapılacak olan Avrupa Parlamentosu seçimlerine kadar AB üyeliğine alınabilmeleri için tüm kriterleri yerine getirmek için daha çok gayret göstermeleri gerektiği ifade ediliyordu.[14] 2002 yılı raporları ise bu ülkelerin 2004 yılı itibariyle Birliğe üye olacaklarına kesinlik kazandırmaktaydı. Geriye kalan ülkelerden Bulgaristan ve Romanya'nın ise, en erken 2007 tarihinde üye olabilecekleri, Türkiye'nin üyeliğinin de en son gerçekleşebileceği tahmin edilmekteydi.[15]

Başlangıçta Gümrük Birliği ile malların serbest dolaşımını sağlayan ve üçüncü ülkelere Ortak Gümrük Tarifesi uygulayan Avrupa Topluluğu, 1987'de yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi ile birlikte başlatılan süreç sonrasında 1 Ocak 1993'te Avrupa Tek Pazarı'na geçmiştir. Böylece, Gümrük Birliği'ne üye ülkeler arasında malların yanı sıra diğer üretim faktörlerinin de serbest dolaşımı sağlanmıştır. 10 Aralık 1991 tarihinde düzenlenen Maastricht Zirvesi'nde, Roma Anlaşması'na ekler yapılmış ve kurucu anlaşmalar kapsamı genişletilmiştir. 7 Şubat 1992'de imzalanan ve Kasım 1993'te yürürlüğe giren Maastricht Anlaşması ile Avrupa Birliği (AB) kurulmuştur. Neticede, AB, Roma Anlaşması'ndan bu yana ekonomik, siyasi ve sosyal entegrasyon yolunda kaydedilen ilerlemelerin yanı sıra, 13 aday ülkeyi kapsayan genişleme sürecinin tamamlanmasıyla, *"derinleşme"* ve *"genişleme"* perspektiflerini bir arada başarıyla yürütmektedir.

Diğer bir ifadeyle, Birlik, 21. yüzyıla girerken Avrupa'yı birleştirme hedefi çerçevesinde, üye devletlerin münferit güçlerini, ortak hedefler ve

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ortak çıkarlar ile dayanışma prensibi temelinde birleştirmiştir. Günün koşulları ve ihtiyaçları doğrultusunda kendini yenileyen ve geliştiren bu dinamik yapılanma, yeni uluslararası düzeni şekillendirecek oluşumlarda en güçlü aktörler arasında yer almaya adaydır. Birlik, bu çerçevede, ekonomisinin rekabet gücünü koruma ve geliştirmenin yanı sıra siyasal ve sosyal alanlarda da zayıf noktalarını belirlemek ve bunlara yönelik çözümler üretmek için yeniden yapılanma süreci başlatmıştır. Bu bağlamda ilk somut tartışmalar, Nice Anlaşması'nın hazırlıklarının sürdüğü 2000 yılı Hükümetlerarası Konferans'da ele alınmış, Nice Zirvesi'nde ilgili değişiklikler tartışılmış ve kurumsal reformlara ilişkin çeşitli kararlar alınmış, çözüme kavuşturulamayan bazı konular da 2004 yılında gerçekleştirilecek Hükümetlerarası Konferans'a ertelenmiştir.

Aralık 2001'de yapılan Laeken Zirvesi'nde, 2004 yılında düzenlenecek Hükümetlerarası Konferans'ın hazırlığını oluşturmak amacıyla *"Avrupa'nın Geleceği Konusunda Kurultay"*ın 1 Mart 2002'den itibaren çalışmalarına başlaması kararlaştırılmıştır. Kurultay, AB'nin daha iyi yönetilebilmesi için gerekli kurumsal reformları hazırlayacak, entegrasyonun yeni aşamaları için gerekli hukuki alt yapıya yön verecek (Anayasa), daha da önemlisi *"nasıl bir Birlik olmalı"* sorusuna cevap arayarak, entegrasyonun nihai hedefi veya ara hedefleri konusunda üye ülkelerde esasen süregelen bir tartışmaya açıklık getirecektir.

AB'nin belli başlı devletleri, Siyasi Birlik, Savunma ve Güvenlik, Anayasa, Sosyal Politikalar gibi konularda farklı yaklaşımlara sahiptir. Örneğin, Siyasi Birliğin şekli konusunda Almanya federal modeli desteklerken, Fransa daha sıkı bir birlikten yana olmakla beraber, ulus-devletin korunmasını savunmaktadır. İngiltere kamuoyunda ise *"eurosceptic"* akım çok güçlüdür ve ulusal yetkilerin AB'ye devrine karşı çıkılmaktadır.

13-14 Aralık 2001 tarihlerinde gerçekleşen Laeken Zirvesi'nde alınan kararlar, AB'nin yeni bir dönemin eşiğine geldiğini göstermektedir. 2004 yılında düzenlenecek *"Hükümetlerarası Konferans"*ın hazırlıklarının mümkün olduğu kadar geniş tabanlı ve şeffaf olabilmesi için *"Avrupa'nın Geleceği Konusunda Konvansiyon (Kurultay)"* oluşturulması kararlaştırılmıştır. 2004 yılında düzenlenecek Hükümetlerarası Konferans *"AB'nin geleceği"* konusunu esas itibarıyla dört ana başlık ekseninde tartışacaktır:

• *AB ve üye ülkeler arasında demokratik yetki dağılımı.* Çok genel bir ifadeyle, yetki paylaşımı konusunda iki görüşün ve bu yelpazede birine ve diğerine daha yakın pek çok sayıda ara görüşün mevcut olduğu söylenebilir. Bu görüşlerden ilki, başını federal yapıdaki Almanya'nın çektiği *"federasyon"* modelidir. Bu görüş çerçevesinde Birliğin uluslarüstü yapısının güçlendirilerek, uluslarüstü kurumların yetki ve sorumluluklarının artırılması ve AB ile üye devletler arasında yetki dağılımını tanımlayan bir katalogun anayasal metne eklenmesi istenmektedir. Diğer görüşse , özellikle İngiltere tarafından savunulmaktadır. Bu görüşe göre ise, Birliğin *"ulus-devletler"* düzeyinde kalması ve hükümetlerarası boyutunun güçlendirilmesi; bir yetki katalogunun mümkün olmadığı, kesin çizgilerle yetki dağılımının uygulamada işleri daha da karmaşık hale getireceği ve AB'nin karar alma kapasitesini olumsuz etkileyeceği savunulmaktadır. Buna göre çözüm kurumsal reforma gitmektir.

Bu iki görüşe ilave olarak, bir de Fransa ve İtalya tarafından savunulan ve ulus devlete önem veren ancak aynı zamanda daha fazla bütünleşme taraftarı olan *"ulus devletler federasyonu"* modeli mevcuttur. Görüldüğü gibi, Birlik üyeleri ulusal çıkarları doğrultusunda karar alma süreçlerini etkilemeye çalışmaktadırlar. Adaylar arasında yer alan Türkiye ise, AB'nin giderek merkezileşen bir süper-devlet değil; özgürlük, demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü ilkelerine dayalı; üye devletlerin ulusal kimliklerine saygılı bir temel üzerinde, bir değerler topluluğu oluşturma hedefini desteklemektedir.[16] Neticede, hangi yetkilerin hangi nedenlerle hangi yönetim düzeyine bırakılmasına ilişkin sorulara verilecek yanıtlar, nasıl bir Birlik istendiği sorusuna verilecek yanıtı da oluşturacaktır.

• *Temel Haklar Şartı'nın statüsü.* Anılan şartın ilerideki statüsü konusunda, AB'ye üye devletler arasında henüz ortak bir görüş bulunmamaktadır. Esasında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarından oluşan Temel Haklar Sözleşmesi, Birlik içinde bir hukuki belge olarak değil, bir siyasi deklarasyon olarak hazırlanmış ve Nice'de kabul edilmiştir.

• *Anlaşmaların basitleştirilmesi.* Bu konuda da henüz bir görüş birliği sağlanmamıştır. Bilindiği gibi, AB müktesebatını oluşturan belgeler, Birlik üyesi devletlerin üzerinde uzun tartışmalar sonunda vardıkları uzlaşmaları yansıtmakta ve bu yanıyla siyasi bir özellik de taşımaktadır. Dolayısıyla, bu

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

alandaki güçlük, dikkatli bir dille kaleme alınan ve üye devletlerin farklı çıkarlarını birleştiren bu belgelerin içeriğinin, anlamlarını yitirmeden ne ölçüde basitleştirilebilmelerinin mümkün olacağı noktasında toplanmaktadır. AB anlaşmalarının basitleştirilmesini destekleyenler, bu alanda karşılaşılabilecek hukuki ve politik güçlüklere karşın, belgelerin halk tarafından daha kolay anlaşılır hale getirilmesini hedeflemektedir. Böylece, Birliğin halk tarafından daha paylaşılır ve daha benimsenir hale gelebileceği ve bu bağlamda demokratik açığın bir ölçüde giderilebileceği hesaplanmaktadır.

• *Ulusal parlamentoların rolü.* Birlik çerçevesinde bu konuda da görüş ayrılıkları söz konusudur. AB kurumları ile halk arasındaki kopukluk, demokratik açık konusunun giderek daha fazla gündeme gelmesine sebep olmaktadır. AB organlarının halkı temsilden uzak olduğu ve Avrupa Parlamentosu üyeleri ile Avrupalı seçmenler arasındaki bağların güçlü olmadığı belirtilmektedir. Bu sorunu aşmak için, ulusal parlamentoların Avrupa hukuku ile daha yakından ilgilenmesini sağlayacak önlemler; AB organlarının hazırladığı karar tasarılarının sonuçlanmadan önce ulusal parlamentoların AB Komisyonlarınca ele alınması ve Avrupa Parlamentosu yanında ulusal parlamentoların göndereceği parlamenterlerden oluşacak ikinci bir Parlamento kurulması gibi çeşitli hususlar üzerinde tartışmalar devam etmektedir.

1 Mart 2002'de çalışmalarına başlayan ve bir nevi danışma meclisi niteliğindeki Kurultay'ın da bu doğrultuda çalışmalar yapması beklenmektedir. *Kurultay*, işlevi itibarıyla bir tür *"anayasa"* metni hazırlanarak AB halklarının onayına sunulmasını hedefleyen (Nice-sonrası) sürecin bir ara-adımı olarak nitelenebilir. Bu aşamada hedef, bir sonuç metni oluşturmak değil, bir sonraki adım olan Hükümetlerarası Konferans'ın çalışmalarına esas teşkil edecek *"alternatifler"* listesi hazırlamaktır. Kısaca, Kurultay'ın işlevini, AB'nin *"gelecekteki"* yapılanmasını *"geleceğin"* ihtiyaç ve koşullarına göre şekillendirmek gereğinden doğan geniş katılımlı yeni bir reform metodu geliştirmek olarak da tanımlanabilir.

AB, yine Laeken Zirvesi'nde, 2002 yılı sonuna kadar, hazır olan aday ülkelerin üye ülke olarak 2004 yılında yapılacak Avrupa Parlamentosu seçimlerine katılımını sağlayacak şekilde, müzakerelerin sonuçlandırılması yönünde kararlılığını belirtmiştir. Mevcut ilerleme raporlarına göre,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bulgaristan, Romanya ve Türkiye dışındaki aday ülkeler, öngörülen tarihte hazırlıklarını tamamlamış olacaklardır. Bulgaristan ve Romanya ise, verilen desteğin artırılması ve daha net bir yol haritası hazırlanması durumunda, 2007 yılında birliğe üye olabilecektir. Türkiye de katılım müzakerelerine başladığı zaman öngörülen 31 konu başlığı altında görüşmelerini sürdürecek ve bu konularda AB'ye uyum sağladığını ortaya koyarak müzakerelerini tamamlayacaktır.

2.2. İslam Konferansı Örgütü (İKÖ)

1926 yılından beri Suudi Arabistan'ın öncülüğünde, sınırlı düzeyde sürmekte olan İslami dayanışma girişimlerinin, 1967 Arap-İsrail savaşından sonra meşru bir gerekçeye dayandırılmaya başlanmasıyla İslam ülkeleri arasında işbirliği düşüncesi de gelişmeye başlamıştır. Devlet başkanları düzeyinde bir zirve konferansının yapılması düşüncesi ise, İsrail'in işgali altında bulunan Kudüs'teki Al-Aksa Camiinin 1969 Ağustosunda kundaklanmasına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.

1969 yılı Eylül ayında 24 ülkenin katılımıyla Rabat'ta Birinci İslam Konferansı Zirvesi gerçekleştirilmiştir. Böylece, İslam Konferansı Örgütünün (İKÖ) temelleri atılmıştır. Bunu takiben, 1970 yılı Mart ayında, İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları, Cidde'de toplanmış ve İKÖ Genel Sekreterliği kurulmuştur. İKÖ Anayasası ise, 1971 yılında yapılan İkinci İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı'nca hazırlanmış ve 1972 yılında toplanan Üçüncü Dışişleri Bakanları Konferansı'nca onaylanmıştır. İslami dayanışmanın önemini vurgulayan ve üye ülkelerin Birleşmiş Milletler Anayasasına ve insan haklarına saygılı olduklarını belirten bu Anayasa, 1 Şubat 1974 tarihinde de Birleşmiş Milletler tarafından tescil edilmiştir. İslam Konferansı Örgütünün faaliyetleri esas olarak Zirve Konferansları, Dışişleri Bakanları Konferansları ve Daimi Komitelerin toplantıları tarafından belirlenmektedir.

Bu toplantılarda, İslam ülkelerinin siyasi, ekonomik ve kültürel meseleleri görüşülerek, üye ülkeler arasında dayanışma ve işbirliğini amaçlayan kararlar alınmaktadır. Bunlardan başka çeşitli komisyon toplantıları ve uzmanlar düzeyinde yapılan toplantılar, ortak politikaların oluşturulduğu ve projelerin geliştirildiği birer forum olarak İKÖ faaliyetleri içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. İKÖ' ye bağlı ve ilgili kuruluşları ile ihtisas kuruluşları da, muhtelif İKÖ toplantılarında kendilerine verilen

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

görevleri yerine getirmekte ve İslam Ülkelerinin müşterek menfaatleri doğrultusunda araştırma ve geliştirme çalışmaları yaparak üye ülkelerin ekonomik, sosyal, kültürel, bilimsel ve teknolojik kalkınmalarına hizmet etmeye çalışmaktadır.[17]

İKÖ, 51 İslam ülkesinden oluşan ve dünyadaki 1.2 milyar müslümanın sosyo-ekonomik refahını artırmak yoluyla üye ülkeler arasında ekonomik, sosyal, kültürel, bilimsel ve diğer hayati alanlarda işbirliğini ve dayanışmayı güçlendirmek için kurulmuştur. İKÖ, 1969'da kurulduğu zaman, temel amacı İslami dayanışmayı geliştirmek olan politik bir örgüt olarak tasarlanmıştır. Fakat kurulduğu ilk yıllarda bile, İKÖ üyeleri, aralarında ekonomik işbirliğinin kurulması ve geliştirilmesine yönelik güçlü bir istek ve ihtiyaç duymuşlardır.

İslam Konferansı Örgütü'nün ana organları Krallar, Devlet ve Hükümet Başkanları Konferansı, Dışişleri Bakanları Konferansı ve Genel Sekreterlikten oluşmaktadır. Bunların ilki, Örgütün en üst düzeydeki organı olup Örgüt politikasını belirlemek için üç yılda bir toplanır. İkincisi, yılda bir kez toplanarak kararların yerine getirilmesini inceler.

Son ana kurum olan Genel Sekreterlik ise, Örgütün yönetim organı olup üstteki iki organ tarafından alınan kararların yerine getirilmesine çalışır.[18] İKÖ, 1970'lerde şekillenen örgütsel yapısını, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle Avrupa ve Asya'da ortaya çıkan yeni İslam ülkelerini göz önünde bulundurarak yeniden gözden geçirmelidir. Bu konudaki en dramatik durum genel sekreter seçimi konusunda yaşanmaktadır. Örgütün, Asya, Afrika ve Arap ülkeleri şeklinde sınıflandırılarak, her dönem bu bölgelerden bir temsilcinin sekreter seçilmesini öngören yapılanması 2000'li yılların başında reel politik ve etnik dağılım açısından rasyonel görünmemektedir.

İslam ülkeleri, dünya topraklarının %19'una, dünyadaki işlenebilir ve verimli alanların %13'üne ama sulanabilir alanların sadece %6'sına sahiptirler. Bununla birlikte, bu ülkelerde modern teknolojik imkanların kullanılabilirliliği çok sınırlıdır. Örneğin, 1991'de, kırk yedi İslam ülkesindeki traktörlerin sayısı 1.5 milyondan daha azdır (bu rakam, dünyadaki toplam sayının %5'ini oluşturmakta ve bunların yarısı Türkiye'de bulunmaktadır).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Benzer bir durum, kimyevi maddeler ve diğer gereçlerin kullanımında görülmektedir. İslam ülkelerinin yarısı açlık ve yoksulluk sebebiyle sefalet çektikleri için, kaynaklarını daha çok tarımsal sektör ve gıda güvenliği gibi alanlara yönlendirmeye çalışmaktadır. İslam ülkelerine ait bu karamsar tablo milli gelir istatistiklerinden de gözlemlenebilir. Sanayileşmiş ülkelerde kişi başına düşen ortalama milli gelirin 15 bin $, dünyada 3 bin $ civarında olduğu düşünülürse 2 bin $'lık ortalama gelir, önemli sayıda petrol ihracatçısı İslam ülkesinin de denkleme dahil olduğu düşünülürse, çok düşüktür. İslam ülkeleri arasında sadece dört tanesinin (Bruney, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Kuveyt) yüksek gelir grubunda, diğer petrol üreticisi ülkelerin de (Suudi Arabistan, Bahreyn, Umman, Libya, Malezya) üst gelir grubunda olduğunu göstermektedir. Türkiye, orta gelirli ülkelerin alt grubunda yer almaktadır. Bu ülkelerin otuz tanesi, düşük gelir düzeyinde olup yirmi İslam ülkesi 500 $'lık gelir düzeyinden daha aşağı gelir seviyesinde yaşayan dünyadaki en fakir uluslardandır.[19]

1974'ten beri, Türkiye'nin İKÖ üyesi ülkelerle olan ekonomik ve ticari ilişkileri düzenli olarak yükselmiştir. Bu ilişkiler, coğrafi sebeplerden dolayı Orta Doğu'daki ülkeler üzerinde yoğunlaşmıştır. Fakat son yıllarda, bu ülkelerle olan bağlantılar diğer İKÖ ülkelerine kaymıştır. Bu ilişki, iki taraflı olduğu gibi, çok taraflı ilişkilerin geliştirilmesi yoluyla da olabilmektedir. Türkiye, İKÖ ülkeleriyle işbirliğini 1976'da İstanbul'daki İKÖ Dışişleri Bakanlığı Toplantısı'na ev sahipliği yaparak daha dinamik bir hale getirmiştir. O zamandan beri, özellikle ekonomik ve finansal açıdan Türkiye, İKÖ içerisindeki ekonomik faaliyetlerde önemli bir role sahip olmuştur.

1980'den bu yana üç temel faktör, Türkiye'nin İKÖ ülkeleriyle olan ticari ilişkilerinde önemli rol oynamıştır. Bunlar; 1980'lerde ihracat patlamasına sebep olan ve liberal ekonomiye geçmeyi amaçlayan 24 Ocak 1980 kararlarının devreye sokulmasıyla yapısal düzenlemelerin yapılması; Türkiye'nin İran'la da tarafsızlık ilkesi altında dikkatli bir denge politikası izlemesiyle Türkiye-Irak ticaretinin artmasına neden olan İran-Irak Savaşı; ve Türkiye'nin İKÖ ile ticari ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen Körfez Savaşıdır. İKÖ ülkelerine Türkiye'den yapılan ihracatın mutlak değerinin 1980'lerden beri artmasına rağmen, bu ülkelerin ticaretlerindeki oran aynı gelişmeyi göstermemiştir. 1980'de Türkiye'nin ihracatında İKÖ ülkelerinin oranı %19.3 iken, bu oran 1981'de hızlı bir şekilde artarak %36.2'ye

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yükselmiştir. 1990'lardan itibaren ise, ortalama %18-22 arasında seyrederek düşüş göstermiştir.[20]

Buna ilave edilmesi gereken bir diğer unsur da İslam ülkelerinin 1990'ların başından itibaren Kafkasya ve Orta Asya'da bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri'yle olan ilişkilerinin geliştirilmesi amacıyla Türkiye'yi bir atlama tahtası görmeleri yönündeki eğilimlerdir. Bu konudaki etkin ülkeler olarak petrol zengini Arap ülkeleri gösterilebilir. Yeni pazarlara ulaşmada bazı İslam ülkeleri Türkiye'yi odak noktası olarak görmeye başlamıştır. İlişkileri etkileyen son unsur ise Türkiye'nin 1990'ların ortalarından itibaren İsrail'le yakın siyasi ve ekonomik ilişkiler geliştirmesidir ve bu faktörün Türkiye'nin İslam ülkeleriyle hem ikili hem de çok taraflı ilişkilerini olumsuz yönde etkilediği belirtilebilir.[21]

Aşağıdaki tablo Türkiye-İslam ülkeleri ticaretinin 1998-1999 yıllarındaki durumunu göstermektedir. Buna göre, Türkiye'nin bu iki yılda tabloda belirtilen kırk beş İslam ülkesinin yaklaşık olarak yarısı ile toplam 20 milyon $'lık bile dış ticaret hacmine ulaşamadığı görülmektedir. Bu denkleme, 1980'lerde büyük bir ticaret ortağı olan Irak'ın da dahil olması ilginç bir görüntü çizmektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tablo 2 . Türkiye-İKÖ Üyeleri Arasındaki Ticaret (1998-1999)

Ülke	A1	A2	B1	B2	Ülke	A1	A2	B1	B2
Afganistan	22	-	1	-	Libya	95	140	343	502
Arnavutluk	45	66	3	-	Lübnan	156	162	29	-
Azerbaycan	327	248	50	44	Malezya	42	37	285	219
BAE	240	391	32	28	Mısır	474	467	393	109
Bahreyn	11	-	36	-	Moritanya	1	-	1	-
Bangladeş	18	-	24	-	Mozambik	2	-	1	-
Benin	5	-	1	-	Nijerya	23	-	3	24
Brunei	1	-	-	-	Özbekistan	156	99	96	47
Cezayir	482	408	647	682	Pakistan	64	-	57	25
Cibuti	1	-	1	-	Senegal	8	-	-	-
Endonezya	29	29	176	165	Sudan	34	-	12	-
Fas	99	90	47	44	Surinam	1	-		-
Gabon	2	-	20	-	Suriye	309	232	308	307
Gambiya	1	-	1	-	S. Arabistan	474	367	670	579
Gine	2	-	-	-	Tacikistan	10	-	8	-
Guyana	2	-	-	-	Togo	3	-	-	-
Irak	11	-	13	-	Tunus	351	238	63	67
Iran	195	158	433	636	Türkmenistan	96	107	42	
Kamerun	12	-	14	-	Uganda	1	-	1	-
Katar	10	-	63	-	Ürdün	141	88	8	-
Kazakistan	214	97	254	296	Umman	22	-	-	-
Kırgızistan	42	-	7	-	Yemen	62	-	-	-
Kuveyt	89	83	81	84	*Toplam*	*4.385*	*3.507*	*4.224*	*3.858*
					Toplamdaki Payı (%)	*16,6*	*13,2*	*9,4*	*9,4*

A1: İhracat (1998), A2: İhracat (1999), B1: İthalat (1998), B2: İthalat (1999)

Kaynak: Islamic Centre for Development of Trade, http://www.icdt.org (çevrimiçi) 10 Temmuz 2001.

Türkiye ve İslam ülkeleri arasındaki ticaretin genişlemesi, artan müteahhitlik anlaşmaları aracılığıyla olmuştur. 1986'dan beri artan sayıda Türk firması bu ülkelere tekliflerde bulunmuş ve Orta Doğu'da, özellikle Irak, Libya ve Suudi Arabistan'da önemli anlaşmalar sağlamıştır. 1981'in sonunda Türk firmalarının aldığı ihalelerin değeri 9 milyar $ iken, bu rakam Temmuz 1988'de 16.9 milyar $'a ulaşmıştır.

İnşaat hizmetlerindeki gelişmeye paralel olarak, 1976'dan beri, Türk işçi ve teknisyen için önemli fırsatlar sağlayan Suudi Arabistan ve Körfez ülkeleri gibi Arap ülkelerine işgücü ihracı da artmıştır. Bu ülkelerdeki Türk

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

işgücünün miktarı 1995'in sonlarında yaklaşık 250-300 bin civarında hesaplanmıştır. Bu bağlamda, Türkiye'nin İKÖ ülkeleriyle olan ticareti, İran-Irak savaşı ve Petrol Krizi gibi konjonktürel durumlara bağlı görülmektedir. Üstelik, İKÖ ülkeleriyle istikrarlı bir ekonomik ve ticari ilişki imkanı sınırlıdır.

Bu bağlamda Körfez Savaşı iyi bir örnek oluşturabilir. Çünkü Türkiye, Kuveyt'in Irak tarafından işgal edilmesiyle başlayan Körfez Savaşı'nda Batı yanlısı bir tutum izlemiştir. Irak'la olan büyük ticaret hacmine ve Irak petrolünü Türkiye'den geçerek Akdeniz'e taşıyan bir petrol boru hattının bulunmasına rağmen Türkiye bu ülkeye Birleşmiş Milletler'in verdiği kararlar doğrultusunda ekonomik ambargo uygulayan ilk devletler arasında yer almıştır. Körfez Savaşı'nın Türk ekonomisi üzerindeki doğrudan ve dolaylı maliyetleri tahmin edilenden büyük olmuştur. Türkiye'nin ticaret, inşaat ve ulaşım sektörlerindeki doğrudan kayıplarının yıllık 8-12 milyar $'ı bulduğu hesaplanmaktadır.[22]

Üstelik, petrol ihracatçısı Arap ülkelerinde çalışan Türk işçileri genellikle bu ülkelerdeki alt yapı inşaatını gerçekleştiren Türk firmaları tarafından istihdam edilmekte olduğu için işgücünün istihdamı, bu projelerin sürekliliğine bağlıdır. Bu yüzden, bu işçilerden pek çoğu düşük ücretlerle kötü şartlarda çalışmakta ve Batı ile karşılaştırıldığında geniş ölçüde sosyal güvenlik kapsamı dışındadırlar.

Türkiye-İKÖ ilişkilerini belirleyen bir çok faktör bulunmaktadır. Her şeyden önce, laik bir devlet olarak Türkiye'nin, din temelli İKÖ gibi bir kurumla bölgesel işbirliğine katılması bazı sorunlar meydana getirmektedir. Türkiye, 1970'lerin ortalarında yaşanan ekonomik problemlerin zorlamasıyla İKÖ ile ekonomik ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Özellikle, İKÖ'ye katılımda iki ekonomik faktör rol oynamıştır. Bunlardan ilki, İKÖ ile ticareti artırma zorunluluğudur. Bu dönemde Türkiye'nin dış ticaret değeri düşüktü ve İKÖ piyasası Türk ihracatı (özellikle Türk tarım ürünleri için) için ümit vaat ediyordu. Türkiye'yi petrol üreticisi Arap ülkeleriyle daha yakın bağlar kurmaya iten ikinci faktör, 1970'lerde yaşanan petrol kriziydi.

Bu faktörler Türkiye'nin petrol fiyatlarındaki artıştan ne ölçüde etkilendiğini, özellikle bu bağlamda petrol ithalatını tek başına karşılayabilmek için gerekli ihracat gelirlerinin ne kadar düşük olduğunu

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

daha iyi anlamakta da yardımcı olmaktadır. Örneğin 1974'teki Petrol Krizi'nde Türkiye'nin ihracat gelirleri, o yıl ithal edilen petrol giderlerini karşılayamamıştır. Bununla birlikte, Türkiye'nin laik yapısı, pek çoğu İslami kurallarla yönetilen İKÖ üyeleriyle politik ilişkilerin geliştirilmesindeki çabaları engellemektedir. Neticede, Türkiye İKÖ üyesi ükelerle ekonomik ve ticari ilişkilerini geliştirmeye önem verirken, siyasi platformda bu ülkelerle işbirliğinde çok hassas davranmaktadır.

2.3. D-8 Hareketi

D-8 Projesi çerçevesinde, Bangladeş, Mısır, Endonezya, İran, Malezya, Nijerya, Pakistan ve Türkiye Devlet ve Hükümet Başkanları 15 Haziran 1997'de İstanbul'da toplanmış ve D-8'i oluşturan anlaşmayı imzalamışlardır. D-8 Hareketi, Batılı ekonomik grupların baskın olduğuna inanılan küresel ticari ve ekonomik platformlarda büyük nüfus potansiyeline sahip İslam ülkelerini temsil etme çabası olarak kurulmuştur. D-8 Deklarasyonu, Soğuk Savaş Dönemi'nde uygulanan *"çifte standart, baskı ve ayrımcılığa"* dayalı eski politikalardan kaynaklanan *"derin düş kırıklığı"*nın bir ürünü olarak da değerlendirilebilir.

Bu toplantıda imzalanan İstanbul Deklarasyonu'na göre, D-8'in temel amacı, şu ilkelerle uyumlu olarak sosyo-ekonomik gelişmeyi teşvik etmektir. Bu ilkeler; çatışma yerine barış; zıtlaşma yerine diyalog; sömürü yerine işbirliği; çifte standart yerine adalet; ayrımcılık yerine adalet; ve baskı yerine demokrasi olarak özetlenmiştir.[23] D-8 hareketinin oluşumu esnasında, üye ülkelerin büyük nüfus potansiyelleri ile geniş bir pazar meydana geleceği ve Türk dış politikası açısından *Afroavrasya* açılımının başlangıcı olabileceği yönünde iyimser yaklaşımlar[24] yapılmasına rağmen bu hareketin ölü bir doğum olacağını öne süren karamsar düşünceler de bulunmaktaydı. Kanımızca, her iki yaklaşım da, ya ütopik hevesler ya da ideolojik önyargılardan kaynaklanan siyasal bakış açılarını ifade etmekteydi. Bu konudaki en tutarlı yaklaşım, rasyonel ve reel politik bakış açısıyla ortaya konmalıdır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tablo 3: D-8 Ülkelerinin Dış Ticaretinde Temel Mallar (1992-1995)

	Temel İhracat Malları	*Temel İthalat Malları*
Bangladeş	Kumaş ipliği, giyim eşyası, gıda&canlı hayvanlar, hint keneviri ürünleri, işlenmemiş kenevir, deri, balık& ürünleri, çay.	Pamuk, petrol&ürünleri, kimyasallar, tekstil ipliği, makina ve ulaşım araçları, gıda&canlı hayvanlar, demir&çelik, ham gübre& mineraller.
Endonezya	Ham petrol, gaz ürünleri, kontra plak, tekstil, karides, işlenmiş lastik, elektrik aparatları, bakır, kömür, kağıt&ürünleri, palmiye yağı.	Sanayi hammaddeleri, makina, sanayi mamulleri, kimyasallar, hammaddeler, gıda, mineral yakıtlar.
İran	Petrol&gaz, halı, taze&kuru meyveler&sert kabuklu meyveler, demir döküm mamulleri&çelik, kimyasallar, tekstil, işlenmiş bakır.	Yol araçları&makina, demir, çelik&ürünleri, kimyasallar&eczacılık ürünleri, gıda&canlı hayvanlar, meşrubat&tütün.
Malezya	Makina ve ulaşım araçları, elektrik elemanları, telekom ekipmanları, ofis makinaları, işlenmiş palmiye yağı, ham petrol, kereste, lastik, ham petrol, LNG.	Makina ve ulaşım araçları, mamul mallar, gıda &canlı hayvanlar, hammaddeler, hayvani& bitkisel yağlar&yağ, mineral yakıtlar.
Mısır	Petrol&ürünleri, pamuk iplik& tekstil, kimyasallar, mühendislik& metalurjik, pamuk, gıda maddeleri, sebzeler.	Makina ve ulaşım araçları, canlı hayvanlar gıda&içecek, kimyasallar, kauçuk&deri, kereste, meşe, kağıt, temel metaller.
Nijerya	Petrol ürünleri, kakao taneleri, lastik, tekstil, balık ve karides, kakao yağı.	Makina ve ulaşım araçları, mamul mallar, gıda &canlı hayvanlar, hammaddeler, hayvani& bitkisel yağlar&yağ, mineral yakıtlar.
Pakistan	Pamuk ipliği&giyim, elbise& çorap, ham pamuk, sentetik tekstil, pirinç, deri, halı&keçe, balık&ürünleri.	Elektrikli olmayan makinalar, petrol&ürünleri, kimyasallar, yağlar, ulaşım araçları, demir, çelik&ürünleri, tahıl, elektrikli aletler.
Türkiye	İplik&tekstil, demir ve çelik ürünleri, makina ekipmanları, ulaşım araçları, tütün.	Makina ve ekipmanlar, ulaşım araçları, petrol, demir ve çelik ürünleri, yakıt, gaz, lastik, kimyasallar.

Kaynak: http://www.d8net.org/about/export.htm (çevrimiçi) Haziran 2002.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İstanbul Deklarasyonu bu örgütün, üye ülkelerin katılacağı ikili ve çok taraflı ticari ilişkilerde yaşanacak tartışmalarda bir forum olacağını açık bir şekilde göstermiştir. Ayrıca bu forumun, ortak bağları, ilkeleri ve amaçları olan diğer gelişmekte olan ülkelere de açık olması öngörülmüştür. Bir sanayi ve teknolojik veri bankası ve İslami sigorta güvencesiyle tarım ve uçak endüstrilerinde ortak yatırımı ihtiva eden 6 proje belirlenmiştir. D-8'in temel faaliyetleri, hükümetlerin teşvikleri ile üye ülkelerin özel sektörü tarafından ortaya çıkarılacaktır. İstanbul Deklarasyonu, üye ülkelerin ticaret ve sanayi odaları arasında belirlenen projeler etrafında Ortak İş Konseyi kurulmasını teşvik etmiştir. Bu örgütün kurulmasında esas olarak öngörülen tamamlayıcılık ilişkisini incelemek için aşağıdaki tablo yardımcı olabilir. Buna göre tamamlayıcılık alanları oldukça sınırlı görülmekte ve ihracat yapısı açısından D-8 üyelerinin büyük çoğunluğunun rakip sanayilere sahip oldukları anlaşılmaktadır.

D-8, oldukça dağınık bir örgütsel yapıya sahiptir.[25] Bu yapıya göre Konsey ve komisyonlar yılda bir veya iki kez toplanacak ve D-8'in faaliyetlerini koordine etmek için sadece bir Başkan atanacak ve bu kişi İstanbul'da ikamet edecektir.

Bu proje ile ilgili olarak şu sonuçlara ulaşılabilir:

Öncelikle; D-8 Projesi, müslüman ülkeler arasındaki bir işbirliği hareketi olarak düşünülmüştür. Bu açıdan, Türkiye gibi Batı sekülerizmini destekleyen bir ülkenin, İslam ülkeleri arasında böyle bir ekonomik işbirliği projesini nasıl desteklediği sorgulanabilir. Bu sorunun cevabı, D-8'in kurulmasına öncülük eden koalisyon hükümetinin siyasi eğilimlerinde aranmalıdır.

İkinci olarak; bu hareket içerisinde, ekonomik ve finansal olarak güçlü ve lider bir ülke bulunmamaktadır.[26] Türkiye başlangıçta, bu hareketi sürüklemek için politik bir güç elde etmiş olmasına rağmen, iç politikadaki konjonktür o zamandan beri ciddi anlamda değişmiştir. Söz konusu koalisyon hükümeti görevden uzaklaştıktan sonra yönetime gelen Türk hükümetlerinin öncelikleri arasında İslami ideoloji bulunmamaktadır. Diğer D-8 üyeleri de işbirliğini sürükleyecek bir durumda değildirler.

Üçüncü olarak; D-8 ülkeleri, çoğunlukla gelişmemiş veya gelişmekte olan ülkeler olup, gelişmiş ülkelerden yüksek teknolojik ve endüstriyel

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mallar satın almaktadırlar. Bu ticari bağlantılar, bu ülkelerin tamamı bu tür malların ithalatçısı olduğu için D-8 ülkeleri tarafından değiştirilememiştir. Bu durumda D-8 ülkelerinin nasıl tamamlayıcı ülkeler olacakları bir soru işareti oluşturmaktadır. Pek çok üyesi yarı sanayileşmiş ülke olmakla birlikte, hammaddelere ya da tekstil ve giyim sanayinde yoğunlaşmış ihracat temelinde dar bir ticari zemin bulunmaktadır. İran, Nijerya ve Endonezya'nın ihracatında petrol temel kalemdir. Pamuk, Türkiye, Mısır ve özellikle Pakistan için hayati öneme sahiptir. Bu ülkelerin hepsi için, sanayi malları ihracatı hammadde ihracatından daha önemlidir, ama tekstil ve giyim üzerinde büyük bir yoğunlaşma vardır. Bu çerçevede D-8 ülkelerinin mevcut ihracat temelinde bölge-içi ticaret sınırlıdır.

Son olarak; D-8 üyeleri arasında ortak bir coğrafi bağ da bulunmamaktadır. D-8 üyeleri üç kıtaya dağılmış durumdadır. Üyeler arasında büyük ekonomik, sosyal, kültürel ve politik farklılıkların olduğu açıktır. Bu bağlamda, böylesine geniş bir alana yayılmış ülkeler arasında etkin bir işbirliğini sürdürmek gerçekçi bir hedef olarak görünmemektedir.[27] Bu durum, D-8 işbirliğinin kilit ülkesi olarak ön plana çıkan Türkiye ile diğer ülkeler arasındaki ticaret rakamlarının incelendiği aşağıdaki tablodan daha net olarak görülebilir. Buna göre, 1998 ve 1999 yılları için D-8'in ticaret yaratıcı etkileri görülmemekte, hatta 1997'ye oranla Türkiye-D-8 toplam ticareti toplam ihracatta %0.7 ve toplam ithalatta %0.5 oranında azalma göstermiştir.

Tablo 4: Türkiye'nin D-8 Ülkeleriyle Olan Ticareti (milyon $)

Ülkeler	İhracat					İthalat				
	1995	1996	1997	1998	1999	1995	1996	1997	1998	1999
Bangladeş	5	13	7	18	---	22	25	17	24	---
Mısır	246	315	304	474	467	211	271	399	393	109
Endonezya	32	57	47	29	29	133	113	144	176	165
İran	268	297	307	195	158	689	811	646	433	636
Malezya	100	134	134	42	37	272	229	283	285	219
Nijerya	13	10	16	23	---	8	17	17	3	---
Pakistan	91	78	58	64	---	154	80	57	57	---
D-8 Bölgesi	755	847	873	845	691	1.489	1.546	1.563	1.491	1.129
Toplam	21.650	23.123	26.246	26.301	26.587	35.760	42.464	48.656	44.731	40.687
D-8'in Payı(%)	*3,4*	*3,6*	*3,3*	*3,2*	*2,6*	*4,1*	*3,6*	*3,2*	*3,0*	*2,7*

Kaynaklar: http://www.d8net.org/about/statistics.asp (çevrimiçi) 04.07.2001; Direction of Trade Statistics Yearbook, IMF, 2000, s. 459-461.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türkiye'nin D-8 ülkeleri ile olan ticaretinin toplam ticareti içindeki payının çok düşük olmasının yanı sıra, D-8 üyeleri arasındaki bölge-içi ticaret oranları da oldukça düşük düzeyde bulunmaktadır. Bu miktar 1996'da sadece 14 milyar $ olarak hesaplanmıştır. Bu yıl içerisinde tüm D-8 üyelerinin üçüncü ülkelerle olan ticareti ise 400 milyar $'a ulaşmıştır. Böylece bölge içi ticaret, toplam ticaretin yalnızca %3.5'ini bulabilmiştir.

2.4. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)

Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) 1991 yılının Aralık ayında kurulmuştur. Topluluk üyeleri tarafından benimsenen deklarasyon, ülkelerin ilişkilerini bağımsız ve eşitlikçi bir çizgide yürüteceklerini ifade etmektedir. BDT; Azerbaycan, Ermenistan, Beyaz Rusya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldovya, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Ukrayna'dan oluşan 12 üye ülkeden meydana gelmektedir.

1993 Eylül'ünde BDT Devlet Başkanları Toplantısında malların, hizmetlerin, emeğin ve sermayenin serbestçe hareketini sağlamak; para, vergi, fiyatlar, gümrükler, dış ekonomik politikaları koordineli olarak yürütmek ve doğrudan üretim ilişkilerinin geliştirilmesi için ekonomik faaliyetleri düzenleyecek durumları meydana getirmek için bir Ekonomik Birlik kurulması yönünde anlaşmaya varılmıştır. Daha sonra, ekonomik ve insani konularda daha derin bir entegrasyonu sağlamak için dört ülke arasında (Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Rusya) ayrı bir entegrasyon anlaşması imzalanmıştır.

Şubat 1999'da ise bu dört ülkeden oluşan Devletlerarası Konsey tarafından Tacikistan da gümrük birliğine dahil edilmiştir. Topluluk çatısı altında ülkelerin etkileşimini sağlamak şu kurumlar aracılığıyla yapılmaktadır: Devlet Başkanları Konseyi, Hükümet Başkanları Konseyi, Parlamentolararası Birlik, Ekonomi Mahkemesi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Savunma Bakanları Konseyi, Ekonomik Konsey, Yönetim Komitesi, Ortak Güvenlik Konseyi, Devletlerarası Banka ve Devletlerarası İstatistik Komitesi. Bunun yanında değişik alanlarda işbirliğini geliştirmek için daha pek çok organ hayata geçirilmiştir.[28]

BDT içerisinde, geleceği ve yasal durumu henüz netleşmemiş pek çok tercihli ticaret anlaşması bulunmaktadır. BDT-içi ticaret akımları genellikle ortaya çıkarılamamış ve de facto bir serbest ticaret pek çok iki taraflı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ticaret anlaşmasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Beyaz Rusya ile birlikte Mart 1996'da kurulmuş olan ama henüz tam olarak faaliyete geçmemiş bulunan ve yukarıda sözü geçen gümrük birliği anlaşmasını gerçekleşmiştir. Şubat 1999'da Tacikistan da bu birliğe katılmıştır. Bu birlik, aşağıda ayrıca bahsedilecek olan Avrasya Ekonomik Topluluğu'dur.

BDT bünyesinde yapılmış olan zirvelerde, 11 Eylül olaylarından sonra göze çarpan en önemli gelişme, kökü Taliban rejimine kadar uzanan ve Orta Asya'yı tehdit eden radikal akımlara yani teröre karşı ortak mücadele yolunda olmaktadır. 30 Kasım 2001'de Moskova'da yapılan zirvede de bu bu konunun önemi ortaya konmuştur. Söz konusu zirveye, tarafsızlık statüsü mazereti altında daha önceki zirvelere katılmamaya özen gösteren Türkmenistan liderinin de katılması topluluk üyelerinin teröre karşı mücadelede ortak tavır alma yönündeki kararlılıklarının açık bir göstergesi olarakalgılanabilir. Bunun yanında örgüt, bölgesel sorunların çözümünde yavaş davranması yüzünden eleştirilmeye devam etmektedir.[29] Yine aynı zirvede serbest ticaret bölgesinin oluşturulması ve geliştirilmesinin altı çizilmeye devam etmiştir. BDT zirveleri, Orta Asya'yı yeniden Rusya'nın dış politika amaçlarının öncelikli bir konusu haline getirmeye çalışan Putin'le birlikte, bu yönde kullanılan bir araç olarak görülmeye devam etmiştir.[30] Buna ilaveten yine aynı zirvede, OPEC tarzı bir *"petrol ve gaz üreten ülkeler örgütü"*nün BDT üyeleri tarafından kurulması konusu gündeme gelmiştir.[31]

BDT içerisinde uzun yıllar aynı ekonomik sistemin parçalarını oluşturmuş olmalarına rağmen ticaret akımlarının bölge içine yöneldiğini doğrulayacak kanıtlar henüz bulunmamaktadır. Tam tersine, ilk başlarda daha sıkı olan ticari ilişkiler, üye ülkelerin dış ticaretin kompozisyonunu çeşitlendirmeye başlamalarından sonra zayıflamaya başlamıştır. Örneğin Azerbaycan'ın BDT'ye olan ihracatının toplam ihracatı içerisindeki oranı 1998'den 2000 yılına kadar %38'den %13 düzeyine, Gürcistan ise yine aynı yıllar için %56'dan %43'e düşmüştür. Gümrük Birliği Anlaşması ile daha ileri bir entegrasyon hedefleyen ülkelerden Rusya için bile bu durum %19'dan %13'e doğru bir düşüşü sergilemektedir. 1998'den 2000 yılına kadar BDT'ye yönelik ihracatında oransal olarak artış görülen tek ülke, henüz iç savaşın yaralarını saramamış olan Tacikistan'dır. İthalat rakamlarında meydana gelen son üç yıldaki bu gelişmeler biraz daha ümit verici olmakla birlikte, 1997 Rusya krizinin bu gelişme üzerindeki etkisi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

göz ardı edilmemelidir. Çünkü, söz konusu kriz döneminde bu ülkelerde, geleneksel ticari bağların, dış ödeme yetersizlikleri nedeniyle yeniden güçlenmeye başladığı söylenebilir. Ancak, Azerbaycan, Ermenistan ve Moldavya'nın ilgili dönemdeki ithalatında BDT'nin payı bu dönemde bile oransal olarak azalış göstermiştir. BDT üyesi ülkelerin dış ticaret akımlarındaki bu üç yıla ait gelişmeler aşağıdaki tablodan da gözlemlenebilir.

Tablo 5: BDT Ülkeleri Bölgesel Ticaret Rakamları (1998-2000)

	1998 (%)						2000 (%)		
	Toplam	BDT'ye	Diğer	Toplam	BDT'ye	Diğer	Toplam	BDT'ye	Diğer
İhraçat									
Azerbaycan	100	38	62	100	23	77	100	13	87
Ermenistan	100	37	63	100	24	76	100	25	75
Beyaz Rusya	100	73	27	100	61	39	100	60	40
Gürcistan	100	56	44	100	45	55	100	43	57
Kazakistan	100	40	60	100	26	74	100	27	73
Kırgızistan	100	45	55	100	40	60	100	42	58
Moldavya	100	68	32	100	55	45	100	58	42
Rusya	100	19	81	100	15	85	100	13	87
Tacikistan	100	34	66	100	46	54	100	49	51
Türkmenistan	100	26	74	100	...	...	100	...	...
Özbekistan	100	25	75	100	...	...	100	...	...
Ukrayna	100	33	67	100	28	72	100	31	69
İthalat									
Azerbaycan	100	38	62	100	31	69	100	32	68
Ermenistan	100	26	74	100	23	77	100	19	81
Beyaz Rusya	100	65	35	100	64	36	100	70	30
Gürcistan	100	30	70	100	37	63	100	32	68
Kazakistan	100	47	53	100	43	57	100	55	45
Kırgızistan	100	52	48	100	43	57	100	53	47
Moldavya	100	43	57	100	40	60	100	33	67
Rusya	100	27	73	100	28	72	100	35	65
Tacikistan	100	63	37	100	78	22	100	83	17
Türkmenistan	100	47	53	100	...	...	100	...	...
Özbekistan	100	28	72	100	...	...	100	...	...
Ukrayna	100	54	46	100	57	43	100	58	42

Kaynak: http://www.cisstat.com/mac9_an.htm (çevrimiçi) 12 Kasım 2001

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BDT ülkelerine yönelik Türkiye'nin ihracatı ise, 1998'den beri (Türkmenistan dışında) sürekli düşmektedir. Büyük kısmı Rusya'dan yapılan ithalat rakamlarında ise aynı dönemde büyük artış görülmüştür. Bu dönemin başlangıcında 2,660 milyar $ olan ihracat 2000'de 1,640 milyar $'a düşmüş; buna karşılık 3,720 milyar $ olan ithalat 5,680 milyar $'a yükselmiştir.[32]

2.5. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ)

Eskiden beri Karadeniz Bölgesi önemli bir ekonomik alan olmuş ve Soğuk Savaş'ın sonlarına doğru bu önem çerçevesinde bölge ülkeleri arasında ekonomik işbirliği projeleri gündeme getirilmeye başlamıştır. Bu çerçevede Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) fikri, 1980'li yılların sonunda Doğu Avrupa Ülkeleri ve Sovyetler Birliği'ndeki değişim sürecinin hızlandığı bir dönemde ortaya çıkmıştır.

Sovyetler Birliği'nde savunma, havacılık ve ağır sanayi gibi alanlara yatırım yapılmış olmasına rağmen, başta tüketim malları olmak üzere bazı temel sanayi dallarında yatırımlar ihmal edilmişti. Türkiye ise, Sovyetler Birliği'nin çok fazla ihtiyaç duyduğu ve Batı ülkelerinde pazarlamada güçlük çekebileceği gıda ve tüketim mallarına sahip bulunmaktaydı. 1980'de başlayan ihracata yönelik sanayileşme politikaları ile birlikte Türkiye, yanı başındaki bu hammadde ve enerji kaynaklarına, eski SSCB ülkeleri de gıda ve tüketim mallarına ihtiyaç duymaya başlamıştı.

Bütün bu yeni koşullar Karadeniz Havzası'ndaki diğer ülkeler (özellikle eski Doğu Bloğu ülkeleri olan Bulgaristan ve Romanya) için de geçerli sayılabilirdi. Açık denizlere çıkış için en yakın deniz havzası olan Karadeniz' e en yakın alt bölgelerden olan Kafkasya'daki Cumhuriyetler'in de (Gürcistan, Ermenistan ve özellikle Azerbaycan) Türkiye için bu dönemde önem kazanmaya başlaması da denkleme dahil edilince, Türkiye ile Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler arasında ekonomik işbirliği ve bölgesel bütünleşme girişimi için uygun bir ortam oluşmuştur. KEİ düşüncesi, Avrupa Birliği'nin tam entegrasyona doğru evrilmeye başlayarak başarılı bir model olmaya başlamasıyla gelişen bölgeselleşme çabalarına da cevap verme girişimlerini temsil etmektedir. Örgütün öncülüğünü, bölgede piyasa ekonomisi özellikleri en çok gelişmiş iki ülkeden biri olan (diğeri Yunanistan) Türkiye'nin yapmış olmasının ayrı bir önemi vardır. Çünkü, SSCB'nin dağılması ile birlikte bağımsızlıklarını kazanan ve önemli bir

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kısmı Türki kökenli olan pek çok yeni cumhuriyetin ortaya çıkması Türkiye'de büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Bunun yanında Türk dış politikasında büyük açılımlar yapmak isteyen bir iktidarın başta olması bu tür fırsatların çok yönlü dış politika amaçlı olarak kullanılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda denebilir ki, Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye için en büyük siyasi açılım olan ECO çerçevesinde Türk Cumhuriyetleri'yle bütünleşme politikasından sonra ikinci en önemli dış politika tercihi KEİ bünyesinde ortaya çıkmıştır. Türk siyasi eliti bu bağlamda AB'ye alternatif paradigmalar geliştirebilme şansına da sahip olmuştur. Fakat 1993 Nisanı'nda Dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ölümü ile birlikte bu paradigmaların geliştirilmesinde büyük zaaflar oluşmaya başlamıştır. Öte yandan, tüm bunlara paralel olarak bir de Bulgaristan ve Romanya'nın (Türkiye'de bu üçlüye dahil) AB'ye aday ülkeler statüsü elde etmesi ve diğer KEİ ülkelerinin de AB ile tercihli ticaret anlaşmaları imzalamaları KEİ-AB düzleminin meydana gelmeye başlamasına sebep olmuştu.[33] Türkiye de, gümrük birliği anlaşmasından kaynaklanan yükümlülükleri bağlamında Ortak Gümrük Tarifesi (OGT)'ni kabul etme zorunluluğu çerçevesinde bu ülkelere (Yunanistan hariç) bu tarifeyi uygulamak ve AB'nin KEİ Bölgesi'ne yönelik aldığı kararlara uymak zorunda kalmıştır.

KEİ'nin amacı, başlangıçta Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler arasında aşamalı olarak bir *"serbest ticaret bölgesi"* kurmak olmasına rağmen, daha sonra yapılan toplantılarda bu girişimin *"ekonomik işbirliği"* çerçevesinde değerlendirilmesi yönünde bir uzlaşma ortaya çıkmıştır. KEİ'nin ilk kurucu üyeleri Karadeniz'e kıyısı olan Türkiye, eski Sovyetler Birliği, Romanya ve Bulgaristan'dır. Sovyetler Birliği'nin dağılması üzerine, Bağımsız Devletler Topluluğu içinde bulunan Rusya Federasyonu, Ukrayna, Azerbaycan, Moldavya, Gürcistan ve Ermenistan kurucu üye sıfatıyla oluşuma katılmışlardır. Daha sonra Karadeniz'e kıyısı olmayan Yunanistan ve Arnavutluk da kurucu üye olarak örgüte dahil olmuştur. KEİ ile ilgili ilk toplantı, Türkiye'nin girişimi ile 19 Aralık 1990'da Ankara'da yapılmıştır. Türkiye, eski Sovyetler Birliği, Romanya ve Bulgaristan'ın resmi delegelerinin yanı sıra, eski Sovyetler Birliği Heyeti içinde; Azerbaycan, Gürcistan, Moldavya ve Ermenistan Cumhuriyetleri'nin Dışişleri Bakan Yardımcıları yer almıştır. Toplantıda taraflar, Türkiye tarafından hazırlanan ve önerilen işbirliğinin temel prensiplerini kapsayan taslak üzerinde çalışmışlar, sonuç bildirgesinde "Karadeniz Ekonomik İşbirliği"nin

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kurulması konusunda anlaşmaya vardıklarını resmen açıklamışlardır. 12-13 Mart 1991 tarihlerinde Bükreş'te, 23-24 Nisan 1991 tarihlerinde ise Sofya'da uzmanlar düzeyinde toplantılar yapılmıştır. Bu toplantılarda KEİ'nin amaçları ve prensipleri üzerinde ortak bir anlaşmaya varılmıştır. 11-12 Temmuz 1991 tarihlerinde yapılan toplantıda, KEİ Anlaşması metni üzerindeki çalışmalar sonuçlandırılarak, imzaya hazır hale getirilmiştir. Moskova toplantısında taraflar, KEİ Anlaşması'nın Türkiye'de yapılacak bir toplantıda imzalanması konusunda anlaşmaya varmışlardır. Nitekim Şubat 1992'de Türkiye'de; Türkiye, Rusya Federasyonu, Romanya, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Moldavya, Ukrayna ve Bulgaristan KEİ ile ilgili temel belgeyi parafe etmiştir. KEİ Anlaşması, 25 Haziran 1992 tarihinde İstanbul'da düzenlenen Zirve Toplantısı'nda dokuz üye ülkenin yanı sıra, Yunanistan ile Arnavutluk'un da kurucu üye olarak katıldığı on bir ülkenin Devlet veya Hükümet Başkanları tarafından imzalanarak, resmen işlerlik kazanmıştır. KEİ, bu şekilde hükümetler boyutunun yanı sıra, parlamenterler, özel sektörler, belediyeler ve hatta hükümetler dışı kuruluşlar boyutuyla; çalışma organları, usulleri ve yöntemleriyle; bankası, İstatistik Veri ve Ekonomik Bilgi Değişimi Koordinasyon Merkeziyle somut projeleri sonuçlandırabilecek temel ögelere sahip olmuştur. Zaman içinde KEİ'nin uluslararası kimliği de ağırlık kazanmıştır.[34]

KEİ'nin kuruluş aşamasındaki hazırlık çalışmalarında üye devletlerin coğrafi yakınlıklarından ve ekonomilerinin birbirlerini tamamlayıcı özelliklerinden yararlanılarak ticari, ekonomik, bilimsel ve teknolojik işbirliğini geliştirmeleri ve Karadeniz Bölgesi'nin bir barış, işbirliği ve refah bölgesi haline gelmesi öngörülmektedir.

Bu temel amaç doğrultusunda kısa dönemde bölge ülkeleriyle işbirliği için uygun ortam oluşturulması ve taraflar arasında mal ve hizmet ticaretinin artırılması öngörülmüştür. Uzun dönemde ise amaç; bölge ülkeleri arasında ekonomik ilişkileri daha fazla geliştirebilmek için kişilerin, malların, sermayenin ve hizmetlerin serbest dolaşımını sağlamaktır. Bu amaçların gerçekleştirilmesi için uzun dönemde, aşamalı bir serbest ticaret bölgesinin kurulması amaçlanmıştır.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Zirve Deklarasyonu amaçları doğrultusunda oluşturulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi (KEİK), KEİ'ye katılan devletlerin iş çevrelerini temsil etmektedir. 31 Ağustos 1992 tarihinde İstanbul'da yapılan toplantıda, KEİ Ülkeleri özel sektörleri

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

arasında bir mekanizmanın merkezinin İstanbul'da olması kararlaştırılmıştır. KEİK, iş konseyi sistemi üzerinde, on bir taraf ülke arasında ticari ve sınai işbirliğini geliştirme amacına yönelik olarak çalışmaktadır.

KEİ'nin finansal birimi, Karadeniz Ticaret ve Kalkınma Bankası'dır. Bu banka, Yunanistan'ın Selanik şehrinde kurulmuştur. Banka, ortak bölgesel projeleri geliştiren, finansmanını gerçekleştiren ve üye ülkelere gerekli parasal kaynakları sağlayan bir yapıdadır. Karadeniz Ticaret ve Kalkınma Bankası, KEİ örgütsel yapısı içinde önemli bir finansal destek oluşturmaktadır. Bankanın üyeleri, KEİ ülkeleri temsilcileri ile uluslararası banka ve finansman kuruluşlarından oluşur. Banka, üye ülkeler arasındaki ekonomik işbirliği konusunda etkin bir diyalog kurmak, ekonomik koşulları iyileştirmek ve ortak girişimleri de içine alacak şekilde yatırım projelerini özendirmek ve Karadeniz bölgesinde sürekli bir ekonomik büyümenin kolaylaştırılmasını sağlamak amacıyla önerilerde bulunmak ve kararlar almak için uygun bir ortam oluşturmaktadır.

KEİ, toplam 325 milyon nüfusu ile ve yaklaşık 20 milyon km^2' ye yayılmış alanındaki muazzam doğal kaynakları ile zengin bir topluluk olup büyük potansiyeli olan bir piyasadır. 1999 itibarıyla bölgede üretilen GSYİH toplamı 615 milyar $'ı geçmektedir. Yine aynı yıl için bölgeye 7.2 milyar $'lık doğrudan yabancı yatırım gerçekleşmiş, bu yatırımların büyük kısmı Rusya, Romanya ve Yunanistan'a yapılmıştır.[35]

11 KEİ ülkesinin 9'u, henüz güçlü bir politik sisteme sahip olmayan eski sosyalist ülkelerdir. Bu ülkeler arasında güvenli bir ilişki bulunmamaktadır. Ekonomik açıdan KEİ ülkeleri sosyalist ekonomiden piyasa ekonomisine geçişte tipik olan bazı problemlere sahiptirler.

AB, Batıda bulunan pek çok KEİ ülkesi için temel hedeftir. Bu ülkeler, geçiş sürecinin başarılı olmasının, Batı'nın, özellikle Avrupa'nın desteği ile mümkün olacağına inanmaktadırlar.

KEİ ülkelerinin geçiş sürecinin iki temel faktöre bağlı olduğu söylenebilir: İlki, ulusal reform programlarının başarılı olması ve ikincisi, Avrupa'nın, ülkelerinde yatırım yapma konusundaki tutumları. AB'nin, KEİ ile petrol taşımacılığı ve Hazar Denizi'ndeki büyük rezervlere ulaşmada büyük bir öneme sahip olduğu için ilgilendiği belirtilebilir.[36]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tablo 6: KEİ Bölgesi'nde Mal İhracat Yapısındaki Gelişim (1990,1999)

	Mal İhracatı (Milyon $)		Gıda (%)		Tarımsal (%)		Yakıtlar (%)		Cevher/ Metaller (%)		Mamul Mallar (%)	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Arnavutluk	230	270	...	10	...	9	...	1	...	13	...	68
Azerbaycan	...	930	...	8	...	9	...	69	...	1	...	13
Bulgaristan	5030	4060	...	14	...	0	...	8	...	11	...	61
Ermenistan	...	235	...	8	...	4	...	9	...	13	...	63
Gürcistan	...	240	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Moldavya	...	470	...	68	...	2	...	0	...	3	...	27
Romanya	4960	8505	1	6	3	5	18	5	4	5	73	78
Rusya	...	74300	...	1	...	4	...	41	...	11	...	25
Türkiye	12959	26028	22	15	3	1	2	1	4	2	68	78
Ukrayna	...	11580	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Yunanistan	8105	11130	30	28	3	4	7	10	7	7	54	50

[1]: 1990 yılı verileri, [2]: 1999 yılı verileri;

Kaynak: 2001 World Development Indicators, World Bank, 2001, s. 210-212.

KEİ üyesi ülkelerin 1990 ve 1999 yıllarına ait ihracat yapısındaki gelişimini gösteren yukarıdaki tabloya göre, özellikle Türkiye ve Romanya'nın bu yıllar arasındaki ihracat artışındaki büyük gelişim göze çarpmaktadır. İhracat değeri açısından Bulgaristan, Moldavya, Romanya, Türkiye ve Yunanistan için gıda malları ihracatı; Azerbaycan ve Rusya için yakıt ihracatı ve Bulgaristan, Romanya, Rusya, Türkiye ve Yunanistan için cevher ve metal ihracatı büyük önem arz etmektedir. İhracat içerisindeki mamul mallar açısından en yüksek orana ise Türkiye ve Romanya sahiptirler.

Tarımsal mal ihracatında 1990 yılı verilerine göre 2000 yılında Türkiye (25.5'ten 14.4'e) ve Yunanistan (31.9'dan 24.5'e) için büyük düşüş ortaya çıkmasına rağmen Romanya için %3.7'den %8.0'a çıkan bir yükseliş göze çarpmaktadır. Aynı yıl aralığında, Rusya dışındaki tüm KEİ üyeleri için ithalat içerisinde tarımsal malların oranında ise düşüş gözlenmektedir.[37] Aynı yıl aralığında aynı KEİ üyelerinin mamul mal ihracatında, oransal olarak büyük artış (En yüksek artış Türkiye'de %68'den %84'e) yaşanmıştır. Yunanistan dışındaki KEİ üyelerinin mamul mal ithalatı ise bu gelişmeye paralel olarak yine yükselme göstermiştir.[38]

 MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dış ticaretin bölgeler arası dağılımı açısından, KEİ gibi bir örgütlenme çerçevesinde ticaret artırıcı etkilerin meydana geldiğini doğrulayan veriler mevcut değildir.

Bu gelişmede, Rusya krizi ve Türkiye'nin kronikleşen ekonomik krizlerinin büyük paya sahip olduğu belirtilse de yakıt ve bazı mamul mallar dışında bölgesel tamamlayıcılığın mevcut olduğunu söylemek güçtür.

Bu düzleme, Azeri-Ermeni çatışması, Gürcistan'ın yaşadığı iç sorunlar, Moldavya'nın Rusya ile yaşadığı problemler ve tarihi Türk-Yunan rekabeti gibi siyasal sorunlar da eklenince KEİ'nin geleceği ile ilgili parlak öngörülerde bulunmak güçleşecektir.

Bunun en önemli istisnalarından birini, Türkiye ve Rusya arasında imzalanan Mavi Akım doğalgaz anlaşması oluşturmaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının devreye girmesiyle de bu üç ülkenin (Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan) bölgesel işbirliği konusunda önemli bir gelişme sağlayacağı belirtilebilir.

2.6. Hazar İşbirliği Konseyi (HİK)

İran, özellikle Türkiye'nin, 1992 yılında Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün genişlemesine öncülük ederek, Azerbaycan, Gürcistan, hatta Yunanistan'ın da dahil olduğu bu örgütten İran'ı dışlayan bir dış politika izlemesine bir tepki olarak Hazar İşbirliği Örgütü (Caspian Sea Cooperation Council-CSCC)'nün kurulmasına öncülük etmiştir.

Bu örgütün üyeleri Hazar Denizi'ne kıyısı olan ülkeler olan başta İran, sonra Rusya, Türkmenistan, Azerbaycan, Kazakistan'dır. Bu örgüt içerisinde de, ECO'nun amaçlarına benzer şekilde taşımacılık, ticaretin geliştirilmesi, hatta üye ülkeler arasında güvenlik alanında işbirliğine gidilmesine yönelik talepler vurgulanmaktadır. 8 Temmuz 1998'de yapılan, Türkmen ve Özbek temsilcilerin katılmadığı üçüncü HİK Ticaret Konseyinde bu konuya verilen önem dile getirilmiştir.[39] İran'ın böyle bir örgütün kurulmasına öncülük etmesinin ana sebeplerinden birisi, Hazar Denizi'ndeki kaynaklar ve bu denizin yasal statüsü konusunda bölge dışı güçlerin müdahalesine duyulan rahatsızlığının bir yansımasıdır. İran, Hazar Denizi'ndeki zengin rezervlerin paylaşılması ve çevresel sorunların, yine

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hazar'a kıyısı bulunan beş ülke tarafından çözülebileceğini düşünmektedir.[40] Bu konseyin ekonomik ve siyasi etkinliğini doğrulayacak bir gelişmenin henüz yaşanmadığı söylenebilir.

Gelinen aşamada Rusya ve Kazakistan, İran'ın rahatsızlığına neden olacak şekilde Mayıs 2002'de Hazar Denizi'nin yarısını oluşturan kuzey kıyılarının paylaşımı konusunda anlaşma imzalamışlardır. Bu sıralarda Aliyev'in, son bir kaç yılda Hazar'daki paylaşım konusunda çıkan anlaşamazlıklar nedeniyle beş kez ertelediği Tahran ziyaretinde de bu konuda büyük bir ilerleme sağlanamamıştır. Buna paralel olarak, İran'ın, Azerbaycan'la savaş halinde bulunan diğer kuzey komşusu Ermenistan'la olan sıcak ilişkileri de bu iki Hazara kıyısı bulunan ülke arasındaki gerginliği artıran diğer bir konudur. İran, ayrıca Azeri petrollerinin ABD desteğinde ve İran'ı devre dışı bırakarak Gürcistan ve Türkiye aracılığıyla sıcak denizlere ulaştırılmasına da şiddetle karşı çıkmakta ve ülkede bulunan 30 milyona yakın Azeri kökenli vatandaşı ile ilgili olarak bazı rahatsızlıklar taşımaktadır.[41] Bu ve benzeri sorunlar nedeniyle HİK'nin bölgesel sorunlarla ilgili olarak ikili ve çok taraflı çözümler üretmesi zor görünmektedir.

2.7. Orta Asya Ekonomik Topluluğu (OAET)

Özbekistan ve Türkmenistan, açık bir şekilde BDT bünyesinde bir gümrük birliği oluşumuna ve BDT'nin uluslarüstü bir kurum gibi ortak bir ticaret politikası uygulamasına karşı çıkmışlardır. Ancak Nisan 1994'te Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Devlet Başkanları birleşik bir ekonomik alan meydana getirmek için bir anlaşma imzalamışlardır. Mart 1998'de daha önceden gözlemci statüde bulunan Tacikistan da, Orta Asya Ekonomik Topluluğu (OAET) adı verilen bu örgüte tam üye olmuştur. Bu anlaşma daha derin bir entegrasyonla birlikte, mal, hizmet, emek ve sermaye akımlarının serbest dolaşımını hedeflemektedir. Fakat bu alanlarda az ilerleme sağlanabilmiş ve bazı özel önceliklerle ilgili durum (örneğin ortak bir tarımsal piyasanın meydana getirilmesi) SSCB'nin dağılmasından itibaren kötüleşmiştir. Bazı açılardan, örneğin merkezi Almatı'da, şubeleri Bişkek ve Taşkent'te bulunan bir Orta Asya İşbirliği ve Kalkınma Bankası'nın varlığı ile bu örgüt mini bir ECO'ya benzemektedir.[42] Bu örgüt, vergilerin uyumlulaştırılması, çifte vergilendirmenin önlenmesi konularında çaba harcamakta ve ilgi alanı su kaynaklarının kullanımı ve ekolojik güvenliğin sağlanması gibi konuları kapsamaktadır. OAET,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ECO'da olduğu gibi bir sekreteryaya sahip değildir ama Devletlerarası Konsey üç ayda bir toplanmakta ve sürekli bir Yönetim Komitesi'ne sahip bulunmaktadır.

Bu bağlamda meydana gelmiş bulunan bir diğer düzenleme olan Orta Asya Ekonomileri Özel Programı (OAEÖP), 1998 Martı'nda ilan edilen Taşkent Deklarasyonu ile başlatılmış ve BM'nin iki bölgesel örgütü tarafından desteklenmektedir. Bu kuruluşlar, Avrupa Ekonomik Komisyonu ve Asya-Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu'dur. OAEÖP, her biri bir Orta Asya Cumhuriyeti tarafından yönetilen beş çalışma grubuna sahiptir. Bu çerçevede Kazakistan taşımacılık, Özbekistan endüstriyel yeniden yapılanma ve uluslararası rekabet, Türkmenistan enerji boru hatları ile teknik destek, Kırgızistan enerji ve su kaynakları yönetimi ve Tacikistan yabancı yatırımların bölgeye çekilmesinden sorumludurlar. Ancak, belirtmek gerekir ki, ne OAET ne de OAEÖP bölgede tercihli ticaret politikalarının desteklenmesinde aktif bir şekilde etkin değildir.

Ayrıca BM, bu programın koordinatörü olarak Orta Asya'nın istikrarına önem verdiğini belirtmektedir. ABD'de meydana gelen 11 Eylül olaylarından sonra, Afganistan'a giriş için ikinci kapı olarak değerlendirilen bu ülkelerde ekonomik ve politik istikrarın sağlanması için atılacak adımların çok yönlü amaçlar taşıdığı da belirtilmektedir.[43] Bu da göstermektedir ki, bölgedeki politik değişimlerle birlikte uluslararası örgütler önderliğinde yeni bölgesel işbirliği girişimleri ortaya çıkacaktır.

2.8. Avrasya Ekonomik Topluluğu (AvET)

10 Ekim 2000'de Kazakistan'ın başkenti Astana'da, Beyaz Rusya, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan Devlet Başkanları arasında imzalanan bir anlaşma ile kurulmuştur. Bu anlaşma, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana, vizelerin, gümrüklerin, vergilerin ve ticaret politikalarının uyumlulaştırılmasını öngören bazı önemli inisiyatifleri temsil etmektedir.

Bu anlaşmaya taraf olan devletler, büyük oranda farklı amaçlar ve nitelikler taşımalarına rağmen Avrasya'da ortak bir ekonomik alanın kurulması amacını paylaşmaktadırlar. Anlaşma, Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev'in, Avrasya devletleri arasında ekonomik entegrasyonun geliştirilmesini öngören uzun dönemli bakış açısının bir yansıması olarak

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

görülebilir. Anlaşma, diğer başarılı bölgesel entegrasyon çabalarını, özellikle AET (Avrupa Ekonomik Topluluğu), NAFTA (Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması) ve ASEAN'ı (Güney Asya Uluslar Birliği) model olarak almaktadır.[44] Bu noktada, örgütün fikir babası olan Nazarbayev'e göre AvET, AB'nin başlangıç noktasında bulunmakta ve açıkça AB tarzı bir gelişim modeli öngörmektedir.[45]

AvET, üye ülkeler arasında bir süreden beri var olan gümrük birliği anlaşmasının, daha ileri bir entegrasyon türü olan ekonomik birlik düzeyine yükseltilerek tek bir ekonomik alan yaratılmasını amaçlamaktadır. Çünkü 1995 yılında Rusya, Beyaz Rusya ve Kazakistan tarafından imzalanan ve bu ülkeler arasında bir gümrük birliği kurulmasına olanak sağlayan bu anlaşmaya sonradan Kırgızistan ve Tacikistan'da dahil olmuştur. AvET, bu yönde geliştirilen çabaların bir sonraki gelişim aşaması olarak görülebilir.[46] Başlangıçta, bu örgüt de Sovyet sonrası coğrafyada ortaya çıkan sayısız anlaşma gibi içerikten yoksun olarak değerlendirilmesine rağmen, 2 Nisan 1997'de Rusya ve Beyaz Rusya arasında imzalanan iktisadi birleşme sözleşmesi ile ekonomik entegrasyon konusunda yaşanan gelişmeler[47] ve Kazak lider Nazarbayev'in AvET gibi bir örgüte verdiği büyük destekle birlikte Avrasya'nın bu yeni topluluğunun geleceği için ümit verici ifadeler kullanılmaya başlanmıştır.

BDT bünyesinde kurulmuş olan gümrük birliğinin Ekim 2000'de, üye ülkelerce yeni bir isim altında ve bu sefer *"ekonomik topluluk"* şeklinde ortaya çıkan şekli olan AvET çerçevesinde Rusya'nın büyük oranda ekonomik çıkarlar elde edeceği hemen hemen kesindir.

AvET'in AB ile sürekli bir referans noktası araştırması ve bu girişimden önceki entegrasyon hareketlerinden farklılıklara dikkat edilmesi ile AvET'e bölgesel anlamda farklı bir misyon biçildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede üye devletler ortak bir dış ticaret sınırı oluşturmak, ortak dış ekonomik politikalar yaratmak ve ihracat-ithalat tarifeleri ile fiyatları ortak olarak düzenlemek konusunda anlaşmaya varmışlardır. Aynı zamanda üye ülkelerin uluslararası ticaret örgütlerine üyeliğe yakınlaştırılmaları yönünde, BDT içerisindeki tek DTÖ üyesi olan Kırgızistan'a önem verilmektedir. Fakat bu örgütü BDT'den ayıran en önemli unsur, üyelerin oy hakkındaki eşitsizliktir. BDT içerisinde her bir üyenin eşit oy hakkına sahip olmasına karşılık AvET içerisinde alınacak ortak kararlarda Rusya 4, Kazakistan ve Beyaz Rusya 2, Kırgızistan ve Tacikistan ise 1 oya sahip

 ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olacaktır. BDT gümrük birliği anlaşmasının imzalandığı Mart 1996'da, dört kurucu üye arasındaki ekonomik ve insani bağların nasıl güçlendirileceği ile ilgili bazı belirsizlikler vardı. 1999'da Tacikistan da bu birliğe katıldığı zaman benzer belirsizlikler tekrar etmişti çünkü, demiryolu gümrük tarifelerinin birleştirilmesi gibi çok basit problemler bile bu gümrük birliği çerçevesinde sonuçsuz kalmıştı.[48] Bu açıdan, coğrafi olarak, bazı üyelerinin Avrupa'da bazılarının da Asya'da yer alıyor olmasından ötürü farklı bir isme (Avrasya) sahip olmasına rağmen bu örgütün de daha önceki diğerlerinden çok farklı olmadığı yönünde yorumlar yapılmaktadır.

2.9. GUUAM

Bu örgüt GUAM adı altında Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldavya tarafından 1996'da Avrupa'da Konvansiyonel Silahlar Anlaşması raundu etrafındaki görüşmelerle başlamıştır. Bu dört ülke kendi topraklarındaki Rus silahlarının ve askeri gücüne karşı ortak bir tutum belirlemişlerdir. Özbekistan'ın da Nisan 1999'da birliğe katılımıyla bir GUUAM adını almıştır.[49] Kurulduğundan beri, büyük oranda Batı yanlısı politikalar izleyen bu hareket, ABD tarafından da desteklenerek teşvik edilmiştir. Bu bağlamda, Rusya'nın Sovyet sonrası entegrasyon çabalarına karşı denge politikası kurma yönündeki eğilimleri temsil etmektedir. Özellikle Rusya'nın etki alanından uzak bir enerji ve taşımacılık koridoru oluşturma amaçlı ekonomik işbirliği çabaları da bu çerçevede dikkat çekmektedir. Bunun yanında, şimdiye kadar kaydedilen başarılar etkileyici olmaktan uzaktır.

11 Eylül'de ABD'de yaşanan terör olaylarından sonra bu örgüte global teröre karşı yeni roller verilmeye çalışılsa da bunun önünde bazı engeller bulunmaktadır.

Bunun ilk sebebi, üye ülkelerdeki iç politik şartların istikrardan uzak bir görünüm sergilemesidir. Bundan daha önemsiz olmayan ikinci sebep ise, üye ülkelerde görülen sosyo-ekonomik kalkınma çabalarındaki yetersizliklerdir. Üyeler ekonomik ve politik reformlar açısından zayıf bir gelişim göstermekte olup buna verilecek en güzel örnek Gürcistan'ın içinde bulunduğu durumdur. Sivil toplum inşasında olduğu kadar ekonomik sorunlarla mücadelede yaşanan olumsuzluklar da buna ilave edilebilir. Bölgesel ticareti teşvik eden faktörler bu bağlamda sınırlanmaktadır. Örneğin 2000 yılında birliğin en güçlü ülkesi görünümündeki Ukrayna'nın

toplam ihracatı içerisinde GUUAM üyelerine olan ihracat, toplam ihracatının %2.5'ini, ithalat da toplam ithalatının ancak %1.8'ini oluşturmuştur.[50] Bu birliğe üye olan iki ECO ülkesi ile ilgili veriler de hemen hemen bunu doğrulamaktadır. Bu durum aşağıdaki tablodan da gözlemlenebilir. Bunun yanında üye ülkelerin, BDT bünyesinde bir serbest ticaret bölgesi oluşturulması konusunda meydana gelen başarısızlıklar karşısında yeni bir serbest ticaret bölgesi oluşturmak konusunda niyetleri bulunmaktadır.[51]

ABD'nin Afganistan harekatıyla Orta Asya'da önemi artan ülkelerden birisi olan Özbekistan'ın teröre karşı ABD yanında yer alma çabalarını destekleyecek şekilde Ukrayna'dan henüz cevap gelmemiştir. Bunun yanında 5 Kasım 2001'de Rusya ve Moldavya arasında imzalanan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması da bu örgüt çerçevesinde oluşturulmak istenen ortak politikaların engellendiğini göstermektedir. Rusya, kendi arka bahçesi olarak gördüğü bu eski SSCB ülkelerinin alternatif bir birlik kurmaları konusunda tansiyonu fazla yükseltmeden ve bu işbirliğini BDT içerisindeki zenginliğin bir yansıması olarak gördüğünü ifade etmiştir.[52]

Ancak GUUAM arasında oluşturulan birliğin savunma bakanları toplantısına Romanya ve Ermenistan'ın da davet edilmesinin Moskova'da tedirginlik meydana getirdiği de dikkatlerden kaçmamıştır. GUUAM'ın genişlemesinden endişe duyan Rusya, Kafkaslar'daki *"akrabalarının teker teker çalındığını"* öne sürmüştür.[53] GUUAM üyelerinin hepsinin Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) üysi olması ve Ukrayna hariç diğerlerinin BDT'nin ortak güvenlik sistemine de dahil olup bu sisteme dahil ülkelerin 1998'den bu yana ortak güvenlik sisteminden şikayetçi olmaları da bu örgütün Rusya'ya karşı siyasi bir tavır olduğunu doğrulamaktadır. Nitekim Gürcistan, Azerbaycan ve Özbekistan defaatle bu sistemden çıkacaklarını da açıklamışlardır.[54]

6-7 Haziran 2001 tarihlerinde Ukrayna'nın Yalta kentinde yapılan toplantıda resmiyet kazanan GUUAM işbirliğine, ABD'nin önde gelen stratejistlerinden Zbigniew Brzezinski "Sovyet olmayan gevşek bir blok" benzetmesini yaparak, örgütün Rusya'yı hedef almadığını ama ilerde Türkiye, Romanya, Bulgaristan ve Polonya'yı da kapsayacak şekilde gelişme istidadı taşıdığını belirtmektedir. Fakat, daha kuruluş aşamasında bulunan bu örgüte karşı olumlu ama temkinli bir şekilde yaklaşan

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türkiye'nin Rusya'yı karşısına almayacak şekilde bu örgütle ilişkilerini geliştirebileceği şeklinde yorumlar yapılmaktadır.[55]

Aşağıdaki tablo, aynı zamanda ECO'ya üye olan GUUAM üyesi iki ülke olan Azerbaycan ve Özbekistan'ın bölge içi ticaret rakamlarındaki beş yıllık gelişimi incelemektedir.

Tablo 7: Azerbaycan/Özbekistan-GUUAM Ticareti (1995-1999)

AZERBAYCAN										
	İhracat					İthalat				
	1995	1996	1997	1998	1999	1995	1996	1997	1998	1999
Gürcistan	41	92	133	77	72	19	28	37	25	9
Ukrayna	33	22	32	12	24	34	94	86	93	38
Moldavya	3	4	1	1	---	4	9	8	3	2
Özbekistan	4	6	4	2	1	8	7	6	3	---
Toplam	81	124	170	92	97	65	138	137	124	49
Oran (%)	*12,7*	*19,6*	*21,7*	*15,1*	*10,4*	*9,7*	*14,3*	*17,2*	*11,5*	*4,7*
ÖZBEKİSTAN										
	İhracat					İthalat				
	1995	1996	1997	1998	1999	1995	1996	1997	1998	1999
Gürcistan	1	1	1	1	---	1	3	5	7	9
Ukrayna	89	55	115	27	79	152	197	259	153	85
Moldavya	2	3	1	1	1	3	4	7	6	6
Özbekistan	8	7	6	3	---	4	6	4	2	1
Toplam	100	66	123	32	80	160	210	275	168	101
Oran (%)	*3,6*	*2,5*	*4,2*	*1,3*	*3,6*	*5,2*	*4,3*	*6,0*	*3,7*	*3,7*

Kaynak: Direction of Trade Statistics Yearbook, IMF, 2000, s.113, 479.

Bu tablo, Özbekistan dış ticareti için daha az önemli olacak şekilde Azerbaycan ile bölge içi ticaretin şimdilik tatminkar sayılabilecek sonuçlarını göstermektedir.

Fakat, coğrafi olarak dağınık sayılan ve adeta Özbekistan-Moldavya ekseninde ince bir hat şeklinde ortaya çıkan bölgesel coğrafyanın ve Afganistan'a yapılan ABD müdahalesinden sonra ortaya çıkacak yeni gelişmelerin örgütün geleceği üzerinde önemli bir etkisi olacağı da gözardı edilmemesi gereken faktörlerdendir. Daha da önemlisi, kurulduğu zamanda BDT'ye bir çeşit alternatif olarak düşünülen ve öngörülen bu örgüt, üyelerinin Rusya ile siyasi ilişkilerinde yumuşama dönemine girmesinden

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sonra Avrasya bölgesindeki herhangi bir örgütten farklı olamayacağı görüntüsü vermeye başlamıştır.

Nitekim Haziran 2002'de Özbekistan, Rusya dışında bir alternatif arama amacıyla sonradan dahil olduğu bu gruptan, basit çok taraflı işbirliği çabalarının bu tür bölgesel kurumlardan daha etkin olacağını ileri sürerek çekilmiştir. Taşkent'in bu yaklaşımı, GUUAM'ın ilişkileri geliştirmede etkin bir mekanizma olmak ve üye ülkeler arasında entegrasyonu teşvik etmek konusunda başarısız olduğu görüşüne dayanmaktadır. Özbekistan 1999'da BDT Ortak Güvenlik Anlaşması'ndan da çekilmiş ve ertesi yıl da Şanghay İşbirliği Örgütü'ne katılmıştır. Ancak Özbekistan, daha sonra bu örgüte karşı da heyecanı kaybetmiş ve yapılan bakanlar toplantısına hiç bir temsilcisini göndermemeye başlamıştır. Özbek yetkililerin GUUAM'a karşı temel itirazı, örgütün mal ticaretindeki yasal engelleri kaldırmakta başarısız olmasında yoğunlaşmaktadır.

Özbek Dışişleri Bakanı'na göre GUUAM dışı ülkeler yoluyla yapılan ticaret daha avantajlı görünmektedir. Bakan Kamilov, yine de ihtiyatlı davranarak Özbekistan'ın GUUAM üyeliğini yeniden gözden geçirebileceğini belirtmiş ama diğer üyelerle olan ikili ilişkileri geliştirmeye devam edeceklerini de açıklamıştır.

Yine Mayıs 2002'de Rusya'nın NATO ile, terörizme karşı işbirliği ve kitle imha silahlarının azaltılmasına yönelik NATO-Rusya Konseyi'ni oluşturması ile GUUAM Batı nezdindeki politik önemini yitirmiştir. Özbek eksenini, GUUAM'a karşı zayıflatan etkenlerden birisi de Afganistan harekatından sonra Batı ile (özellikle ABD) ile ikili ilişkilerin gelişmesidir.[56]

Moldavya'da seçilen yeni hükümetin Rus yanlısı politikalar izlemeye başlaması ve GUUAM türü bir örgütlenmenin gelişmesini desteklememesi de göz önüne alınırsa, bölgesel ilişkilerin devamından yana olan ülke sayısı üçe inmektedir. Bu üç ülke liderlerine göre, GUAM dağılmayacak ama örgütün geleceği ile ilgili fırsatlar belli ölçüde daralacaktır.

2.10. Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ)

Bu bağlamda üzerinde durulması gereken bir diğer işbirliği örgütü de Şanghay Beşlisi olarak bilinen işbirliği örgütüdür ve bu beşli içerisinde Rusya ve Çin'in yanında üç ECO üyesi ülke Kazakistan, Kırgızistan ve

 ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tacikistan'da yer almaktadır. GUUAM ne denli Rus etkisinin Orta Asya'da yayılmasını önlemeye yönelik görülüyorsa, Şanghay Beşlisi de ABD'nin bölgedeki çıkarlarını dengelemeye yönelik bir girişim olarak kabul edilmelidir. Bu beşli içerisindeki ülkeler ekonomik, askeri ve diplomatik ilişkilerini düzenli bir şekilde geliştirmektedirler. 1996'da Çin'in Şanghay kentinde yapılan ilk Devlet Başkanları toplantısından bu yana üyeler düzenli olarak yıllık zirveler gerçekleştirmektedir.

Şanghay İşbirliği Örgütü 2001 Haziranı'nda kurulmuş, Şanghay Beşlisi olarak bilinen grubun doğrudan bir ürünü olarak faaliyete geçmiştir. Bu bağlamda beş yıllık bir tarihe sahiptir. Şanghay Beşlisi aynı zamanda bölgesel konularda ve güvenlik alanında 30 yıllık bir Sovyet/Rus-Çin diyaloğunun ürünüdür. 1990'ların ortalarında eski SSCB-Çin sınır bölgesinde üç yeni devletin ortaya çıktığı zaman, iki taraflı görüşme mekanizmalarının çok taraflı mekanizmalara dönüştürülmesi gereksinimi ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaç doğrultusunda 1996'da Şanghay'da Sınır Bölgelerindeki Askeri Alanlarda Güvenliği Sağlayıcı Önlemler Anlaşması imzalanmıştır. Bu belge ve Sınır Bölgelerinde Silahlanmanın Azaltılması konusundaki Moskova Anlaşması, Şanghay Beşlisi olarak bilinen bu beş ülkenin sürekli bir danışma mekanizması oluşturmasını sağlamıştır. Bu süreç Temmuz 1998'de Almatı'da, Ağustos 1999'da Bişkek'te ve Temmuz 2000'de Duşanbe'deki toplantılarla devam etmiştir. Duşanbe toplantısında liderler prensipte çok taraflı işbirliğinin geliştirilmesi ve Şanghay formunun ve kurumsallaşmasının genişletilmesi konusunda anlaşmıştır. Bu beş ülke (sonradan Özbekistan'ın katılımıyla altı olmuştur) uluslararası terörizm, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı, yasal olmayan göçler ve diğer sınır-ötesi suçlara karşı ortak çabalar geliştirilmesi konusunda anlaşma yapmışlardır.[57]

Her geçen yıl ticari, kültürel, askeri ve güvenlik konularında daha ileri düzeyde ilişkiler kurulmaya çalışılmaktadır. Örneğin Temmuz 2000'de Duşanbe'deki zirvede, üyeler arasındaki işbirliğini daha da ileri götürmek için bir *"Ulusal Koordinatörler Konseyi"* kurulmasını kararlaştırmışlardır. Bunun yanında, üye ülkelerin sağlam bir birliktelik kurmaları yönünde engelleyici etkilerde bulunan bazı faktörler vardır. Örneğin, beşlinin iki büyük ülkesi olan Rusya ve Çin, son 10 yılda karşılıklı ilişkilerini büyük oranda geliştirmiş olmalarına rağmen, karşılıklı olarak uzun dönemli stratejik sorunlara sahip olmadıkları söylenemez. Diğer üyelerin de komşusu olan ülkelerle bazı sorunlar yaşamakta ve grup içerisinde Orta

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Asya'daki enerji rezervlerinin kullanımı konusunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Başka yeni üyelerin de (Özbekistan, Pakistan, İran ve Hindistan gibi) bu beşliye dahil edilebileceği yönündeki olumlu tavır, bu durumun gerçekleşmesi halinde, ortaya muhtemel ve karmaşık bazı sorunların çıkabileceğini göstermektedir.[58]

Nitekim bu örgüte daha sonra Özbekistan da dahil olmuştur. 2001 Ocak ayı içerisinde Pakistan'ın da bu birlik içerisinde yer alma girişimlerine karşı Tacikistan Devlet Başkanı'nın muhalif tutumuna karşı Kazak lideri Nazarbayev, bu konunun ancak bu beşlide yer alan liderlerin katıldığı oturumlarda ele alınabileceğini belirtmiştir.[59] Bu durumda bölgesel yeni bir örgüt olma yolunda ilerleyen bu oluşum, yakın çevredeki ülkeler için de çekim alanı olma özelliği taşımaktadır. Bu eğilimde, kuşkusuz ki dünyanın en büyük ekonomilerinde olan Çin'le aynı düzlemde bulunma ve ondan gelecek fırsatlardan yararlanıp, muhtemel tehditlere karşı önlem alma amaçlarının etkili olduğu söylenebilir.

Mevcut durumda, Şanghay Beşlisi hareketi çerçevesinde sınır anlaşmazlıklarının çözümlenmesi, bazı güven artırıcı önlemlerin devreye girmesi ve terörizm, uyuşturucu kaçakçılığı gibi sorunların çözümünde ortak çözümler üretilmeye başlanması gibi olumlu sonuçlar kaydedilmiştir. Özellikle Çin, doğu bölgesindeki eyaleti olan Sincan'da yaşayan Uygur Türkleri'nin ayrılıkçı hareketlerine karşı, yine kendi topraklarında önemli sayıda Uygur Türkü barındıran Kırgızistan ve Kazakistan hükümetlerinden bu konuda destek gelmemesini garanti altına almaya çalışmaktadır. Bu açıdan, Şanghay işbirliği hareketinin temel amaçları arasında, etnik ayrımcılığa ve radikal İslami hareketlere karşı ortak stratejiler belirlenmesi gibi konuların bulunması tesadüf olarak algılanmamalıdır.[60]

Özbekistan hükümetinin bu işbirliğine üye olma taleplerinde de benzer bir amacın etkili olduğu söylenebilir. Çin, bunun yanında birbiriyle ticaret anlaşmasına sahip olan Orta Asya ülkeleri ve Rusya'nın yanında, bu ülkelerle dış ticaret anlaşmasına sahip olmayan tek ülke olup çok taraflı ticaret akımlarını sınır ticaretiyle yönlendirmektedir. Çin, bu konuda da gerekli adımları atmayı istemektedir. Buna rağmen, bu işbirliği hareketinin, güvenlik alanından daha ileri bir entegrasyona doğru yol alması şimdilik fazlaca mümkün görülmemektedir.

T.C.
Marmara Üniversitesi
Kütüphane ve Dokümantasyon

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2.11. Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü (SAARC)

Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü (SAARC) Bangladeş, Bhutan, Hindistan, Maldiv Adaları, Nepal, Pakistan ve Sri Lanka'dan oluşan yedi üye tarafından Aralık 1985'te meydana getirilmiştir. Örgütün temel amacı, karşılıklı olarak ekonomik, sosyal, kültürel ve diğer alanlarda işbirliğinin geliştirilmesini sağlamaktır.

Aslında bölgesel olarak pek çok alanda bu tarihten önce ortak faaliyetler gerçekleştirilmiş olmasına rağmen 1985'te Dakka'daki toplantıda resmen böyle bir birliğin kurulduğu açıklanmıştır. Örgüt içerisinde daha sonra Güney Asya Tercihli Ticaret Alanı (SAPTA) adı altında tercihli bir tarifeler sistemi oluşturulmuş ve 1998'deki gerçekleştirilen 10. zirvede bu oluşumun Güney Asya Serbest Ticaret Alanı (SAFTA) adı altında bir serbest ticaret bölgesine dönüştürülmesi amacı vurgulanmıştır. SAARC bünyesinde de ECO'ya benzer şekilde pek çok bölgesel kurum bulunmakta ve bu alt kurumlar aracılığıyla tarımdan ticarete pek çok alanda bölgesel işbirliği geliştirilmeye çalışılmaktadır.[61] Bölge içi ticaret ise, 1985-1990 yılları arasında fazla büyüme gösterememişken 1990'lardan itibaren sürekli büyüyerek 1999'da 2,7 milyar $'a yükselmiştir.[62]

Bu örgüt içerisinde bulunan tek ECO üyesi ülke olan Pakistan'ın bu örgüt bünyesindeki yükümlülükleri ile ECO ile olan işbirliğinde üstlendiği yükümlülükler çatışmaktadır. Fakat Pakistan için bu örgütle olan işbirliği ECO'dan daha fazla bir öneme sahip değildir. Bunun başlıca sebebi Hindistan'la ticarette yaşanan sorunlardır.[63] Bunun yanında, bu iki ülke arasında 1948'de başlayan ve daha sonra Keşmir sorunu etrafında daha da artan ikili sorunların, böyle bir bölgesel örgüt etrafında çözümlenmesi mümkün görünmemektedir.

Bunun yanında, Soğuk Savaş sonrasında Hindistan'a yönelen ABD ve Batı destekli politikalar karşısında Pakistan kendisini Soğuk Savaş öncesine göre daha az güvende hissetmekte ve Körfez ülkeleri, Türkiye, Orta Asya'da yeni kurulan devletlere yaklaşmaya çalışmakta, bu bağlamda da ECO ile olan ilişkilerine daha fazla önem vermektedir.[64]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ancak, 11 Eylül sonrası dönemde, ABD'nin Afganistan'a yaptığı müdahale ile birlikte Pakistan'ın Orta Asya'ya ulaşmada kilit bir konumda olduğu göz önünde bulundurularak Batı ve ABD nezdinde yeniden stratejik bir öneme kavuştuğu belirtilebilir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. BİR BÖLGESEL İŞBİRLİĞİ PROJESİ OLARAK ECO

ECO, Türkiye, İran ve Pakistan arasında 1965 yılında kurulan Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (RCD) adlı bölgesel işbirliği projesine dayanmaktadır. RCD'nin kendisi de CENTO'nun bir ürünüdür.

CENTO, 21 Ağustos 1959'daki Bağdat Paktı ile ortaya çıkmış ve bu örgütün merkezi Ankara olmuştur. Temelde, Sovyetler Birliği'ne karşı bir savunma paktı görevi yapan CENTO, ABD'nin gözlemci statüde katıldığı ve bu üç Orta Doğu devleti ile iki taraflı savunma anlaşmaları imzaladığı, Türkiye, İran, Pakistan ve İngiltere'den oluşan bir örgüttü. Bir savunma örgütü olmasına rağmen, taşımacılığın, altyapının ve telekomünikasyonun geliştirilmesi konularında da yoğunlaşan kalkınma programlarına başladığı zaman, bu organizasyon ekonomik bir önem de kazanmıştı.[65]

Temmuz 1964'te Devlet Başkanları'nın yaptığı ilk toplantıda, RCD'ye üye ülkeler, bu üçlü işbirliği için hedeflenen aşağıdaki amaçlara ulaşma konusunda bir sekreterya ve planlama komitesi kurulması konusunda anlaşmışlardır:

- Serbest ticaretin teşvik edilmesi;
- Ticaret Odaları arasında işbirliği yapılması;
- Üye ülkeler tarafından finanse edilen ortak projelerin gerçekleştirilmesi;
- Bölge çapında taşımacılık ve haberleşme ağlarının iyileştirilmesi;
- Ortak bir deniz taşımacılığı ağı kurulması;
- Bölgesel haberleşme maliyetlerinin azaltılması;
- Turizmin teşvik edilmesi ve
- Vize sınırlamalarının kaldırılması.[66]

Üye ülkelerin gayretlerine rağmen, RCD projesi 1970'lerde hemen hemen bitme noktasına gelmiştir. Sonuç olarak, RCD'nin gelişimi, çok marjinal ve haberleşme ve ulaştırma konularında yürütülen projelerin erken dönemdeki başarıları ile sınırlı kalmıştır.

RCD, 1970'lerde, İran'daki devrimin yarattığı dalgalanma, Pakistan'daki politik istikrarsızlık ve Türkiye'nin AET ile ilişkilerine ağırlık vermesi ile birlikte güç kaybetmiştir. Politik karışıklıklar yüzünden bu üç ülke, 1976'da imzaladıkları İzmir Anlaşması ile kurulmasına karar verdikleri bir serbest ticaret bölgesi konusunda da başarısız olmuşlardır.

1985 yılında üye ülkeler, RCD'nin örgütsel yapısını yeniden şekillendirmek ve örgütün adını ECO olarak değiştirerek bir *"tercihli ticaret anlaşması"* çatısı altında işbirliğine gitmek konusunda karar almışlardır. Bu bağlamda 1990'ların başlarında ECO, özellikle ticaret, taşımacılık ve haberleşme gibi alanlarla hedeflenen bazı projelerin gerçekleştirilmesine yönelik çabalar sarf ederek faaliyetlerini genişletmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Orta Asya ve Kafkasya'da ortaya çıkan yeni bağımsız devletler, üyelerini ve faaliyet alanını genişletmek için bu örgüte fırsat sağlamıştır.

Bağımsızlık sonrasında Kafkasya ve Orta Asya'da kötüye giden ekonomik gelişmeler ve bu ülkelerin Türkiye, İran ve Pakistan'la olan dini ve kültürel ortak bağları, bölgede yeni bir ekonomik alan oluşturulması fikrini gündeme getirmiştir.

1992 Şubatı'ndaki Tahran Toplantısı'nda, 6 eski Sovyet Cumhuriyeti (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan) ECO üyeliği için başvuruda bulunmuş ve üyelikleri onaylanmıştır. Bu ülkelere, son dönemde Sovyet işgalini geri püskürtmüş olan Afganistan'ın da katılımıyla üye sayısı ona yükselmiştir.

Sonuç olarak, bu on üye ülke, 355 milyon nüfusa ve coğrafi olarak 7.9 milyon km^2'lik yüzölçümüne sahip bir örgüt olarak AB ile hemen hemen aynı nüfusa sahip ve AB yüzölçümünün yaklaşık dört katı büyüklüğünde bir coğrafi alana yayılmıştır. (Bkz. Tablo 8)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ECO'nun ekonomik önemi hakkındaki ilk değerlendirmeler, iki noktadan yapılmaktadır:

ECO yanlıları, bu örgütün, 355 milyon dinamik nüfusun yaşadığı, geniş doğal kaynakların üzerinde bulunduğu, büyük bir işgücüne sahip olduğu tezi ile pek çok olumlu yanlarını ifade ederek, ECO'nun 21. Yüzyılın başlarında büyük bir ekonomik güç olması için gerekli ön koşullara sahip olduğunu vurgulamaktadırlar.

İkinci görüşe sahip olanlar ise, ECO'nun bölgesel ve küresel ölçekte önemli olduğu konusunda daha dikkatlidirler. Bu görüş sahipleri, iki sav ileri sürmektedir: Birincisi; ECO'nun geçmiş performansı, bir ekonomik blok olarak güçsüz bir yapıda olduğunu doğrulamaktadır. İkincisi; üye ülkeler arasında var olan politik ve ideolojik farklılıklar, (daha açıkça ifade etmek gerekirse, İran'ın radikal islamı ile Türkiye'nin laik liberalizmi) kaçınılmaz bir şekilde örgütün ekonomik gelişmesini zayıflatabilecek ve bu yüzden genel performansı düşürebilecektir.[67]

Tablo 8: ECO Bölgesinin Nüfus ve Coğrafi Görünümü (1998)

Ülkeler	*Alan (bin km. kare)*	*Nüfus (milyon)*
Afganistan	650,0	20,8
Azerbaycan	86,6	7,6
İran	1.648,0	73,1
Kazakistan	2.700,0	16,5
Kırgızistan	198,5	4,7
Pakistan	796,0	133,3
Tacikistan	143,1	6,1
Türkiye	780,6	65,0
Türkmenistan	488,1	4,3
Özbekistan	488,0	23,9
TOPLAM	*7. 978,9*	*355,3*

Kaynak: *http://www.ecosecretariat.org (çevrimiçi) 10 Haziran 2001.*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3.1. ECO'nun Kurulma Sebepleri

Tahran Toplantısı, ECO Bölgesi'nin seçeneklerini ve istemlerini sembolize etmek için önemli bir sıçrama noktası olmuştur. Tahran Toplantısı'nda ECO'nun yeniden aktif hale getirilmesi ve genişletilmesi amaçlanmıştır. On yıldan fazla bir zamandır sıkıntı içerisinde bulunan bu bölgesel örgütün tarihi, bölge tarihini derinden etkileyen dramatik ve jeo-stratejik değişimleri yansıtmaktadır. Geçmişi Soğuk Savaş dönemine uzanan ECO, Sovyet sonrası Orta Asya'da, ekonomik entegrasyon için bir çatı olmaya doğru evrilmektedir.

Doğal olarak, her bir üye ülke, bölgesel hedeflerden çok ulusal önceliklere göre düzenlenen, açık ekonomik ve politik amaçların oluşturduğu ulusal gündem etrafında hareket etmektedir. Ulusal ve bölgesel çıkarların bazen karşılıklı faydalar üretebileceği iddia edilirken, çok uluslu bir işbirliğinin merkezinde her zaman geçerli olan ulusal çıkarlardır.

Bu açıdan bakıldığında, ECO'nun yeniden şekillenmesi bu duruma bir örnek olarak değerlendirilebilir. Çünkü tüm yeni üyeler, örgütün asıl kurucusu olan üç ülkeye nazaran daha zayıf bir sosyo-ekonomik gelişme düzeyinde bulunmakla birlikte, aynı zamanda, dış desteklerle geliştirilebilecek zengin ve geniş ölçekte işlenmemiş doğal kaynaklara sahiptirler. Yine, Orta Asya Cumhuriyetleri, şayet bölgedeki finansal zorluklar aşılabilirse, kalkınmanın hızlanmasına aracılık edebilecek büyük oranda eğitimli işgücüne sahip bulunmaktadır.

Şayet ECO Bölgesi'nde taşımacılık ve haberleşme ağlarının geliştirilmesi için yeterli çaba gösterilirse, her bir ECO üyesi ülke, yaklaşık 355 milyonluk dinamik bir piyasadan muhtemel çıkarlar elde edecektir.

ECO'nun yeniden aktif hale getirilmesinde ekonomik çıkarlar büyük bir rol oynarken, böyle bir örgütün meydana gelmesinde, sadece ekonomik faktörlerin etkili olduğuna inanmak bir hata olacaktır. Ulusal, bölgesel ve uluslararası politik amaçlar da denklemin bir parçası olarak göze çarpmaktadır.

İran için, İslam birliği ve bağımsızlık eskiden beri temel bir amaç olup ECO bu amacın gerçekleşmesinde bir araç olarak algılanmaktadır. Bu ülke, ayrıca, kuzeyinde yer alan bu ülkeleri, uzunca bir süredir devam eden

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

uluslararası yalnızlığını sona erdirmek için de kullanmak istemektedir. Diğer yandan Türkiye, dış politik çıkarları bakımından (özellikle ABD ile olan ilişkileri bağlamında) İran'ın, tehdit olarak algılanan bölgesel rolünü dengelemeye çalışmaktadır.

Türkiye, ilk yıllarda Orta Asya'daki bu ülkeleri Batıya daha yakın hale getirmek için projeler uygulamaya çalışmıştır. Bu gelişmeler, Orta Asya liderlerinin, Rusya ve diğer Slav ve Baltık Ülkelerine olan ilgisinin azalmasına (her iki taraf için katı ticaret kısıtlamalarının yürürlüğe girmesi ve onların politik ve ekonomik ihtiyaçlarına olan duyarlılığın son bulması) ve başka ortaklar aramalarına da neden olmuştur.

İran ve Türkiye'nin, aralarındaki bölgesel rekabete rağmen, ECO çerçevesinde nasıl işbirliğine gittiklerini anlamak için ECO'nun tarihi gelişim sürecine bir göz atmak gerekecektir. Bunun arkasında bulunan temel neden, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Orta Asya'da altı yeni devletin ortaya çıkmasıdır.

1979'dan önce CENTO'nun oluşumundaki temel neden, askeri ve ekonomik işbirliği aracılığıyla Sovyetler Birliği'nin yayılmasını önlemektir. 1979'da İran Devrimi ve Afganistan'ın Sovyet işgaline girmesinden sonra her şey biraz daha karmaşık hale gelmiştir. İran ise, yeni rejim anlayışıyla ve *"ne Doğu, ne de Batı, yalnız İslam"* felsefesiyle Soğuk Savaş modeline karşı kendi içerisinde farklı bir alternatif geliştirmiş; Pakistan, Afganistan'daki Sovyet işgaline karşı ABD ile zorunlu bir işbirliğine girmiştir. Bu arada Türkiye, Sovyetler Birliği ile birlikte Irak ve Suriye'nin güvensiz rejimlerine karşı Batı'nın en ileri karakolu olarak kalmıştır. Tüm bunlar sebebiyle bölgesel işbirliği için gereken olanaklar daralmıştır.

1991'den sonra, Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını elde etmiş bu altı yeni cumhuriyetin tam bir jeopolitik boşlukla karşı karşıya kalmaları ve Afganistan'daki iç savaş sebebiyle, bu üç devletin (Türkiye, İran ve Pakistan) bölgesel konumları giderek önem kazanmaya başlamıştır. Yeni jeopolitik şartlar şimdi, bir dış tehdit algılamasından daha çok ortak çıkarlara dayalı olacaktır. Bu çerçevede şu faktörler ön plana çıkmıştır:

Öncelikle; Türkiye ve Pakistan, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle jeopolitik önemlerini büyük oranda yitirmişlerdir. Dirençli ve başarılı bir

ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şekilde hem Sovyetler Birliği'nden hem ABD'den bağımsızlığını devam ettiren İran'ın, büyük oranda belirsiz ve izole edilmiş durumu Soğuk Savaş'ın sonlarına doğru sona ermiştir;

İkinci olarak; ihracata yönelik sanayilere sahip olan bu üç devlet için kuzeydeki yeni pazarlar ortak ilgi alanını oluşturmuştur;

Üçüncü olarak; bu devletler, Azerbaycan, Afganistan ve Orta Asya Cumhuriyetleri'nin tersine açık denizlere çıkış imkanına sahiptirler;

Dördüncüsü; bu devletler, birbirleriyle ve diğer yeni ECO ülkeleriyle etnik olarak birbirine geçmiş sınırları paylaşmaktadırlar (İran'daki Azeriler gibi);

Son olarak; bu ortak çıkarlar Türkiye ve İran arasındaki bölgesel rekabetin koordine edilmesini gerekli kılmıştır.[68]

3.2. ECO'nun Hedefleri

Tahran Toplantısı, öncelikli olarak, Orta Asya'daki politik coğrafyanın değerlendirilmesi ve ECO üyeliği bağlamında elde edilen yeni kimliğin muhtemel etkilerinin ele alınmasını amaçlamıştır. Bu toplantıda tartışılan en önemli mevzu, Tercihli Tarifeler Sistemi'nin oluşturulması olmuştur. Tercihli Tarife Anlaşması'nı oluşturan bir protokol 28 Mayıs 1991'de imzalanmış ve 17 Şubat 1992'deki Tahran Toplantısı'nda bir Ek Protokolde değerlendirilmiştir. Bu protokol, dört yıllık bir süre için ve otomatik olarak diğer iki yıllık dönem için de yenilenebilir bir şekilde üye ülkeler arasında ticaretin serbestleştirilmesi sağlamaktadır. Türk tarafının tavizleri, 37 tarife listesini içeren ürünlerin yasal oranları üzerinde %10'luk bir indirimi içermiştir.[69] Bu protokol, ödemeler bilançosundan kaynaklanan sebeplerle ilgili bir madde ve gelişmekte olan ülkeler için ilave edilen bir başka madde yüzünden korumacı bir özellik taşımaktadır. Buna ilaveten toplantıda görüşülen konular şu alanlarda yoğunlaşmıştır:

- ECO bünyesinde hava taşımacılığının kurulması ve hava ulaşım sisteminin koordine edilmesinde ortak bir düzenleme yapılması;
- ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası'nın kurulması;

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

• Hazar Denizi'nde petrol araştırılmasında ve ortak deniz politikaları oluşturulmasında işbirliği yapılması;

• Son olarak, Karabağ, Afganistan, Bosna-Hersek, Filistin ve Keşmir konularında da barış görüşmelerinin yapılmasına katkıda bulunmak.[70]

Dünya ekonomisinin hızla değişen şartları ışığında ECO'nun yapısını ve amaçlarını değerlendirmek amacıyla 1995'te bir uzmanlar grubu oluşturulmuştur. Bu grubun önerileri doğrultusunda Eylül 1996'da İzmir Anlaşması değiştirilmiştir. Neticede ECO'ya daha iyi işlerlik kazandırabilmek için, sadece örgütsel yapı değiştirilmemiş, aynı zamanda karar verme süreci de değiştirilmiştir. 1996 Mayıs'ında Aşkabat'taki 4. Zirve Toplantısında ECO'nun yeniden yapılanması ve 1 Ocak 1997'den itibaren yeni bir projenin uygulamaya konması benimsenmiştir. Buna göre, Türkiye, İran ve Pakistan'dan oluşan kurucu üye ülkeler bu dönemde ilk iki yıl boyunca ECO bütçesinin %90'ını, ikinci iki yılda da %75'ini karşılamayı üstlenmişlerdir.[71] Mevcut ECO Anlaşması şu amaçları içermektedir:

• Üye ülkeler arasında, birbirlerinin pazarlarına daha serbest girişi sağlayarak ticareti genişletmek;

• Üye ülke halklarının yaşam düzeyini sürekli olarak iyileştirmek için, her bir üyenin ekonomik kalkınmasını teşvik etmek;

• Üye ülke halklarını, sosyal ve kültürel fikir ve eylemler aracılığıyla bir araya getiren kültürel yakınlıklar ve manevi kardeşlik bağları kurmak;

• Dünya ticaretinin gelişmesine katkıda bulunmak ve uluslararası alanda ortak bir yaklaşım geliştirerek gelişmekte olan ülkelerin ticaret hadlerini bozan ticaret politikalarındaki adaletsizliği ortadan kaldırmaya çalışmak.

ECO'nun temel amacının, bir serbest ticaret bölgesi oluşturmaktan çok tercihli tarife sistemi kurmak olduğu açıktır. Gerçekte ECO, kapalı bir sistem olarak tasarlanmamış, tam tersine, dünya ticaretinden daha büyük bir pay elde etmek amacıyla dünyaya açılmayı hedefleyen bir örgüt olmayı amaçlamıştır. ECO Tercihli Tarife Sistemi içerisinde kazanılan tecrübe, bu açıdan çok önemli olacaktır.

 ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Öte yandan, RCD'nin, temelde devletin ağırlıklı olduğu faaliyet türünün tersine ECO'nun aktif ve büyük çapta özel sektörün yer aldığı ekonomik kalkınma projeleri taraftarı olduğu da unutulmamalıdır.

Tablo 9: Tercihli Tarifeler Sistemine Dahil Olan Mallar Listesi*

TURKIYE	*IRAN*	*PAKISTAN*
1. Kına (14.04)	1. Erimemiş Yağlar (15.02)	1. Zeytinyağı (15.03)
2. Kil (25.08)	2. Sanayi Yağ Asitleri (15.10)	2. Kil (25.08)
3. Mermer (25.08, 25.15, 68.02)	3. Sodyum Boraks (28.46)	3. Demir Filizleri (26.01)
4. Antisera (30.02)	4. Kraft Kağıdı (48.01)	4. Kursun Filizleri (26.08)
5. Medikamentler (30.03, 30.04)	5. Çimento Kağıdı (48.16)	5. Çinko Filizleri (26.08)
6. Deterjanlar (34.02)	6. Sentetik İplik (51.01)	6. Kok (27.04)
7. Deri Malzemeleri (42.01, 42.03, 42.04)	7. Lastik Teli (51.04)	7. Sodyum Borat (28.40)
8. Kağıt ve Koli Kağıdı (48.02, 48.06, 48.08)	8. Pamuk İplik (55.05)	8. Masa ve Mutfak Malzemeleri(39.24)
9. Kanvas (59.01, 59.07, 63.06)	9. Sert Tuğlalar, Çelik Ürünleri	9. Tasıma Bantları (40.10)
10. Emniyet Gözlüğü (70.07), Gözlük Çerçeve ve Parçaları (70.19)	10. İnşaat Malzemeleri (73.07)	10. Kağıt ve Kutu Kağıdı (48.21)
11. Tel Demir ve Alaşımsız Çelik (72.17)	11. Yuvarlak Çubuklar (73.10)	11. Lastik ve Tüp Üretiminde Kullanılan Ürünler (51.02)
12. LPG Konteynerleri, demir ve Çelik (73.11), halat teli, halat, kablo askıları (73.12), Kerosin Isıtıcı (73.21)	12. LPG Konteynerleri (73.1)	12. Demir ve Çelik Üretiminde Kullanılan Parçalar (72.07)
13. Alüminyum hatlar (76.08)	13. Tel (73.15)	13. Kerosin Isıtıcı (73.21)
14. Temel Metal Seizerleri (82.13)	14. Tüp ve Borular (73.18, 19)	14. Maden Kompresörü (84.14)
15. Sentrifik Su Pompaları (84.13, 84.14)	15. Teller ve Halatlar (73.25)	15. Plastik İmalat Makinası (84.77)
16. Kompresörler (84/14.84/18)	16. Zincirler (73.29)	
17. Elektriksiz Daktilolar (84.69)		

Tablo 9: Devamı		
18. Elektrik Malzemeleri (85.35, 85.36)		
19. Tıpta Kullanılan Araçlar (90.18)		
20. Sportif Ekipman ve Malzemeler (95.06)		

* Parantez içindeki numaralar 4'lü düzeyde HS kod numaralarını göstermektedir.

Kaynak: ECO Sekretaryası Dokümanları

3.3. ECO'nun Yapısı

ECO'nun yönetim ve organizasyon yapısı Şekil I'de gösterilmektedir.Bu örgütlenme biçimini oluşturan birimlerin işleyişi ve özellikleri aşağıdaki şekildedir:

- *Devlet/Hükümet Başkanları Toplantısı:* Bu ECO'nun ana organıdır. Yılda iki kez, gerekli olduğu halde daha fazla sayıda toplanır. Toplantılarda, ECO programları ve projelerinin uygulanması değerlendirilir. Bu toplantılar, ECO Bölgesi'ne bölgesel ve küresel konularda ortak çıkarlar sağlayan görüş alışverişinin yapıldığı bir forum olarak görev yapar.

- *Bakanlar Toplantısı:* Bu organ, ECO'nun temel karar alma ve politik organıdır. Üye ülkelerin dışişleri bakanları ve hükümetler tarafından atanabilecek bakanlık yetkisine sahip diğer temsilcilerden oluşur. Konsey, üye ülkeler arasında rotasyona tabi olarak yılda en az bir kez toplanır.

- *Daimi Temsilciler Konseyi:* Bakanlar Konseyi'nin toplanmadığı zamanlarda, Bakanlar Konseyi adına Konsey politikalarını uygulamak, üye ülkelerce gerekli kararların oluşumunu sağlamak ve Bakanlar Kurulu kararlarının yürütülmesiyle ilgili uygun çalışmaları yapmakla sorumlu daimi bir organdır. Daimi temsilciler ve/veya ECO tarafından onaylanan büyükelçilerden oluşur.

- *Bölgesel Planlama Konseyi:* Her üye ülkenin planlama organları başkanlarından oluşur ve örgütün merkezinde yılda en az bir kez

toplanır. ECO'nun uygulanan eylem planlarını değerlendirir ve geliştirir. Taslak programlar, geçmiş programların gözden geçirilmesi ve ulaşılan sonuçların değerlendirilmesi sonrasında Bakanlar Konseyi'ne sunulur.

- *Sekreterya:* Sekreterya Tahran'da yerleşiktir. Bu organın temel fonksiyonları arasında şunlar vardır: Planlar başlatmak ve üye ülkelere teklif edilecek faaliyet programları oluşturmak; üye hükümetlerle, Bakanlar Konseyi kararlarının ve örgütle ilgili diğer kararların yerine getirilmesi sürecini izlemek yoluyla bağlantıyı devam ettirmek; ECO'yu ilgilendiren tüm meselelerde bir çözüm yeri konumunu temsil etmek; ECO'nun danışma ajansı konumunu temsil etmek. *Genel Sekreter*, Bakanlar Konseyi tarafından atanır ve Sekreterya'nın başıdır. Görev süresi dört yıldır ve üye ülkeler arasından dönüşümlü olarak tayin edilir.

- *Özel Birimler:* Özel birimler ve kurumlar, bazı özel işbirliği alanlarında faaliyet gösterirler. Mevcut durum itibarıyla, şu birimlerin kurulması planlanmıştır: Tahran'da, ECO Kültür Enstitüsü; Karaçi'de, ECO Bilim Vakfı; ve İstanbul'da, ECO Eğitim Enstitüsü.

- *Bölgesel Kurumlar:* Bu kurumlar, ECO'nun kendine has bütçeleri ve yönetsel özerkliğe sahip yapılarıyla ekonomik, ticari ve mali organlarıdır. Bu organlar, ECO Bölgesi'nde finansal ve ticari fırsatlar ve bölgedeki yatırım fonları aracılığıyla ekonomik gelişmeyi teşvik etmeyi amaçlamaktadır;

- *ECO'nun Dış İlişkileri:* Karşılıklı kurumsal ilişkiler pek çok BM organı ile ve diğer uluslararası organizasyonlar ile yapılmıştır. UNESCO, UNFPA, Güneydoğu Asya Uluslar Birliği, Avrupa Birliği, İslam Kalkınma Örgütü ve bölgesel ortak kalkınma programları izleyen başka organizasyonlarla bağlantı kurulmuştur. ECO, ayrıca İslam Kalkınma Örgütü'ne gözlemci üye olarak kabul edilmiştir ve OECD ve İslam Kalkınma Bankası'nın faaliyetlerinden yararlanmaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Şekil 1: Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün Organizasyon Yapısı

---------- Örgüt/kurum veya ajansla ilgili bilginin alındığı ya da alınan ve verilen teknik ve siyasi tavsiyelerin yer aldığı danışma ilişkisini gösterir.

_____ Ast organ ve ajansların kurulmasında yürütme organına bildirilen hiyerarşik yapıyı gösterir.

Kaynak: *ECO Secreteryası, http://www.ecosecreteriat.org (10.05.200* Entegrasyonu Kolaylaştırıcı Faktörler *(1).*

3.4. ECO Çerçevesinde Bölgesel Entegrasyonu Kolaylaştıran Faktörler

ECO muhtemel bir başarıya ulaşacak mıdır? Henüz bebeklik döneminde olmasına ve bölgesel işbirliği için tartışılan ihtimallerle ilgili bir forum olmaktan öteye gidememiş olmasına rağmen ECO, bazı bölgesel avantajları geliştirmek için kesinlikle iyi bir araçtır. Fakat bunun, nasıl ve hangi alanlarda gerçekleşeceği önemlidir. Bu türden sorulara bir kaç başlık altında cevap verilebilir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ECO'nun kurucu üyeleri, Basra Körfezi, Hint Okyanusu ve Akdeniz'de uzun kıyılara sahiptirler. Bu durum, halen ekonomik olarak Rusya'ya bağlı olan ve açık denizlere kapalı Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetleri ile Afganistan'dan oluşan yedi üye ülke için alternatif ticaret yollarını ifade etmektedir. Bu durum, ulaşım ve haberleşmenin ECO'da anahtar sektörler olduğu ve bu bölgesel entegrasyonun başarıya ulaşmasında mutlak bir öncelik taşıyacağı anlamına gelmektedir. 13 Şubat 1993'te Quetta'daki (Pakistan) toplantıda belirlenen *"ECO Eylem Planı"* ile ulaşım ve haberleşme alanlarında entegrasyon üzerinde vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu plan şunları içermektedir:

- Kara ve demiryollarının birbirine bağlanması;
- Tüm üye ülkelerin başkentleri arasında havayolu bağlantılarının kurulması;
- Telekomünikasyon ve elektrik ağlarının birbirine bağlanması;
- Vize işlemlerinin, gümrük ve tarife formalitelerinin birleştirilmesi; ve
- Merkezinin Tahran olduğu ve 400 milyon $'lık bir sermayeye sahip bir Ticaret ve Kalkınma Bankasının kurulması. Bu bankanın temel amacı, ülkelerin fon sağladığı şirketler ve hükümetler arasındaki ortak yatırımları finanse etmek ve yeni üyelerin ulaşım ve telekomünikasyon alt yapısı üzerinde çalışmaktır.[72]

Yolların birleştirilmesi, Türkiye, İran ve Pakistan gibi ihracata yönelik ekonomiler için potansiyel olarak kombine olmuş bir piyasanın tam olarak geliştirilmesi için temel bir önkoşuldur. Bu ülkelerin iç piyasaları (özellikle Türkiye ve Pakistan) büyümekte iken, Avrupa Birliği ve ABD'de artan korumacılık, Türkiye, İran ve Pakistan gibi devletleri yeni ihracat pazarları arama konusunda zorlamaktadır. Bu bağlamda, Orta Asya Cumhuriyetleri'nin ortaya çıkması mükemmel bir fırsat olmuştur. Tahran Toplantısı'ndaki önlemlerden birisinin, belli bir sanayi malları demeti için gümrük indirimleri taslağının oluşması tesadüf değildir. Örneğin 1993'te, GSYİH içerisindeki sanayi mamullerinin payı Türkiye'de %31,5 ve Pakistan'da %18 iken İran'da %23'tür. Bu rakamlar, beş yıllık bir dönemden sonra 1998'de sırasıyla %24.2, %26.6 ve %33.5 olmuştur.

Türkiye için sanayinin payında görülen azalma, hizmetler sektöründe meydana gelen genişleme ile açıklanabilir.[73]

Diğer yandan, eski Sovyetler Birliği döneminde Orta Asya Cumhuriyetleri, gıda ve tüketim mallarını büyük oranda Rusya Federasyonu'ndan temin ederlerken, yalnızca hammadde ihracatçısı durumundaydılar. Bu bağlamda, Sovyet sanayileşme politikası Orta Asya Cumhuriyetleri ekonomilerinin sektörel yapılarını büyük oranda etkilemiştir. Bu politikanın bir sonucu olarak, bu ülkelerdeki endüstriyel gelişim, eski Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerine oranla daha yavaş olmuştur. Sovyetler Birliği döneminde enerji ve hammadde gibi kaynaklar açısından bu bölge çok az desteklenmiş olmasına rağmen, ulusal enerji üretimi ve tüketiminin yaklaşık %80'i Avrupa bölgesinde gerçekleşmiştir.[74] Orta Asya'nın yakıt endüstrisi, gaz, petrol, petrolün işlenmesi ve kömürden oluşmuştur. Orta Asya'nın büyük petrol ve doğalgaz kaynakları, bu bölgenin Sovyetler Birliği için birincil enerji deposu olmasına neden olmuştur.

Öte yandan, Orta Asya, yine, Sovyetler Birliği'nin pamuk deposu olmuş ve pamuk üretiminin geliştirilmesi her zaman en yüksek öncelik olarak kalmıştır. Özbekistan'da pamuk endüstrisi, ülkenin gayri safi üretiminde halen de yüksek bir orana sahiptir. Örneğin 1989'da Özbekistan, Sovyet pamuk üretiminde %64'lük oranla, 5.2 milyon ton üretim gerçekleştirmiştir. Pek çok makine ve tüketim malları Sovyetler Birliği'nden ithal edilirken, Özbek pamuğunun hemen hemen %85'i Rusya'ya, işlenmek üzere ihraç edilmiştir.[75] Bu durum, diğer Orta Asya Cumhuriyetleri'nin ürettiği hammaddeler için de böyle olmuştur. Bu da, söz konusu ülkelerin Rusya'ya olan ekonomik bağımlılıklarının çok yüksek olduğu anlamına geldiği gibi bu bağımlılık ilişkisi günümüzde de önemli oranda devam etmektedir.

Aynı tablo, Orta Asya Cumhuriyetleri sanayilerinde 1989'da çalışan Rus kalifiye elemanlarına ait verilerden de görülebilir. Örneğin, Özbekistan 1991'de bağımsızlığını ilan ettiği zaman Orta Asya Cumhuriyetleri arasında en büyük nüfusa sahip ülkeydi. Yaklaşık 20 milyonluk nüfusun %71'i Özbek, %8'i Rus, %5'i Tacik ve kalanı da farklı milletlerden oluşmaktaydı. 1991'de Rus nüfusun yalnızca %2.5'i tarım sektöründe çalışırken, Özbeklerin %53'ü bu sektörde (büyük çoğunluğu pamuk alanında olmak üzere) istihdam ediliyordu. Diğer yandan, Rus nüfusun

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

%33'ü sanayi sektöründe çalışırken, Özbek nüfusun %11'i bu alanda istihdam edilmiştir. Bu oran, belli bazı sanayi dallarında daha yüksektir. Örneğin, kimya sanayinde çalışan işçilerin %60'ını Ruslar oluşturmuştur. Orta Asya Cumhuriyetleri'nden önemli bir Rus göçü yaşanmaktadır. Bu durum, Rus nüfusu bölgede azalacağı ve etnik sorunların giderileceği düşüncesiyle ilk bakışta pozitif bir etken olarak görülebilir. Ancak, bu gerçeğin ilgili ülkeler üzerindeki etkileri göz önünde bulundurulduğunda, bu düşünce aşırı iyimser gözükmektedir. Çünkü, büyük oranda uzmanlaşmış işgücü ve bunun dışa yönelik hareketliliği, Orta Asya ekonomileri üzerinde ciddi bir yük oluşturmaktadır.[76]

ECO ile birlikte bu bağımlılığın büyük oranda sona ermesi sağlanabilecek midir? Bu soruya cevap elbette hayır olacaktır. Ancak ECO, Orta Asya Cumhuriyetleri'nin, bu büyük kuzey komşularına olan ekonomik bağımlılığını azaltabilecek potansiyel alternatifler sunabilir. Aynı zamanda bu yeni cumhuriyetlerin, Türkiye, İran ve Pakistan üzerinden dış denizlere açılmak suretiyle uluslararası ekonomik ilişkilerini artırmalarına olanak sağlayabilir.

Bu potansiyel pazarlar, bölgesel ekonomik bağımsızlık düzeyinin artırılması arzusu şeklinde ortaya çıkan ECO'nun diğer temel ilkelerine ulaşmaya da sebep teşkil edebilir. Bölgesel entegrasyon aracılığıyla üretimlerini daha etkin hale getirmek için ECO üyesi devletler, kendi karşılaştırmalı üstünlüklerini birleştirip geliştirebilirler. İzleyen örneklerde görüldüğü gibi ECO'nun imkanları çok fazla ve çeşitli alanlardadır. Bunların en önemlilerinden biri petrol ve doğalgaz ihracatıdır. Azeri petrollerinin bir boru hattıyla Ceyhan Limanı'na taşınarak, tankerlerle dünya pazarlarına ulaştırılmasını öngören proje örneğinde olduğu gibi, Orta Asya Cumhuriyetleri bu alanda böylelikle açık denizlere kapalı kalmayacaktır. ECO ülkeleri arasındaki ilişkiler bu projede görüldüğü gibi boru hattı bağlantıları ile geliştirilecektir. Örneğin, Orta Asya Cumhuriyetleri, kurucu üye olan ECO ülkelerinin sağlayabileceği tüketim mallarını satın alarak, petro-kimya sektörü gibi, diğer sanayi sektörlerine bağlı olarak enerji sektörlerinin geliştirilmesinde yoğunlaşabilirler.[77]

ECO üyesi ülkeler arasında işbirliği olabilecek diğer muhtemel bir alan, kaçakçılık, uyuşturucu ticareti, silah trafiği, etnik çatışmaların yayılmacı etkisi, göçmenler ve ekolojik felaketler gibi konularda ECO'nun bir tartışma platformu olma ve sınır ötesi problemlerle ilgili alınabilecek etkin

önlemlerin geliştirilmesinde rol üstlenmesidir. Dramatik ekolojik felaketlere verilebilecek bir örnek olarak Aral Denizi'nin küçülmesi, bir çok ECO ülkesi için önemli bir ilgi alanıdır. Köklü ekolojik önlemler, bölgenin geleceği açısından büyük bir problem olan temiz su elde edilmesinde uzun vadede büyük önem arz etmektedir. Bu durum, özellikle hemen hemen tamamen sulanabilir topraklara bağlı Özbekistan pamuk ekonomisini yakından ilgilendirmektedir. Özbekistan ve Kazakistan arasında Cambul, Çimkent ve Akmescit (eski Kızıl Orda) Kazak bölgelerindeki su kaynakları üzerindeki talepler yüzünden diplomatik tartışmalar yaşanmıştır. Hazar Denizi'nde artan su seviyesindeki taşmalar, Azerbaycan ve Kuzey İran'da tarım sektöründe gerilemeye ve böylece mülteci sorunlarına neden olmaktadır. Üstelik, Hazar'ın suyunun %78'ini sağlayan Volga Nehri'nin ağır endüstriyel kirliliği, balıkçılığı ve İran, Kazakistan ve Azerbaycan için önemli bir ihracat malı olan havyar üretimini tehdit etmektedir.[78]

3.5. ECO Çerçevesinde Bölgesel Entegrasyonu Sınırlandıran Faktörler

Bölgesel ekonomik birliklerin başarıları, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere göre önemli farklar göstermektedir. Gelişmiş ülkelerin öncülüğündeki AB bölgesel bütünleşme süreci 1960'lardan günümüze kadar başarılı bir gelişme süreci gösterirken, aynı dönemlerde gelişmekte olan ülkeler tarafından oluşturulan ekonomik birlikler zamanla ya dağılmışlar, ya da varlığını sürdürmesine karşın önemli bir gelişme gösterememişlerdir. Bu birliklerin genelde başarısız oldukları kabul edilmekte olup, bunun belli başlı nedenleri şöyle sıralanabilir:

• Ekonomik bütünleşmenin temel hedeflerinden biri, üye ülkelerin katılımıyla büyük bir pazarın oluşturulmasıdır. Büyük Pazar denilince, kişi başına gelir düzeyi yüksek, yoğun nüfus alanları anlaşılmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik birleşmelerinden oluşan pazarlar genelde geniş bir alanı ve/veya büyük bir nüfusu ihtiva etmesine karşın, kişi başına gelir düzeyi, ticaret hacmi ve potansiyeli itibarıyla gelişmiş ülkelerin ekonomik birliklerinin çok gerisinde kalmaktadır. Örneğin, AB 15 üye ülke, 340 milyon nüfus ve 2,4 milyon km^2'lik bir alanı kapsamaktadır. ECO ise 10 üye ülke, 355 milyon nüfus ve 7,9 milyon km^2'lik bir bölgede oluşmuştur. Her iki oluşumun toplam nüfusları birbirine yakındır ama, AB'deki satın alma gücü ECO'ya göre en az beş-altı katı daha fazladır.

 ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

• Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik birliklerinde taraf olan ülkeler arasında, coğrafi yakınlığa rağmen, etkin bir pazar ağı oluşturulması bakımından zorluk çekilmektedir. Çünkü, bu ülkelerin çoğunun bölgesel entegrasyona uyum sağlayacak altyapıları (ulaşım, haberleşme vb.) ya yeterli değildir ya da yoktur. Taraf ülkelerin gerek yeterli sermaye birikimine sahip olmamaları gerekse dış kaynak bulmakta karşılaştıkları çeşitli sorunlar nedeniyle, bu tür altyapılarla ilgili büyük projelerin gerçekleşmesi zaman almaktadır. Nitekim, ECO ekonomileri (Türkiye, Iran ve Pakistan hariç), satın alma gücü zayıf 355 milyon nüfusa, düşük iç ticaret düzeyine, finansman yetersizliğine, yabancı sermaye yatırımlarının azlığına, yetersiz haberleşme ve alt yapısına, piyasa ekonomisine geçiş aşamasında yaşadığı önemli uyum problemlerine, modern ticaretin gerektirdiği ticari ve mali mevzuat ile bankacılık ve sigortacılık sistemine, modern dünyanın kullandığı istatistik ve muhasebe sistemine sahip bulunmamaktadırlar.[79]

Bu şartlar altında, bu ülkelerde söz konusu altyapı sorunlarının üstesinden gelebilmek için geniş ölçüde dışardan gelecek mali desteğe gereksinim vardır. Ayrıca, yabancı sermayenin, kârlı yatırım alanlarına rağmen, piyasa ekonomisi koşullarına geçiş döneminde bulunan bu ülkelere büyük miktarlarda yatırım yapması beklenemez. Yabancı sermaye, risk faktörünün büyük olması nedeniyle, bu ülkelerde yatırım yapabilmek için çok yönlü teşviklerin yanı sıra devletler düzeyinde bazı garantilerin de verilmesini talep etmektedir. Diğer bir ifadeyle, Avrupalı firmalar örneğinde olduğu gibi, gelişmiş ülkelerin yatırımcıları, yurt dışı faaliyetlerinde ekonomik, ticari ve siyasi risklere karşı sigorta edilmektedir. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Doğu Avrupa ülkeleri ile bugünkü ECO bölgesindeki eski Sovyet Cumhuriyetleri, farklı boyutlarda ama temelde aynı ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. AB, 1990'lı yıllar boyunca kendine daha yakın gördüğü Doğu Avrupa ülkelerine (Birlik nezdinde, devletler arasında ikili ilişkiler temelinde ve firmaların yatırıma yönlendirilmesi gibi) çok yönlü teşvik sağlamak suretiyle bu ülkelerin piyasa ekonomine geçiş sürecini hızlandırmıştır.

Nitekim, 1990'lı yıllar boyunca Doğu Avrupa ülkeleri AB'den, ikili ilişkiler temelinde AB üyesi olan olmayan devletlerden ve milletlerarası kuruluşlardan da yardım almışlardır. 31 Aralık 1995 tarihine kadar Doğu Avrupa ülkelerine AB tarafından yapılan yardımların toplam miktarı 86,5

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

milyar Euro'dur. Bu miktara Rusya ve diğer eski Sovyet Cumhuriyetleri'ne yapılan yardımlar dahil değildir. AB'nin, genişleme sürecini hızlandırmak amacıyla aday ülkelere yaptığı yardımları daha da artırması için, Ajanda 2000 çerçevesinde 2000-2006 döneminde 68 milyar Euro tutarında bir mali destek öngörülmektedir.[80] Bununla birlikte, yine AB üyesi devletlerin ikili ilişkiler çerçevesinde yaptıkları yardımlar da, AB'nin motor gücü konumundaki Almanya örneğinde olduğu gibi,[81] bu ülkelerin piyasa ekonomisine geçiş sürecini hızlandırmada etkili olmuştur.

Neticede, AB, Doğu Avrupa ülkelerini önümüzdeki dönemde tam üyeliğe alabilecek bir düzeye getirirken; tamamı sermaye sıkıntısı çeken ECO ülkelerinin, piyasa ekonomisine geçiş dönemi sorunlarını kendi dinamikleriyle çözebilmesi çok zor görünmektedir.[82]

Öte yandan, AB'nin Doğu Avrupa ülkelerine verdiği destekle mukayese edildiğinde, bizzat kendisinin de sermaye gereksinimi olan bir ülke olarak Türkiye'nin, ECO üyesi olan Türk Cumhuriyetleri'ne yapmış olduğu katkıları da yadsımak mümkün değildir. Genelde, bir bölgesel işbirliğinde üye ülkeler arasından daha gelişmiş olanlar, söz konusu işbirliğinin mali ve kurumsal yükünü taşımaktadırlar. Almanya'nın AB üyeliği ile ABD'nin NAFTA üyeliği bu tip yükümlülüklere örnek teşkil etmektedir. Ancak, ECO gibi gelişmekte olan ülkelerin oluşturdukları bir işbirliğinde durum böyle değildir. Diğer bir ifadeyle, ECO üyelerinden hiç biri, diğerlerine ekonomik durumlarını düzeltmeleri için doğrudan katkı yapabilecek güçte değildir.

Türkiye, bu gerçeğe rağmen, siyasal ve kültürel faktörlerin de etkisiyle, Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerinde, bir yandan hukuksal çerçeve ve diğer kurumların yerleşmesi için yardım yaparken, diğer yandan *da "karşılıklı ticaret"* ilkesi çerçevesinde, Türk Eximbank tarafından açılan kredilerle ithalat-ihracat işini yürütmektedir. Buna ilave olarak, bu ülkelerde doğrudan yatırımlara yönelen Türk girişimcilerinin de durumu dikkate alınmalıdır. 1994'e kadar olan dönemde 5600 Türk girişimcinin Türk Cumhuriyetleri'nde yaptıkları doğrudan yatırım tutarı ise 5,6 milyar $'a ulaşmıştır. Tabii, bu sermaye ve girişimci ihracı, daha çok Türkiye'den Türk Cumhuriyetleri'ne doğru olmak üzere tek taraflı olarak işlemektedir. Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerde bir önemli sorun da, Türkiye'nin bu bölgeye verdiği kredileri geri alabilecek yaptırım gücünden yoksun olmasıdır. Oysa, Türkiye bu kredileri uluslararası finans kuruluşlarından

 ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sağlamaktadır ve bu kaynakların kendi üzerinde kesin yaptırım gücü vardır. Yine, bu ülkelerden Türkiye'ye kâr transferi de döviz biçiminde olamamakta, ancak mal ithalatı sağlanabilmektedir.[84]

• Ekonomik birliğin refah düzeyini yükseltmek için gerekli olan üretim yapısının oluşturulmasına yönelik ortak projelerin de gerçekleştirilmesinde zorluklarla karşılaşılmaktadır. Üye ülkeler, sınai gelişmeyi hızlandıracak bu tür projelere karşı çekinken bir tutum sergilemektedir. Bunun nedeni, uzun dönemde yararını görecekleri projeler için maliyet yüklenmek istememeleridir. ECO örneğinde olduğu gibi, üye ülkelerden bazıları, Türkiye gibi, uzun vadede AB gibi gelişmiş bir blokla bütünleşmeyi hedeflediklerinden, söz konusu projenin Batı ile entegrasyonda bir alternatif olmadığını çok sık vurgulamak gereğini duymaktadırlar. Dolayısıyla ECO projesi, üye ülkeler için, kısa dönemde rant alanları yaratıp ondan yararlanmayı ön plana çıkarmaktadır. Neticede, ekonomik şartların zorunlu kıldığı etkinliği yakalamak amacıyla kurulan bölgesel birlikler bir yana bırakılacak olursa, denilebilir ki, ECO gibi kalkınma amaçlı bölgesel işbirliğinin başarıya ulaşmış bir örneği henüz görülmemiştir.[85]

• Bilindiği gibi, geleneksel gümrük birlikleri kuramı gelişmiştir ve bu ülkelerin ekonomik birliklerinde karşılaşacağı sorunlara çözüm arayan niteliktedir. Bu bağlamda, gümrük birlikleri kuramını gelişmekte olan ülkelerin kuracağı bir bütünleşme sürecine uygularken, *"Bu ülkelerin genel ekonomik yapıları ticaret yaratıcı etkiyi sağlayabilecek midir?"* temel kriterine olumlu yanıt vermek zordur. Uygulamada görüldüğü üzere ticaret yaratıcı etkiyi sağlayacak koşullar gelişmekte olan ülkelerin içinde bulundukları ekonomik koşulların tam karşıtıdır. ECO ülkelerinde ekonomiler, büyük ölçüde *rekabetçi (competitive)* değil, *tamamlayıcı (complementary)* niteliktedir. Buna göre, ECO ekonomileri büyük ölçüde *rakip* olmadıkları için, *rekabetin* sertleşmesinden sağlanacak yarar beklentisi sınırlı kalmaktadır. Neticede, gümrük birliklerinin rakip mallar üreten ülkeler arasında verimi artıran etkisi olduğu, iç üretim yapıları tamamlayıcı nitelikteki ülkeler arasında ise, bu etkinin bulunmadığı kabul edilmektedir.

• Gelişmekte olan ülkelerin kurdukları ekonomik birliklerde uluslarüstü otoritenin eksik olması da, bu birliklerin başarısız olmalarında önemli bir etken olarak görülmektedir. Böyle bir otoritenin oluşturulması, taraflar

arasında koordinasyonun sağlanması ve ortak projelerin yaşama geçirilmesi gibi konularda önem arz etmesine rağmen mümkün olmamaktadır. Bunun nedeni, üye devletlerin bazı alanlarda ulusal egemenliklerini kaybedecekleri endişesidir.

• Gelişmekte olan ülkelerin çoğunda görülen birbirlerine karşı güvensizlik, istikrarlı yönetimlerin olmaması ve siyasi huzursuzluklar gibi etkenler de, bu ülkelerin kurdukları birliklerin başarılı olmasını engellemektedir. Yine, bilindiği gibi, bu ülkelerin büyük bir bölümü, gelişmiş ülkelerin farklı nüfuz alanlarında bulunduklarından, ekonomik birlikler kurarken, uluslararası dengeleri gözetmek durumundadırlar. Bu durum, onların ufuklarını büyük ölçüde kapamaktadır. Orta Asya'daki ve Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetleri, ekonomik yapıları gereğince eski Sovyetler Birliği'nde merkezi sisteme entegre edilmiş olduklarından, daha sonra Rusya'nın önderliğinde oluşturulan Bağımsız Devletler Topluluğu'nda yer almak durumunda kalmışlardır.

Bu Cumhuriyetler, aynı zamanda ECO gibi bir diğer bölgesel işbirliğinde yer aldıklarında, bu işbirliğinin içinde yer almayan Rusya'yı rahatsız etmemeye özen göstermektedirler. Bu Cumhuriyeler arasında, hem doğal kaynaklarının (petrol ve doğalgaz) zenginliği, hem Sovyetler Birliği'nden kalma nükleer tesislere sahip olması, hem de nüfusunun yaklaşık % 40'ının Rus kökenli olması nedeniyle Kazakistan'ın çok özel bir konumu bulunmaktadır. Türk Cumhuriyetleri'nin ortak bir özelliği de, bu ülkelerin Sovyetler Birliği döneminde üretim sisteminin bir parçası haline dönüştürülmüş olmasıdır. Öyle ki, Sovyet döneminde bir malın elde edilmesi, yani nihai ürün haline gelmesi, o malı oluşturan ana parçaların her birinin bir başka Sovyet ülkesinde üretimi sonucunda gerçekleşiyordu.

Neticede, bu üretim yapısı, Sovyet Birliği sonrasında bu ülkelerin – farklı düzeylerde olsa da -iktisadi yönden Rusya'ya daha uzun bir dönem bağlı kalacak olmasında etkili olmuştur. Buna ilave olarak, eski Sovyet döneminde Türk Cumhuriyetleri'nde yetişmiş insan güçleri olsa da, bütün karar alma mevkileri Rus-Slav azınlıklara bırakılmış, bu ülkelerdeki insanların girişim gücünü geliştirmeleri engellenmiştir. Dolayısıyla, bu ülkelerde piyasa ekonomisine geçiş sürecinde sadece kurumsal yapının değiştirilmesi değil, aynı zamanda insanların da zihniyet ve davranış biçimi gibi ekonomide bulunduğu varsayılan öğelere kavuşmaları gerekiyordu. Bu şartlar altında, Türk Cumhuriyetleri, ECO gibi bölgesel bir işbirliği projesi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

çerçevesinde birlikte hareket ederken, zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip bu bölgede – Sovyet sonrası koşullar her ne kadar değişmiş olsa da – nüfuz alanını muhafaza etmeyi amaçlayan Rusya faktörünü dikkate almak durumundadırlar.

Bu bağlamda, iki hususa dikkat çekilebilir; birincisi, Türk Cumhuriyetleri Başkanları bir araya geldiğinde ortak dilin hâlâ Rusça olmasıdır.Türk Cumhuriyetleri'nde Rusça'nın ağırlığını kabul etmemek mümkün değildir. Ruslar, bu Cumhuriyetler'in tümünde ülkeyi oluşturan ulustan sonraki en kalabalık nüfusa sahiptirler. Dolayısıyla, Rusya'nın bölgedeki nüfuzu da nüfusları kadar yüksektir. İkincisi, Rusya Devlet Başkanı'nın, Aralık 2001'de televizyonda gerçekleşen bir soru-cevap programında yurttaşlarıyla yüzleşirken, Rusya'yı eski coğrafyaya bağlı nüfuza ulaştırma hedefini açıkça dile getirmesidir.[86] Bu da, ECO projesi gelişiminin, bir ölçüde, Rusya'nın menfaatleriyle ne derece uyuştuğu ne derece çeliştiği hususuyla da yakından bağlantılı olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

- Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik birliklerinde taraf olan ülkeler arasında, kültürel yakınlığa rağmen, etkin bir pazar ağı oluşturulması bakımından zorluk çekilmektedir.

Kültürel faktörlerin gerek gelişmiş olan ülkelerin gerekse gelişmekte olan ülkelerin ekonomik birliklerinin oluşumunda etkili olduğu görülmektedir. Günümüzde bölgesel birliklerin en ileri düzeyini yansıtan AB'nin de gelişim sürecinde de kültürel faktörlerin etkisi yadsınabilir mi? Söz konusu faktörlerin etkisi, AB üyeliğine aday ülkeler karşısında takınılan tutumda görülmedi mi?[87]

ECO'nun önemli özelliklerinin başında, üye ülkelerin tamamının Müslüman kökenli olması ve üyelerden altısının Türk kökenli olmasıdır. Bu bağlamda, 1990'ların başından itibaren Türkiye'ye Batı sermayesi ile Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri arasında bir *"köprü"* rolü biçilmişti. Buna göre, Orta Asya'daki zengin doğal kaynaklar, özellikle petrol ve doğalgaz yatakları, dünya sermayesinin ilgisini Türk Cumhuriyetleri'ne çekmektedir. Ancak, Türk Cumhuriyetleri'nde piyasa ekonomisinin temel alt yapısının henüz tamamlanmamış olması, siyasal sorunlar ve kültürel farklılıklar, bu ülkelere yatırım yapmak isteyen uluslararası şirketler açısından risk faktörünün önemini daha da artırmaktadır. İşte, bu noktada

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile yakın ilişkileri ve kültürel bağlarının, uluslararası şirketlerin bu ülkelerde yatırım amacıyla Türk şirketleriyle işbirliğine yönelmesinde etkili olacağı ileri sürülmektedir.

"Köprü" bağlamında, genellikle, Türkiye İspanya ile karşılaştırılır ve Türkiye Asya'nın İspanya'sı olarak tanımlanır. Gerçi, ikisi de Akdeniz'de stratejik coğrafi konuma sahiptir. Önemli geçiş noktalarını kontrol ederler. Kültürleri, İslâmiyet'in ve Batı kültürlerinin birer sentezidir. İkisi de Avrupa'ya açılan kapılar olmanın yanında, çevredeki ülkeler için de geçit kapılarıdır. Ancak, İspanya deneyimi dikkate alındığında, Türkiye'nin *"Köprü"* rolünü ne derece üstlenebileceği bir tartışma konusudur. İspanyol bilim adamı Lorca'nın bu konudaki açıklaması dikkat çekicidir: *"Bazıları, onun (Türkiye'nin) 'Köprü' rolünü üstlenebileceğini söyleyebilirler, ancak bu bir abartmadır. İspanya'nın ve Latin Amerika'nın tarihsel tecrübesi örnek olarak alınabilir. İspanya'nın Avrupa Topluluğu'na üyeliği sürecinde gerçekleştirilen müzakerelerde 'köprü teorisi' Latin Amerika ile ilgili olarak kullanılmıştır. İspanya'nın buralarda avantajlı kültürel, tarihsel ve ekonomik bağları mevcut, ancak tecrübe Avrupa'nın bu bölgelerle olan bağlantısı için İspanya'ya gereksinim olmadığını göstermiştir. Bu yüzden 'gerekli açılım kavramı'nı temsil eden köprü terimi herhalde en iyi seçim değildi. Yine de, Avrupa Birliği ile Latin Amerika arasındaki ilişkilerde İspanya'nın varlığı iletişimin kolaylıkla sağlanabilmesi açısından bazı avantajları da beraberinde getiriyor. Avrupa ve Latin Amerika firmaları özellikle ticari ve ekonomik amaçlarda bu stratejiyi kullandılar. Siyasi konularda ise, bu eğilimi göremiyoruz. Ancak, İspanya Brüksel'de hukuk savaşı vererek, Latin Amerika'nın çıkarlarının koruyuculuğunu yapmıştır."*[88]

Tabii ki, Türkiye'nin, AB'nin tam üyesi olmaması ve karar mekanizmalarında temsil edilmemesi dolayısıyla, İspanya'nın Latin Amerika için oynadığı rolü Türk Cumhuriyetleri için üstlenmesi kolay değildir. Üstelik, tam üyelik öncesi Gümrük Birliği'ni gerçekleştirmiş olması nedeniyle Türkiye, AB'nin dış ticaret politikasını tek taraflı bir yükümlülük içerisinde sürdürmek durumundadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

4. ULUSLARARASI BİR ALAN OLARAK ECO BÖLGESİ VE ÖNEMİ

4.1 Bölgesel Güçlerin Konumu ve ECO Üyesi Ülkelerle İlişkileri

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ECO Bölgesinde (özellikle Kafkasya ve Orta Asya'da) oluşan ekonomik ve politik boşluk bölgesel güçler olarak başta Rusya olmak üzere Çin, Hindistan ve Japonya tarafından doldurulmaya çalışılmaktadır. Bunlardan ilki bir-kaç yüz yıldır bölgede sürekli baş aktör olarak yer almış ülkelerden birisi olan Rusya'dır.

4.1.1. Rusya-ECO İlişkileri

Yeltsin döneminde (1990-1999) Rusya'nın ECO ülkeleri ile ilişkileri, 1992 yılında eski altı (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan) Sovyet Cumhuriyeti'nin ECO'ya üye olması ile birlikte önem kazanmıştır. O dönemde Rusya'nın aynı zamanda ECO üyesi de olan Orta Asya ülkelerine yönelik politikasını şekillendiren önemli faktörlerin başında, Orta Asya Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını kazanma ve devletleşme süreçlerinde içinde bulunduğu koşulların Rusya'yı olumsuz yönde etkileyebileceği olasılığı, Rusya Federasyonu'nun bu bölgelerde yaşayan Rusça konuşan/Rus kökenli azınlıklıkla nasıl bir ilişki kuracağı konusu, siyasi İslam'ın yayılması ve bölgede var olan silah ve uyuşturucu kaçakçılığı sorunları gelmekteydi.

Bütün bunların altında yatan bir diğer gerçek ise, Rusya'nın Sovyet döneminden miras kalan bu bölgelere karşı geliştirdiği o bölgeleri kendi nüfuz alanında görme alışkanlığıydı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rus karar-vericileri bu alışkanlığı üzerinden atamamış ve bu durum Rusya'nın uluslararası alanda zarar gören statüsünden dolayı yaşadığı aşağılanma hissiyle daha da güçlenmişti.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Öte yandan Rusya'nın Sovyetler Birliği sonrası yaşamış olduğu dış politika ikilemi (Batı yanlısı ve Avrasyacı görüş) onun Orta Asya Cumhuriyetleri ile olan ilişkisini de etkilemiş, Rusya'nın Orta Asya politikası da bu farklı fikirlerin etkileşimi bağlamında gelişmişti. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından 1993 yılının ortalarına kadar geçen süre zarfında daha çok Batı yanlısı bir politika izleyen Rusya için Orta Asya ile ilişkiler ikinci planda kalmış ve hatta bazen de bu ilişkiden, Rusya'nın Batı ile olan ilişkisine zarar gelmemesi amacıyla uzak durulmuştu.

1993 yılının ortalarından itibaren ise ülkede Rusya-Orta Asya ilişkilerinin yeniden sıkılaştırılması konusunda bir fikir birliğine varılmıştı. Bu bağlamda Rusya'da Orta Asya'nın hammaddesine ve pazarına bağımlı olan güçlü sanayi kuruluşları, Orta Asya ile ilişkilerin devamını SSCB'yi yeniden kurma fikrinin bir parçası olarak gören eski Komünist fraksiyon içindeki kişiler, Orta Asya ile ilişkileri Avrasya birliğinin bir gereği olarak gören Rus milliyetçileri, Sovyet alanının dağılmasını Rus milli çıkarlarına doğrudan bir tehdit olarak algılayan Rus askeri sanayi mensupları bu fikri desteklemiş ve böylece karar-vericiler arasında Orta Asya ile ilişkilere öncelik verilmesi fikri ön plana çıkmıştı.

Bu konu Nisan 1993'de Rus Milli Güvenlik Konseyi (Kurulu) tarafından kabul edilen Rusya Federasyonu Dış Politika Konseptinin Temel Öğeleri metniyle de açıklığa kavuşmuştu. Eylül 1993'de Parlamento ile Devlet Başkanı arasında yaşanan gerginlik ve 1993 Anayasası ile ülkenin güçlü bir Başkanlık sistemine doğru kayması da Rusya-Orta Asya ilişkilerine yeni bir boyut getirmişti. Bu dönemden sonra Rusya'nın kendi güvenliğine zarar gelmeden

- Orta Asya bölgesinden geri duramayacağı, BDT'nin Orta Asya'daki sınırları korumasının daha etkili olacağı;
- Orta Asya Cumhuriyetleri'ndeki askeri güç ve üslerinin varlığını devam ettirmesi gereği;
- Orta Asya piyasasının Rus ihracatçısı için önemli olduğu;
- Bu bölgede yaşanan ve çok sayıda etnik Rus'u da içeren etnik, dini, siyasi çatışmalar ve daha çok etnik temellere dayanan toprak

anlaşmazlıkları bölgede barışı-koruma misyonu üstlenerek önlemek, çözümüne yardım etmek zorunda olduğu ve

- Bölgeye kendisinden başka üçüncü tarafların müdahale etmesini engelleme zorunluluğu anlaşılmış

ve tüm bu unsurlar da Rusya'nın 1994-1995 yıllarında izlediği Orta Asya politikasını etkilemiştir.

Bu dönemde Rusya'nın Batı ile olan ilişkileri de olumsuz yönde gelişmeye başlamış, Rusya, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki ilk yıllarda izlemiş olduğu gevşek politikalar sonucu bölgede oluşan güç boşluğunun İran, Türkiye, Pakistan, Çin ve Suudi Arabistan gibi rakip ülkelerce doldurulmaya başladığını farketmiştir.

Yeltsin döneminde (1990-1999) Rusya'nın Orta Asya politikası üç önemli hat üzerinde gelişmişti; siyasi, askeri ve ekonomik.

Siyasi hat daha çok BDT'nin geleceği, sınır problemleri ve azınlıkların statüleri gibi ikili ve çok taraflı genel konular çerçevesinde ilerlemiş, bu konuda en önemli gelişme de Rusya ve Kazakistan arasında yaşanmıştır. Rusya ve Kazakistan aralarındaki gümrüklerin kontrolü ve dış politikalarının koordinasyonu konularında anlaşmışlardır.

Askeri hat ise daha çok askeri-siyasi işbirliği, Rusya'nın bu ülkelerde bulundurduğu askeri güç ve ortak barışı-koruma operasyonlarının yürütülmesi konularında gelişmiştir.

Ekonomik konular ise hem Rusya hem de Orta Asya ülkeleri açısından en önemli alandı. Daha çok petrol, doğalgaz ve hammadde ihracına dayanan Orta Asya Cumhuriyetleri ekonomilerinin Sovyet döneminde Rusya'ya entegre edilmiş olması Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da bu ülkelerin Rusya'dan bağımsız politikalar izlemelerini engellemekteydi. Sovyetler Birliği'nin dağılması Orta Asya Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını kazanmalarını sağlamış ancak bu ülkelerin Rusya'ya olan bağımlılıklarını gidememiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra tüm eski Sovyet alanında olduğu gibi Orta Asya'da da bölgenin barış ve istikrarına yönelik ülkelerin uluslaşma süreçlerinin getirdiği önemli tehditler mevcuttur. Sovyetler

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Birliği döneminde bölgede izlenen böl ve yönet politikaları nedeniyle, ülkeler arasında tarihi, etnik ve yasal öğelere dayanan sınırların çizilememesi, bölgede son derece homojen bir yapının ortaya çıkarmasına sebep olmuş ve Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte de azınlık sorunları, etnik gerilimler ve toprak anlaşmazlıkları ortaya çıkmıştır. Bu durum, Orta Asya Cumhuriyetleri'nde yaşayan yaklaşık 9.5 milyonluk Rus nüfusu açısından da sorunlar yaratmaya başlamıştır. Yeni Cumhuriyetler'de ulusal diller konusunda hassaslık artınca pek çok Rus ulusal dili konuşamadığı için işlerinden olmuş ve Ruslar Orta Asya bölgesinden göç etmeye başlamıştır.

Bu bağlamda, kendisini ekonomik açıdan daha fazla zora sokmak istemeyen Rusya, bölgeden gelecek göçmen akışını önlemek için o bölgelerde yaşayan Rusların durumlarının iyileştirilmesine çalışmış ve yeni Cumhuriyetler'den oralarda yaşayan Ruslara çifte vatandaşlık hakkını tanımasını ve çalışma hayatında kendi dillerini kullanmalarına imkan tanıyacak hukuki düzenlemeler yapmasını istemiştir.

Bu konuda Türkmenistan karşılıklılık koşuluyla çifte vatandaşlık hakkını tanımıştır. Rusya ayrıca, bölgede yaşayan Rus azınlığın haklarının korunması konusunu Orta Asya Cumhuriyetleri'ne müdahale etmek ve onlar üzerindeki nüfuzu devam ettirmek için önemli bir araç olarak da kullanmıştır.[149] Bu konu, en çok da Kazakistan ile Rusya arasında problem teşkil etmektedir. Kazakistan'da Kazaklar (%40) kadar Rus kökenli kişilerin (%38) de bulunması, Kazakistan'ın etnik sorunlarını karmaşıklaştırıyor ve bu durum, Kazakistan ve Rusya'yı sık sık karşı karşıya getiriyordu. Aralık 1992'de Kazakistan'da yaşayan Ruslar Kazakça'yla birlikte Rusça'nın da devletin resmi dili olarak kabul edilmesini ve Rus'lara çifte vatandaşlık hakkının tanınmasını talep etmiş, ancak Ocak 1993'de kabul edilen Kazak Anayasası Kazakça'nın resmi devlet dili olduğunu onaylarken, Rusça'yı da halk arasında kullanabilecek bir konuşma dili olarak kabul etmiştir. Bu karar, ülkede Kazak milliyetçileri ile Rus'lar arasında toplumsal ve etnik huzursuzlukların artmasına sebep olmuştur. Ancak her şeye rağmen Kazakistan içinde bulundurduğu Rus nüfusun fazlalığı ve tarihsel nedenlerle kendini Rusya'ya daha yakın hissetmekte, Rusya ile ilişkisinde çok hassas davranmakta ve kendini Müslüman bloğu içinde gösterebilecek tutumlardan kaçınmaktadır. Aslında Rusya'ya karşı tutumlarında Orta Asya

Cumhuriyetleri'nin homojen bir blok oluşturduğunu söylemek de mümkün değildir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, biraz da aralarında yaşanan rekabetten dolayı, Orta Asya Cumhuriyetleri Rusya'ya karşı ortak bir tavır takınamadıkları gibi, aralarında gerçekleştirdikleri her toplantı öncesi ve sonrasında bu toplantının Rusya karşıtı bir toplantı olmadığının altını çizmek zorunda kalmışlardır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında, Orta Asya Cumhuriyetleri'ni olumsuz yönde etkileyen ve bölgede Rusya'nın varlığını güçlendiren başka bir unsur da, bu ülkelerde yaşanmakta olan sosyalizmden liberal ekonomi ve demokrasiye geçiş sürecidir. Sovyet sisteminden miras kalan ekonomik yapıdaki çarpıklık, Cumhuriyetler'in Rusya'ya olan bağımlılıklarından kolayca kurtulamamalarına sebep olmuş ve bu durum da bölgede ekonomik sorunlara bağlı olarak gelişen yoksulluk, göç, işsizlik ve radikal akımlara yöneliş gibi bazı sorunları beraberinde getirmişti. Bu dönemde Orta Asya'da iki farklı İslami akım ortaya çıkmış (bölgede yaşanan İslami uyanışı destekleyen ancak siyasi unsurlar içermeyen akım ve bu Cumhuriyetler'de teokratik devlet yapısı kurmayı amaç edinmiş akım) ve bu gelişme de Cumhuriyetler'in başında bulunan mevcut hükümetleri iç muhalefeti sindirmek ve İslami hareketlerin yayılmasını önlemek üzere Rusya ile işbirliğine itmiştir. Bu konuda verilebilecek en güzel örnek ise Tacikistan'da yaşanan olaylardır. Tacik-Afgan sınırı, Türkmenistan'ın Afganistan ve İran ile olan sınırı ve Kırgızistan'ın sınırları Rusya tarafından korunmaya başlamış, 1994 yılında Kazakistan ve Rusya arasında imzalanan bir anlaşmayla da, Rusya'nın Kazakistan'da askeri üsler açması planlanmıştır. Orta Asya Cumhuriyetleri'nin etrafının askeri açıdan güçlü ülkelerle çevrili olması ve Cumhuriyetler'in askeri alanda yaşamakta olduğu tecrübe ve bilgi eksikliği onları Rusya'nın etkisine açık bırakmıştır.

Aslında Orta Asya Cumhuriyetleri, daha Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bile önce aralarında gerçekleştirdikleri zirvelerde özellikle ekonomik konularda bölgesel işbirliği mekanizmalarının oluşturulması çalışmalarını da başlatmış, daha sonraki dönemlerde de yılda en az bir kere olmak üzere bir araya gelmişlerdir. Ancak Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında gerçekleştirilmeğe çalışılan çabalar ülkeler arasında gerçek anlamda bir bütünleşme yaratmamış, Cumhuriyetler arasında bu işbirliği ve entegrasyon sürecinin başlaması ve süregelmesi ülkelerin Rusya ile ilişkilerinde gösterdikleri hassasiyetin gölgesinde gelişmeye devam etmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1999 yılının başlarından itibaren de Rusya'nın Orta Asya Cumhuriyetleri ile ilişkilerinde yeni bir yakınlaşma izlenmiştir. Bu yakınlaşma hem Rusya'nın bu bölgede de etkinliğini sürdürmek istemesi, hem de Orta Asya Cumhuriyetleri'nin kendi iç sorunlarından dolayı Rusya'ya son dönemde daha fazla ihtiyaç duymalarından kaynaklanmıştır. Son zamanlarda NATO'ya yakın olan ancak gittikçe daha fazla radikal İslami tehlike ile karşı karşıya kaldığının farkına varan Özbekistan, Mart 1999'da aldığı Rusya ile güvenlik ilişkisini kesme kararını gözden geçirmek zorunda kalmıştı. Yine Kırgızistan'da Tacikistan sınırından ülkeye girilip dört köyün ele geçirilmesi ve ülkede altın madeni araştırması yapan dört Japon jeolog ile Kırgızistan İçişleri Bakanlığı'na bağlı birliklerin bölge komutanının İslamcı militanlar tarafından rehin alınması ve bu durum karşısında ülkelerin kendi imkanları ile müdahalede yeterli olamamaları, Özbekistan ve Kırgızistan'ın Batı'dan uzaklaşarak Rusya'ya yakınlaşmasına sebep olmuştur. Özbekistan, Eylül 1999'da Rusya'dan çatışmaların çözümü konusunda yardım talebinde bulunmuştur. Özbekistan, ayrıca Ağustos 1999'da Kırgızistan'ın Bişkek şehrinde Şanghay Beşlisi (dört Orta Asya Cumhuriyeti, Rusya ve Çin) toplantısından sonra BDT Güvenlik Paktı içindeki ülkelere kapılarını açmış ve yine Özbekistan, Kırgızistan'ın güneyindeki İslami militanlara karşı hava saldırısında bulunmuştur. Orta Asya Cumhuriyetleri'ndeki radikal İslami girişimlere karşı da Rusya ve dört Cumhuriyet arasında Kırgızistan'daki gelişmeleri denetlemek ve isyankarları ortadan kaldırmak üzere, strateji hazırlamak amacıyla, bir hareket grubu oluşturulmasına karar verilmiştir.[155] Öte yandan Kazakistan dahil hiçbir Orta Asya ülkesi, Rusya'nın Çeçenistan harekatını eleştiren bir tutum içine de girmemiştir.

Gelecekte de Rusya'da yaşanan gelişmeler hem Rusya-Orta Asya Cumhuriyetleri hem de Cumhuriyetler'in kendi aralarındaki ilişkileri etkilemeye devam edecektir. Eğer Rusya Orta Asya Cumhuriyetleri tarafından bir tehdit unsuru olarak algılanmaya başlanırsa ülkelerin Sovyet yönetimi tarafından gözardı edilen ortak tarih ve kültürün oluşturduğu noktaları ortaya çıkarma ve kullanma eğilimleri artabilir. Ancak Cumhuriyetler arasındaki işbirliğinin gelişebilmesi için de önce ülkeler arasında yaşanan etnik ve siyasi problemlere son verilmesi gerekir.

Rusya'nın Sovyetler Birliği'nin dağılması ardından dış politika yönünü belirleme konusunda yaşamış olduğu çelişkiler, Transkafkasya ülkeleri-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile olan ilişkisinin seyrine de yansımıştır. Bu bağlamda Rusya'nın aynı zamanda bir ECO üyesi olan Azerbaycan'la olan ikili ilişkisini de, Rusya'nın genel olarak Transkafkasya ülkeleri ile kurmaya çalıştığı ilişkiden soyutlamak mümkün değildir.

Rusya'da, bağımsızlıklarını yeni kazanmış olan bu ülkelerle nasıl bir ilişki kurulacağı konusunda yaşanan kararsızlık, aslında büyük ölçüde o dönemde ülkede Rus kimliğinin tanımlanması hususunda yapılan tartışmalara dayanmaktadır. Yukarıda da kısaca üzerinde durulduğu gibi 1993 yılından itibaren Rusya, yakın çevre ülkeleriyle olan ilişkisi konusuna daha ciddi bir şekilde eğilmeye başlamıştır. Rusya, 1994 yılı boyunca da kendisi için stratejik önemi (bölgede zengin petrol yataklarının varlığı ve ortaya çıkabilecek radikal İslami akımların Rusya'ya zarar verebileceği korkusu) olan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı da kendine yakınlaştırmak için çaba sarfetmiştir.[89] Bu bağlamda Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Karabağ sorununu kendi isteği doğrultusunda yönlendirerek Azerbaycan'ı, iç savaş ve Abhazya'da olduğu gibi ayrılıkçı sorunları kullanarak da Gürcistan'ı, tekrar BDT'ye katılmaya zorlamış, Nisan 1994'de yapılan BDT zirvesinde de Orta Asya Cumhuriyetleri, Gürcistan ve Ermenistan sınırlarının gözetiminin Rusya tarafından yapılması fikrinin kabul edilmesini sağlamıştır.

Yine aynı toplantıda Rusya eski Sovyet topraklarında barışı-koruma misyonu konusunda, BDT ülkelerinin olurunu almış ve Abhazya'ya Rusya'nın tek başına askeri güç göndermesi karara bağlanmıştır. Haziran 1994'de, 3000 kişilik bir Rus birliği Abhazya-Gürcistan sınırını denetlemek amacıyla Gürcistan'a gitmiştir. Temmuz 1994'de ise BM Güvenlik Konseyi Abhazya'daki Rus barış-koruyucu birliğinin meşruluğunu onaylamıştır.[90] Tüm bunların yanında, Rusya ayrıca çok sayıda eski Sovyet Cumhuriyeti ile o bölgelerde askeri üs edinme, kollektif güvenlik şemsiyesi altında askerlerini kullandırma anlaşmaları imzalamış ve bunlar sayesinde de kısa sürede bölgede lider konumu elde etmiştir.

Rusya ayrıca, Sovyetler Birliği'nin dağılımının hemen ardından, eski Sovyet Cumhuriyetleri'nin Türkiye ve İran gibi diğer bölge ülkeleriyle olan ilişkilerine karşı takındığı esnek politikasını da değiştirmiştir.

Bölgesel etki yaratma açısından da Rusya için esas sorun Hazar Denizi Havzasındaki geniş hidrokarbon rezervlerinin kontrolünü kendi elinde tutmaktır çünkü pek çok Rus siyasetçisi, Rusya'nın bölgede büyük güç olma statüsünün devamının ancak enerji kaynakları üzerindeki kontrolünün (enerjinin paylaşımı ve dünya pazarlarına ulaştırılması) tam olarak sağlaması ile mümkün olacağını düşünmektedir. Böyle bir amaç, Rusya'yı bölge hakkında benzer fikirleri olan Türkiye, İran ve ABD ile karşı karşıya getirmiştir.[91]

Rusya'nın bölgede tarihsel anlamda bir üstünlüğü ve avantajı da bulunmaktadır. Rusya, yakın çevre olarak da tabir edilen bu ülkelerin iç işlerine doğrudan veya dolaylı olarak müdahale edip onları istediği şekilde hareket etmeğe zorlayabilmektedir. Bu bağlamda Rusya, Azerbaycan'da Ebulfeyz Elçibey'e karşı yapılan darbeyi desteklemek, Gürcistan'da Devlet Başkanı Eduard Shevardnadze'ye karşı girişilen bir kaç suikast girişimini organize etmek ve Transkafkasya Cumhuriyetleri'ndeki etnik farklılıkları bulunan grupları kışkırtarak kendi lehine kullanmakla suçlanmıştır.[92]

Rusya'nın yakın çevre politikası, Rusya açısından iki amacın gerçekleştirilmesi felsefesi üzerine oturmaktadır. Bunlardan birincisi; yukarıda taktikleri detaylı şekilde açıklanan, eski Sovyet topraklarındaki etkinliğini tekrar kazanmak, ikincisi de; yukarıda kısaca değinilen, bu bölgede, başka bölgesel veya küresel gücün herhangi bir şekilde etkinlik kazanmasını engellemektir.

Aslında Rusya'nın yakın çevre politikası hakkındaki ilk döküman, Ekim 1993'deki Başkanlık Kararnamesi olmuştur. *Yeltsin Doktrini* olarak da adlandırılan bu prensipler dizisi, Rusya'nın, BDT ülkelerine karşı izleyeceği stratejiyi belirlemiş ve yine bu kararname ile Rusya'nın yakın çevre ile ilişkilere birinci önceliği verdiğini ilan etmiştir. Kararname, Rusya'nın amacının eski Sovyet topraklarında lider ülke olarak varlığını sürdürmek olduğunun altını çizmiş ve açıkça BDT'nin Rusya'nın çıkar alanında olduğunu ve bu bölgeye yabancıların girmesine izin verilmeyeceğini göstermiştir.[93]

1996 yılında Kozirev'in yerine Dışişleri Bakanlığı'na Yevgeni Primakov'un getirilmesi de, adeta Sovyetler Birliği sonrası ilk dönemde Rusya'da yaşanan Batı yanlısı dış politikanın terk edilmesini ve ülkede dış politika konusunda yeni bir uzlaşı yaşandığını simgelemiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Primakov ile başlayan dönemde Rus dış politikasının oluşum prensipleri;

- Rusya'nın Batı'nın yardımı veya etkisi olmadan oluşturacağı kendine ait, özel çıkarlarının bulunduğu fikrinin açığa çıkması,

- Rusya'nın nükleer güç olması dışında artık bir süper güç olmadığının kabul edilmesi,

- Rusya'nın artık bir süper güç olmadığına göre ancak çok kutuplu bir dünyada önemli bir uluslararası rol oynayabileceğinin ortaya çıkması,

- Rusya'nın çıkarlarını özellikle bu zayıf ve iç ekonomik gereksinimlerinin çok olduğu dönemde zıtlaşma değil işbirliği dahilinde sağlaması gerektiğinin anlaşılması ve

- Rus dış politikasının küresel ideoloji yerine iç gereksinimler doğrultusunda belirlenmesi zorunluluğunun kabul edilmesi şeklinde belirlenmiştir.

Dolayısıyla Rusya, 1997 yılında Dönemin Dışişleri Bakanı Primakov tarafından geliştirilen, uluslararası ilişkilerde çok kutuplu dünya tezini kullanmaya başlamıştır. Bu çok kutuplu dünya düzeninde Rusya kendisinin de bir kutup olmasını sağlayacak girişimlerde bulunmaya başlamış ve öncelikle ekonomik ve güvenlik bakımından ciddi çıkarlarının olduğu yakın çevrede varlığını ve etkinliği devam ettirebileceği ortamı yaratma çabasına düşmüştür. Rusya bunu yaparken, genellikle bu bölgelerdeki ülkelerin kendi içlerinde ve aralarındaki anlaşmazlıklardan yararlanmaktadır. Rusya, bu nedenle, Karabağ sorununun çözümlenmesi girişimlerini ya engellemiş ya da çözümde arabuluculuk rolüne hep kendi soyunmuş, Gürcistan'ı da Rusya'nın desteğini alan Abhaz ayrılıkçılarını kullanarak yanında tutmaya çalışmıştır.

1999 yılı içerisinde, Rusya, Kuzey Kafkasya'da Çeçenistan meselesi ile uğraşırken, Karaçay-Çerkez Cumhuriyetinden gelen dağılma sinyalleriyle bir kez daha irkilmiş ve bir yandan bu sorunları çözmeye gayret ederken, bir yandan da BDT üyesi üç Transkafkasya ülkesi ile ilişkilerini yeniden geliştirme gereğini hissetmiştir. Bu bağlamda, Rus-Ermeni ilişkileri genel olarak olumlu bir seyir gösterirken, Rusya, BDT'ye dahi zorunlu bir şekilde

üye olan Azerbaycan ve Gürcistan ile ilişkisinde zorluklar yaşamaktadır. Gürcistan ve Azerbaycan NATO'ya üye olmak ve etnik sorunlarını (Karabağ ve Abhazya gibi) NATO vasıtasıyla çözmek istemektedir. Bu ülkeler ekonomik konularda (ticaret, petrol ve doğalgazın işletilmesi ve dağıtılması) da Rusya'dan ziyade Batı ile ilişki kurmaktan kazançlı çıkacaklarını umit etmektedirler. Gürcistan, Rusya'nın radikal İslamcılara karşı savaşırken, yanlışlıkla da olsa Gürcistan'ı bombalamasından ve Gürcistan'ı silah ve savaşçılara sınırlarını açmak suretiyle Çeçenlere yardım etmekle suçlamasından, rahatsız olmuş ve Gürcistan sınırında Rus askerlerinin kontrolünü reddetmiştir.

Azerbaycan da zaten 1997 yılında patlak veren Rusya'dan Ermenistan'a gizli silah yardımı yapıldığı yolundaki kriz ve Karabağ konusunda Rusya'nın takındığı tutum dolayısıyla, Rusya ile ilişkilerinde soğukluk yaşamaktadır.

Gürcistan ve Azerbaycan, Özbekistan'la birlikte, 1992 tarihli BDT Ortak Güvenlik Anlaşması'ndan da çekilmiş[94] ve önce ekonomik işbirliği çerçevesinde şekillenip daha sonra yavaş yavaş NATO'ya yakınlığı sebebiyle bir güvenlik paktına dönüşme hazırlığında olan GUUAM (Gürcistan, Özbekistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldavya) adlı bölgesel organizasyonu meydana getirmiştir.

Zaten BDT'nin düzenli zirve toplantıları da ancak Ekim 1997'ye kadar sürdürülebilmiş, bu tarihten sonra gündeme gelen toplantılar da ya ertelenmiş ya da ancak bir kaç saatlik konuşmalar çerçevesinde geçmiştir. BDT ülkeleri arasında daha sıkı işbirliğinin sağlanması çabaları ise, Rusya'da Devlet Başkanı Boris Yeltsin'in 31 Aralık 1999 günü istifa edip yerini Başkan Vekili olarak Başbakan Vladimir Putin'e bırakması ile değişen ve *Putin Doktrini* olarak da adlandırılan Rusya ulusal güvenlik stratejisi çerçevesinde artmaya başlamıştır.

Rusya'nın yeni güvenlik stratejisi, aslında Primakov'un çok kutuplu dünya düzeni oluşturma çabalarının tanımının daha net yapılabilmesi için hazırlanmış bir stratejidir. Rusya Devlet Başkan Vekili Vladimir Putin'in katıldığı ilk BDT toplantısı Ocak 2000'de gerçekleştirilmiştir. Bu toplantı, aslında Vladimir Putin'in dış politikada önceliği yine, yakın çevre ülkelerine vereceğinin ve gerileme içindeki BDT'yi yeniden toparlamak niyetinin bir göstergesi olmuştur. Zirvede bir de Cumhurbaşkanı Süleyman

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Demirel'in Kafkas Paktı önerisinin hemen ertesinde, Rusya, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Devlet Başkanları'nın bir araya geldiği Kafkas Zirvesinin toplanması ve zirvede bölgede ulaştırma, petrol ve gaz boru hatları ve inşaat ve terörizme karşı mücadele önlemleri konularının gündeme gelmesi ve bu toplantıları Rusya'nın devamlı hale getirdiğini açıklaması, Rusya'nın yakın çevrede etkinliğini korumak istediğinin açık kanıtı olarak ortaya çıkmıştır.

Rusya'nın diğer bir ECO üyesi olan İran ile olan ilişkisi de bölgedeki stratejik dengeler açısından önemlidir. Rusya, İran ile arasındaki askeri işbirliğini sürdürmek istemiş ve İran'ın güneyinde bir nükleer santral yapmayı planlamıştır. Bu yüzden ABD, 1999 yılında İran'a nükleer teknoloji ithal ettiğinden şüphelendiği 10 Rus şirketine yaptırım uygulama kararı almıştır. Ocak 2000'de de Savunma Bakanı Igor Sergeyev, Rusya'yı ziyaret eden İran Yüksek Güvenlik Konseyi Sekreteri Hasan Ruhani ile yaptığı görüşmenin ardından, Rusya'nın 1995 yılında ABD ile imzaladığı ve 1999 yılı sonrasında İran'a silah satışının kesilmesi ve askeri yardım yapılmaması ile ilgili protokolün uygulanmasından vazgeçtiği ve Rusya'nın İran'la olan iyi ilişkilerinin sürdürüleceği açıklanmıştır.

Öte yandan Rusya'nın, ECO üyeleri olan Pakistan ve Afganistan'la da geçmişten gelen sorunlu ilişkileri mevcuttur. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, Pakistan sahip olduğu nükleer ve füze teknolojisi geliştirme programlarını terk etmesi konusunda büyük bir baskı ile karşı karşıya kalmaya başlamıştı. Ülkeye yapılan ekonomik ve askeri yardımlar, ABD Anayasasında bulunan ve açık veya üstü kapalı nükleer silah gelişim programı bulunan ülkelere yardımı engelleyen hükümler yüzünden askıya alınmıştır.

ABD, ayrıca, uluslararası finans kuruluşları üzerindeki etkisini de kullanarak Pakistan'a yapılan yardımların askıya alınabileceği mesajını da vermeye başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya, Güney Asya'da yaşanan bölgesel sorunlara karşı tarafsızlık politikası izlemeye başlamıştır. Bu politikanın önemli bir göstergesi, 1992 yılında Rusya Federasyonu Başkan Yardımcısı Aleksandr Rutskoi'nin Pakistan ziyareti sırasında Güney Asya'daki gerginliğin azalması için Keşmir problemine çözüm getirilmesi gerektiğini vurgulamasıdır. O dönemde Rus Hükümeti tarafından yapılan resmi açıklamalar da bu yöndedir. Hatta Rusya, Hindistan ve Pakistan'a askeri harcamalarını azaltmaları

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

konusunda çağrı bile yapmıştır. Ancak Rusya ile Pakistan arasında daha sıcak ilişkilerin kurulabileceğine ilişkin umutlar, dönemin Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin'in 1993 yılında yaptığı ve Rusya ile Hindistan arasındaki Dostluk ve İşbirliği Anlaşmasının yenilendiği ve Rusya'nın Keşmir konusunda Hindistan' ın görüşlerini desteklediğini bir kez daha teyit ettiği Hindistan gezisi ile ortadan kalkmıştır. Ancak Rusya, Pakistan'ı da tamamen gözden çıkarmak niyetinde değildi. Aynı yıl içinde bu kez dönemin Rus Dışişleri Bakanı Kozirev, Pakistan'ı ziyaret etmiş ve bu ziyaret sırasında Rusya'nın Pakistan ve Hindistan ile dengeli ve istikrarlı bir ilişki kurmak istediğinin altını çizmiştir. Yine 1994 yılı Haziran ayında Hindistan Başbakanı Narasimha Rao'nun yaptığı Moskova ziyaretini, Temmuz 1994'de Pakistan Dışişleri Bakanı Sardar Assef Ahmet Ali'nin ziyareti takip etmiştir. Bu ziyaret sırasında her iki ülkenin dışişleri bakanları arasında düzenli görüş alışverişlerinin yapılmasına ilişkin bir protokol ve diplomatik ve resmi pasaport sahiplerine vize zorunluluğunun kaldırılmasına dair bir anlaşma imzalanmıştır. Ancak tüm bu gelişmeler, her iki ülke arasında Soğuk Savaş döneminden kalma bazı sorunların tamamen giderilebilmesine yetmemiştir. 1999 yılının Nisan ayında Pakistan Başbakanı Nawaz Şerif'in Moskova ziyaretine kadar iki ülke arasında herhangi bir üst düzey ziyaret de gerçekleşmemiştir. Rusya ve Pakistan arasında, Pakistan'ın Afganistan'daki rolü, Rusya'nın Keşmir konusuna yaklaşımı ve Pakistan'daki kökten dinci hareketlerin ülke dışına yayılması hususunda Rusya'nın duyduğu tedirginliklerle ilgili sorunlar mevcudiyetini korumaktadır. Bazı olumlu sonuçlar doğuran bakanlık ve elçilik düzeyindeki diyaloga rağmen, her iki taraf arasında farklı algılamaları, kararları ortadan kaldıracak adımlar atılamamıştı. Hatta 1997 yılında altı ay kadar Rusya'nın Pakistan büyükelçisi yoktu.

Pakistan ve Rusya arasında geçmişi unutmak zor görünmektedir. Bu bağlamda, Bangladeş krizi ve 1971 yılındaki Hindistan-Pakistan Savaşında Sovyetler Birliği'nin Hindistan'a stratejik destek vermesi, Sovyetlerin Afganistan'ı işgali sonrası Pakistan'ın tutumu, Sovyetlerin Pakistan ve Afganistan arasında uluslararası sınır olarak kabul edilen hattı reddeden Kabil'i desteklemesi geçmişin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

O dönemde Afganistan'da süregelen iç savaşın da, Rusya Pakistan ilişkilerinde önemi büyüktür. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile birlikte, Afganistan'da da büyük bir güç boşluğu meydana gelmiş ve her ikisi de

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ECO üyesi olan Iran ve Pakistan, önemli bölgesel güçler olarak Afgan sorununun kendi çıkarlarına uygun şekilde çözülmesi konusunda yarışır olmuştur. Pakistan, dokuz yıl boyunca Sovyetler'in genişlemesine karşı koyan ve Afgan Mücahitlerine Amerikan yardımı sağlanmasında önemli rol oynayan bir ülkedir. Sovyet sonrası dönemde ise Pakistan, daha önce bu bölgede vermiş olduğu mücadeleye ve almış olduğu risklere karşılık bazı beklentiler içinde olmanın hakkı olduğunu düşünmüştür.

Rusya'nın Afganistan'daki çıkarları da Iran, Hindistan ve Orta Asya Cumhuriyetleri ile çakışmaktadır. Rusya ve Orta Asya Cumhuriyetleri, Taliban'ın gücünün artmasından rahatsızdır ve Pakistan'ın bu güçlerin gelişmesinde gösterdiği desteği onaylamamıştır. Iran ise Taliban karşıtı güçlere yaptığı ekonomik, siyasi ve askeri desteği artırmıştır. Hindistan da Taliban karşıtı güçleri desteklemiştir. Taliban Rabbani rejimini devirip, Kabil'i ele geçirdiğinde ise kendi güvenliklerinden endişe duyan Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan BDT'yi Almatı'da olağanüstü toplantıya çağırmıştır. Yine Rus güçlerinin Tacik-Afgan sınırında bulunması da Rusya ile Pakistan arasında sorun yaratmıştır.

Zaman içinde, Taliban'ın insan haklarına aykırı hareket etmesi, Suudi terörist Usame bin Ladin'i sınır dışı etmemesi ABD'yi de kızdırmaya başlamıştır. Uzun zamandan beri Pakistan'ın müttefiki olan ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgaline karşı çıkan Çin de Pakistan'ın Taliban'a desteğinden rahatsız olmaya başlamıştır. Çin de kökten dinci hareketlerin kendi Müslüman toplumu üzerinde yaratabileceği etkiden tedirgin olmuştur. 1997 yılındaki Rusya-Çin stratejik ortaklığı da Rusya ve Çin'in bölgede ortaya çıkan aşırı uçlardaki hareketlere ve ABD'nin Orta Asya ve Afganistan'da artan etkisine karşı ortak tavır belirlemek istediklerini göstermiştir. 1997 yılında, Afganistan'daki iç savaşın hız kazanması ile birlikte, bölgeye ilişkin hazırlanan raporlar, Rus uçaklarının Taliban karşıtı güçlere önemli ölçüde askeri yardım yaptığını göstermiştir.

1999'da ise Pakistan Başbakanı Nevaz Şerif Rusya'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret 1971 Hindistan-Pakistan savaşının hemen ardından bu ülkeyi ziyaret eden Dönemin Başbakanı Z. A. Bhutto'nun ziyaretinden sonraki ilk üst düzey resmi ziyaret olmuş ve Pakistan'da ikili ilişkilerde tarihi bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir. Ziyaret sonunda da her iki ülke lideri ikili ilişkilerin geliştirilmesi konusunda anlaşmıştır. Öte yandan Rusya-Pakistan ticari ilişkileri de oldukça zayıf bir gelişim göstermektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

4.1.2. Çin-ECO İlişkileri

Toplam 1.23 milyar nüfus ve ABD'den daha büyük bir coğrafi alana sahip bulunan Çin ve kendisi ile birlikte sahip bulunduğu ekonomik alan, Asya-Pasifik bölgesindeki dinamizmin çekici gücü konumundadır. 1997'de Hong Kong'un da bu alana katılmasıyla önemi daha da artan Çin, ABD'den sonra dünyanın ikinci büyük ekonomisi durumuna gelmiştir. Bu kısa ekonomik panaromadan sonra, bu ülkenin Rusya'dan sonra ECO Bölgesi ile en uzun ortak sınırlara sahip ülke olmasının, ECO üyeleri için Çin'i vazgeçilmez kıldığı belirtilebilir.[95] Çünkü bu ülke, büyük bir pazar olması ve çokuluslu şirketlerin yoğun yatırımlarıyla ECO'nun Orta ve Güney Asya'daki üyeleri için de büyük önem taşımaktadır.

Çin, 1990'ların başından itibaren, hemen yanı başında, ortaya çıkmaya başlayan Orta Asya'daki yeni bağımsız devletlerle ve bu ülkelerde bulunan enerji kaynaklarının üretimi ve dağıtımı konularıyla ciddi bir şekilde ilgilenmeye başlamıştır. Kısa süren bir belirsizlikten sonra bu ülkeleri tanımış ve Orta Asya'ya yönelik üst düzey ekonomik ve siyasi ziyaretler gerçekleştirmiştir. Hatta eski İpek Yolu'nu yeniden inşa etmek için gerekli alt yapı çalışmalarında bile bulunmuştur.[96] Halen bu ülke, gelecekteki enerji ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Kazak petrolünün ve Türkmen gazının Pasifik Okyanusu'na taşınmasını öngören boru hatları ile ilgilenmektedir. Bu hatların, önemli etnik sorunlar yaşanan Sincan-Uygur eyaletinden geçecek olması bu projelerin stratejik önemini daha da artırmaktadır. Çünkü Çin, SSCB'nin dağılmasından hemen sonra komşusu olan BDT ülkeleriyle ve bu arada aynı zamanda ECO üyesi olan dört ülke ile (Pakistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan) sınırlarını belirleyerek Sincan-Uygur bölgesinde ortaya çıkabilecek herhangi bir bağımsızlık hareketini önlemek istemektedir. Çin bu konuda, hem Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri'ni hem de Türkiye'yi uyarmakta ve bu bölgedeki etnik rahatsızlığa müdahale edilmemesini talep etmektedir. Çin'in Sincan-Uygur bölgesi, ya da daha fazla bilinen adıyla Doğu Türkistan'ın Çin-ECO ilişkilerini etkileyebilecek bir başka yönü, Çin petrol yataklarının % 30'u ve doğalgaz kaynaklarının da %34'ünün bu eyalette bulunmasıdır. Çin, bu bölgedeki petrol ve doğalgaz üretimi ile Orta Asya petrollerini birleştirme düşüncesindedir. Gerçekte Çin, büyük bir ekonomik-politik güç olarak bu "küçük" komşularını, tıpkı Rusya gibi "kendi arka bahçesi olarak görme eğilimleri güçlü olan bir ülkedir. Orta Asya'nın komünizm döneminden

kalma tecrübeli politikacılarının da, Rusya'yı dengelemek için bölgedeki Çin etkisinin artmasına razı göründükleri de söylenebilir[97] Bu bağlamda, Şanghay İşbirliği Örgütü içerisinde Rusya ve Çin yanında diğer sınırdaş Orta Asya ülkelerinin yer alması tesadüf değildir.

Tablo 10: Çin-ECO Dış Ticaretinin Gelişimi (1997-2000)*

	İhracat				İthalat			
	1997	*1998*	*1999*	*2000*	*1997*	*1998*	*1999*	*2000*
Afganistan	2	...	3	5	46	37	19	27
Azerbaycan	45	1	...	5	7	6	14	23
İran	792	538	659	1652	408	748	739	803
Kazakistan	453	383	588	671	48	52	545	155
Kırgızistan	32	16	25	44	32	44	37	37
Pakistan	882	753	707	784	627	479	502	610
Tacikistan	13	5	3	3	2	1	3	12
Türkiye	282	182	136	210	950	988	1.020	1.497
Türkmenistan	18	2	2	8	10	11	10	16
Özbekistan	127	31	13	11	69	65	30	44
TOPLAM	*2.646*	*1.911*	*2.136*	*3.393*	*2.199*	*2.431*	*2.919*	*3.224*

* Hong Kong ile Ticaret Dahil. **Kaynak:** Direction of Trade Statistics Yearbook, IMF, 2001, s. 94, 113, 261, 280, 289, 364, 444, 459, 462, 479.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bununla birlikte, gelecekte Çin'den taşan *"sarı ırmak"*ın Orta Asya coğrafyasını ne şekilde etkileyeceğini algılayabilmek için, Çin'e göre oldukça küçük nüfuslara ve bakir alanlara sahip Orta Asya'daki ECO üyesi ülkelerin, çoğunlukla zaten kendi devletlerinde bile tam bir milli çoğunluğa ulaşamamış oldukları (özellikle Kazakistan) göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü bu gün de sayıları her geçen gün gittikçe artan bir şekilde, Çinli işadamları ve işgücünün Orta Asya'nın bu bakir alanlarına yönelip bölgeye yatırımlar yaparak ve bölge insanlarıyla akrabalıklar kurarak kalıcı ilişkiler tesis ettiği görülmektedir. Bunun yanında Çin-Orta Asya ticaret değerleri de 1993'den beri sürekli olarak artmıştır. Örneğin Kazakistan'ın Çin'e yaptığı ihracat 1993'teki değeri olan 293 milyon $'dan, 1999'da 586 milyon $'a, ithalatı da, sırasıyla 189 milyon $'dan 544 milyon $'a yükselmiştir. Aynı rakamlar Pakistan için, 1999 yılında ihracat için 179 ve ithalat için 451 milyon $'ı göstermektedir.[98] Bu rakamlara Çin'in diğer bölgeleri olan Hong Kong ve Macao da dahil edildiği zaman Çin-ECO ticaretinin ne denli önemsenecek büyüklükte olduğu anlaşılabilir. Çin ve ECO üyesi ülkelerin ticari ilişkileri aşağıdaki tablodan da ayrıntılı olarak görülebilir. Buna göre, özellikle önemli birer petrol ihracatçısı olan İran ve Kazakistan ile tekstil ve tarım mamulleri ihracatçısı Pakistan'ın, Çin'e yapılan ihracatta ciddi rakamlara ulaştığı göze çarpmaktadır.

Çin, yeni ihracat pazarları arayan Türkiye'nin de, potansiyel ihracat pazarları arasında bulunmakta ve ülkeye yönelen büyük yabancı yatırımların getirdiği yüksek büyüme hızının etkisiyle artan milli gelirle orantılı olarak alım gücü sürekli yükselmektedir. Orta Asya'daki enerji projeleri çerçevesinde Türkiye'nin bu ülke ile işbirliğine gidebileceği de düşünülebilir. Çin'in bu arada, İran'la stratejik ilişkiler içerisine girerek bu ülkeye füze teknolojileri sattığı ve petrol karşılığı silah anlaşması yaptığı bilinmektedir. Ayrıca Çin, Kazakistan'daki Uzen petrol üretim sahasından petrol üretimi konusunda yapmış olduğu anlaşma çerçevesinde üreteceği petrolü, İran'ın kuzey rafinerilerine naklederek, karşılığında Körfez'den petrol almayı öngören bir takas anlaşması da gerçekleştirmiştir.[99]

4.1.3. Hindistan-ECO İlişkileri

1 milyara yaklaşan nüfusu ve yaklaşık 150-200 milyon orta sınıf kitlenin yaşadığı Hindistan çok geniş bir sanayi temeline ve yetişmiş insan gücüne sahiptir. Güney Asya'nın en büyük piyasasına sahip olan ülke, 120 milyon müslüman nüfusu bünyesinde barındırmasıyla, Endonezya'dan

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sonra dünyanın 2. büyük müslüman ülkesi de sayılabilir. ECO üyelerinin tamamının da, çoğunluğu müslüman olan ülkeler olması, Pakistan'la uzun ortak sınırlara sahip olması ve Hint Okyanusu'na çıkış yollarına sahip bulunması nedeniyle Orta Asya için alternatif bir güzergah oluşturması Hindistan'ın önemini artırmaktadır.

Hindistan ve Türkiye ilişkilerinde geleneksel dostluk olduğu gözlenmektedir. Tarihi bağlar her iki ülkedeki milliyetçi hareketlerle başlamış, Türk Kurtuluş Savaşı sırasında Hindistan halkı Türkiye'ye para yardımında bulunmuş ve bu paranın bir kısmı askerlerin eğitiminde, bir kısmı meclisin inşasında, geri kalanı da ilk Türk Bankasının kurulmasında kullanılmıştır. Her iki ülke de ortak değerleri paylaşmakta; laiklik ve demokrasi konusunda benzer eğilimler sergilemektedirler.[100] Her şeyden önce bu ülkede, Çin gibi Türkiye için büyük bir ihracat pazarı olabilecek özellikler bulunmakta ve Orta Asya enerji kaynaklarının işletilmesi ve dünya pazarlarına Hint Okyanusu aracılığıyla ulaştırılmasında ortak çalışmalar için gerekli zemin bulunmaktadır. Dış ticaret açısından, Çin kadar önemli olmasa da, bu ülke ECO ülkeleri için de alternatif ticaret olasılıklarını temsil etmektedir.

Bunun yanında ECO çerçevesinde bir işbirliğinin sürdürülüp geliştirilmesinin önünde, bu ülkeyle uzun bir zamandan beri ikili anlaşmazlık unsurları taşıyan Pakistan engeli bulunmaktadır. Kuşkusuz Pakistan, ECO'nun üç kurucu ülkesinden birisi olarak, aradaki sorunlar devam ettiği sürece, Hindistan ile ikili ve çok taraflı ilişkilerin geliştirilmesinden memnun olmayacaktır. Aşağıdaki tabloda ECO ve Hindistan arasındaki ticari ilişkilerin son bir-kaç yıllık gelişimi bulunmaktadır. Buna göre, ECO-Hindistan ticareti sürekli gelişmektedir. Türkiye-Hindistan ticaretinin bu dönemde sürekli olarak açık verdiği göze çarpmaktadır. Uzun ortak kara sınırlarına rağmen, benzer ekonomiler olmaları ve siyasi sorunlar sebebiyle Pakistan-Hindistan dış ticaretinin çok zayıf kalmış olduğu ayrıca belirtilebilir.

Tablo 11: Hindistan-ECO Ticareti (1997-2000)

	İhracat				İthalat			
	1997	1998	1999	2000	1997	1998	1999	2000
Afganistan	3	8	9	10	25	26	27	31
Azerbaycan	...	...	1	1	1	2	3	11
İran	531	523	519	890	230	238	231	249
Kazakistan	33	8	8	30	20	36	54	38
Kırgızistan	...	1	6	1	5	13	5	3
Pakistan	33	203	87	59	142	154	134	181
Tacikistan	...	...	...	...	1	1	1	...
Türkiye	61	74	121	56	301	276	243	449
Türkmenistan	1	1	1	...	5	7	7	9
Özbekistan	2	4	5	6	15	24	32	41
TOPLAM	*631*	*1452*	*756*	*1.053*	*745*	*777*	*738*	*1.012*

Kaynak: Direction of Trade Statistics Yearbook, IMF, 2001, s. 94, 113, 261, 280, 289, 364, 444, 459, 462, 479.

4.1.4. Japonya-ECO İlişkileri

Japonya, dünyanın büyük ekonomik devlerinden birisi olup, gayri safi milli hasıla ve kişi başına düşen milli gelir açısından dünyanın ikinci büyük ekonomisidir. Aynı zamanda gayri safi milli hasılasında son yirmi yılda meydana gelen muazzam artış trendi ile Batı ve ABD tarafından endişeyle izlenen en önemli ülkedir. Japonya'nın ekonomik başarısı, aynı zamanda az gelişmiş, veya gelişmekte olan ülkeler açısından en güzel örneklerden birisini oluşturmuş ve bu ülkelerin model arayışlarına da ışık tutucu özellikler sergilemiştir. Hatta bir kısım yazarlar, biraz da abartılı olarak bu başarılardan "mucize" olarak söz etmektedirler.[101]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu büyük ekonomik yükseliş, son zamanlarda dev Japon şirketlerinin, Japonya dışında yatırım yapmak için on milyarlarca $'lık fonların Asya ve Avrupa kıtasındaki çeşitli ülkelere aktarılması ile taçlanmaktadır. Kuşkusuz, bütün ECO ülkeleri, Japon sermayesi için cazip olan ucuz işgücü ve gerekli altyapı imkanlarına sahiptirler. Bunların içerisinde coğrafi konum açısından Avrupa'ya en yakın durumdaki Türkiye dikkat çekmektedir. Büyüyen iç pazar, gelişmiş piyasa ekonomisi tecrübesi ve AB ile gümrük birliğini sağlamış olması ile Türkiye, Japon sermayesinin Avrupa'ya en yakın üssü olabilir. Türkiye, aynı zamanda diğer ECO ülkelerine yapılabilecek ihracat için de bir üs teşkil edebilir. Nitekim, son zamanlarda, bazı Japon otomotiv firmaları bu konuda önemli yatırımlar yapmaya başlamıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bir anda kendilerini dünya jeo-politiğinin ortasında bulan Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetleri'nin yatırım ve işbirliği için göz kırptığı ülkelerden birisi de bu bağlamda, ekonomik nüfuz kabiliyetine sahip ve tecrübeli Japonya olmuştur. Özellikle son bir kaç yılda ekonomik performanstaki yavaşlamadan sonra Japonya için de alabildiğince bakir alanlar olan bu ülkeler bulunmaz fırsat oluşturmuştur. Japonya, Türk Cumhuriyetleri'ne 1992 sonuna kadar fazla ilgi göstermemiş ama sonradan beş ayrı ekonomi ve finans heyeti, bu ülkeleri ziyaret ederek incelemeler yapmaya başlamıştır. Oysa bu ülkelerde, 1993 sonuna kadar Japonya'nın bölgeye önemli yatırımlarda bulunması beklenmiştir.[102]

Bu güne kadar gelinen aşamada ise Japonya'nın bu ülkelerde köklü yatırımlar içerisine girdiği ve geniş kredi imkanları sağlayarak adeta yeni bir ekonomik nüfuz alanı meydana getirmeye başladığı görülmüştür.

Japon Hükümeti, tüm Orta Asya ülkelerinin OECD Kalkınma Yardım Komitesi listesine alınması için Nisan 1992'de teklifte bulunmuş ve Türkiye'nin de desteği neticesinde 1 Ocak 1993'te bu listeye dahil olmalarına sebep olmuştur. Buna paralel olarak da 1993'ten itibaren bu ülkelere yardım ve işbirliği imkanları sunmaya başlamıştır.

Japonya Resmi Kalkınma Yardımı'nın içine giren alanlar; ulaştırma, haberleşme, enerji gibi ekonomik alt yapı; eğitim tıp, sağlık gibi sosyal alt yapı; ziraat, inşaat, sanayi gibi üretim alanları olarak belirlenmiştir. Bu ilgiye devlet sektörünün yanında Japon özel sermayesinin de katılması, son

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yıllarda genişleme açısından yavaşlama sürecine giren ekonominin yeniden güçlenmesi için bu bölgenin, Japonya için ne kadar gerekli olduğunu göstermiştir. Çünkü bu ülkelerin Japonya için temel girdi teşkil eden enerji kaynakları, madencilik ve ziraat açısından zengin ve bakir özellikler taşıması bulunmaz fırsat olmuştur. Japonya'nın da buna mukabil teknoloji ve sermaye açısından ileri derecede gelişmiş olması bu işbirliği denklemini tamamlamaktadır.[103]

Japonya bağımsızlıktan sonra, Orta Asya'ya daha kolay açılım yapabilmek için yanına almayı düşündüğü en gözde aday olan Türkiye ile işbirliğine girmek istemiştir. Bu çerçevede 1993'te Ankara'da Japon hükümetinin dış organlarından olan biri olan Japonya Uluslararası İşbirliği Ajansı (JICA) bürosunu açmak için kolları sıvamış ve TİKA'nın da yardımıyla bölgeye yönelik başta eğitim olmak üzere bazı projeleri hayata geçirmek için çalışmaya başlamıştır.

Uzun bir süre fazla etkin roller üstlenmeyen bu büro, 1997 Ocak ayında Orta Asya ve Balkan ülkeleri ofisi haline getirilerek ilgi alanı genişletilmiştir. JICA yetkilileri, bu genişlemeyi Türkiye'nin üzerinden Orta Asya ülkelerine açılma hamlesi görerek bir kaç ay içerisinde Türk Cumhuriyetleri'nden gelen heyetleri Ankara'da madencilik, enerji ve eğitim konularında eğitime tabi tutacaklarını belirtmişlerdir.[104] Yani Japonya, 1980'den sonra Türkiye üzerinde yapmış olduğu açılımı, yine Türkiye üzerinden bu ülkelere karşı genişletme hedeflerini izlemiştir.

Fakat geçen süre zarfında Japonya, oradan getirip Türkiye'de eğiteceği insanları beklememiş ve bölgeye doğrudan yatırım için gerekli şartları oluşturmaya çalışmıştır.

Bu bağlamda Kazakistan'da yılda üç milyon ton petrol arıtacak bir rafinerinin inşasından, Türkmenistan-Çin-Japonya doğalgaz boru hattına varıncaya kadar bir çoğu Türkiye için dev sayılabilecek yatırımlara imza atmıştır.

Kasım 1993'te Kazakistan'ı ziyaret eden Japon Ticaret Birliği Başkanı, Kazakistan Cumhurbaşkanı'na bu ülkeye düşük faizli kredi vermelerinin üç şartını iletmiştir. Buna göre; Baykonur Uzay Üssünün barış amaçlarıyla kullanılması ve uzay çalışmalarında Japonya ile işbirliği yapılması; Japonya'ya gönderilmiş olduklarına inanılan nükleer başlıklı füzeler

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

konusunun aydınlatılması ve Japon şirketlerinin faaliyet alanlarını kendilerinin belirlemesi konularında anlaşma sağlandığı taktirde Japonya'nın, bu ülkenin yeniden yapılanmasında ve teknolojik donanımının sağlanmasında yardımcı olacağını belirtmiştir.[105]

Daha sonra iki ülke arasında ekonomik ilişkilerde önemli gelişmeler görülmüştür. Son olarak Kazak demiryollarının geliştirilmesi ile ilgili bazı projeler için bu ülkeyle 55.7 milyon $'lık kredi anlaşması yapılmıştır.[106] Bu arada, bu ülkedeki kurşun, çinko ve bakır yataklarının işletilmesi ile ilgili olarak açılan bir ihaleyi de Türk Şirketi Etibank ile Japon Mitsui arasında kurulan bir şirket kazanmıştır.

Japonya'nın diğer Orta Asya ülkelerine yönelik faaliyetleri de Kazakistan kadar parlak olmasa da oldukça önemlidir. Aralık 1994'te Kırgızistan Başbakanı Apas Cumagulov'un Japonya'ya yaptığı resmi temaslar neticesinde, ikili ilişkilerin geliştirilmesi, önceden kurulmuş olan karşılıklı komisyonun çalışmalarının yerinde izlenmesi ve bu ülke tarafından, daha önce vadedilen 60 milyon $'lık yardımın kalan 31 milyon $'lık kısmının takvime bağlaması konularında gelişme sağlanmıştır. Bu miktar, 30 yıl vadeli ve %3 faizli olmak üzere verilmiştir.[107]

Bu tarihte varılan anlaşmaya göre, Japonya'nın Bişkek'teki Manas havaalanının modernizasyonu için ayrılan 149 milyon $'lık kısmın da bölümler halinde verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu tarihlerde hükümet bazında devam eden ilişkilerin Japon firmaları açısından da aktif hale getirilmesi konusunda görüşmeler yapılmıştır. Çünkü, Japon firmalarının bu ülkeye yönelik faaliyetleri Kuril Adaları dolayısıyla Rusya ile olan bir kısım siyasi sorunlardan ötürü henüz proje aşamasındaydı. Kıgızistan, bu açıdan bölgeye Japonya'nın teknoloji ve sermaye transferi konularında fazla acele etmemiştir.[108] Manas Havaalanının modernizasyonu için, daha önce varılan kredi anlaşmasının kalan kısımları daha sonra ödenmeye devam etmiştir. Bu kredinin 55 milyon $'lık kısmı da Haziran 1996'da bu ülkeye verilmiş ve bu rakamla birlikte Japonya'nın bağımsızlıktan sonra bu ülkeye vermiş olduğu kredi ve hibelerin toplamı 160 milyon $'ı bulmuştur. Yine bu dönemde Japonya, Bişkek-Oş karayolu inşaatının tamamlanması için bu ülkeye 39 milyon $'lık kredi temin etmiştir.[109]

Orta Asya'nın en kalabalık nüfusuna sahip ülkesi olan Özbekistan'la Japonya'nın diplomatik bazda ilk önemli resmi teması Aralık 1993'te

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gerçekleşmiştir. Bu tarihte Japonya Dış Ticaret Bakanı'nın başkanlığında ve Mitsubishi gibi ünlü şirketlerin temsilcilerinin de bulunduğu bir heyet Taşkent'i ziyaret etmiş, temaslarda ikili ilişkilerin geliştirilmesi konusunda incelemeler yapılmıştır.[110] Bu ziyaretlerin devamı daha sonra Haziran 1995'te kredi sağlanarak devam etmiştir.

Bu tarihte Japonya, Özbekistan'a 12 milyar 700 milyon Yen tutarındaki ilk resmi kalkınma yardımını %3 faizle, 10 yıl ödemesiz ve 30 yıl süreli olarak vermiştir. Söz konusu kredinin yetersiz telekomünikasyon şebekelerinin iyileştirilmesi ile ilgili projelerde kullanılması kararlaştırılmıştır.[111]

Ocak 1997'de Japon Marubeni firması, Özbekistan'ın Fergana tekstil bölgesinde, Özbek milli tekstil şirketi ile 80 milyon $'lık bir proje için anlaşma yapmıştır. Anlaşmaya göre bölgenin üretim kapasitesinin %50 artırılarak, yılda 9500 ton pamuk ve 30 milyon metre iplik üretiminin sağlanması konusunda mutabakat sağlanmıştır. Bu projenin finansmanının ise %85'inin Japan Export-Import Bank tarafından sağlanacağı, kalanın da şirketçe karşılanacağı belirtilmiştir.

Bu arada ünlü Japon devi Mitsubishi'nin de pamuk ve tekstil alanında Özbek firmalarla işbirliği başlattığı görülmektedir. Bu çerçevede yaklaşık 100 milyon $ değerinde olacağı hesaplanan iki projenin %49'unu Özbek milli tekstil şirketi (Özbeklegrom) üstlenecektir. Bu anlaşmanın ortaklarından birisi de Türk firmalarından Bursel olmuştur. Bu, ülkede büyük kısmı Japon girişimleri olan tekstil alanındaki yabancı yatırımların potansiyeli sürekli yükselmektedir. Bunun yanında yine bir Japon devi olan Mitsui Şirketi, yine 1997'nin başında 11.3 milyar Yen (yaklaşık 97.4 milyon $) tutarındaki bir projenin gerçekleştirilmesini üstlenmiştir. Bununla şirket, 1700 km.'den uzun bir fiber-optik hattının kurulmasını kararlaştırmıştır.[112] Kısa bir süre sonra yine Mitsui şirketi, bu sefer Nec firması ile birlikte Özbekistan'ın kuzey batısında 137 milyon $ değerinde 137 bin telefon hattının kurulmasını üstlenmiştir.

Yine aynı dönemde, Japon şirketleri bu kez başka bir alanda, Buhara ve Urgenç'te hava limanlarının inşa edilmesi ihalesini kazanmışlardır. Mitsubishi, Mitsui ve Shemiru firmaları 17.3 milyar Yen tutarındaki ve hava kontrol sistemlerinin, uçuş pistlerinin ve VİP salonlarının inşasını içeren bu proje için ortak hareket etmek üzere bir konsorsiyum

oluşturmuşlardır. Bu proje gerçekleşip havaalanları tamamlandığında ise, ülke Airbus 310'ların ve Boing 767'leri de inişe kabul edebilecek modern limanlara sahip olabilecektir. İhalenin finansmanı ise, Özbek Hükümeti ve Japonya Yurtdışı Ekonomik Fonu arasındaki anlaşma ile gerçekleştirilmiştir.[113]

Japonya, Özbekistan ile olan ilişkisindeki istikrarı, bu ülkeyle olan ticaretini sürekli artırarak da göstermektedir. 2001 yılının ilk 10 ayında, bu bağlamda karşılıklı ticaret 133 milyon $'a yükselmiştir. Tahmin edileceği gibi, ikili ticarette Özbek ihracatını daha çok pamuk ve madenler ve ithalatını da haberleşme araçları ve bazı sermaye malları oluşturmaktadır. Bu çerçevede Ekim 2000'de Taşkent'te Japonlar Japon Dış Ticaret Örgütü'nün bir temsilciliğini açmışlardır.[114]

Japonya'nın Türkmenistan'a olan ilgisi, daha geniş kapsamlı projelere girişmeyi göze alabilecek seviyede büyük olmuştur. Bu kapsamda, 1994'ün son çeyreğinde Türkmenistan'da gerçekleştirilecek olan 10 büyük projenin desteklenmesi için 20 milyar $ tutarında kredi vaadinde bulunmuştur.

Bu projelerin en büyüğünü ise Türkmenistan-Çin-Japonya doğalgaz boru hattının inşası oluşturmaktadır. Dört büyük Japon firmasının finanse edeceği bu kredinin, İran-Türkiye-Avrupa boru hattı için de kullanılacak olması ise, projenin Türkiye'ye bakan yönünü oluşturmaktadır.[115]

Bu arada Türkmenistan'ın Ekim 1994'te demiryolu inşaatında kullanılmak üzere Japonya'dan talep ettiği 8 milyar yenlik kredi, proje araştırmasının tamamlanmasından sonra yarı resmi Denizaşırı Ekonomik İşbirliği Fonu aracılığıyla verilmiştir.[116] 1997 Şubatında ise, üç Japon firması ile Türkmenistan arasında yılda 90 bin ton propülen üretilmesi konusunda anlaşma imzalanmıştır. Bu firmalar, proje için Tokyo'dan 400 milyon $'lık kredi temin etmişlerdir. Bu tarihlerde yine iki Japon firması ile bir Türk firmasının işbirliği ile, hidra rafine ve katalitik reformu için 125 milyon $'lık anlaşma imzalanmıştır.[117] Yine aynı aylara rastlayan zaman diliminde Japonya, Aşkabat hükümetine, taşımacılık ve haberleşme alanlarındaki projelerde kullanılmak üzere 10 yıl ödemesiz, 20 yıl süreli ve %3 faizli olmak üzere 36 milyon $'lık kredi temin etmiştir.[118]

Japonya'nın Azerbaycan'a ilgisi, Ermenistan savaşının yaralarının sarılmaya başladığı 1995'li yıllarda yoğunlaşmıştır. Bu yılın son ayında,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yıllık yatırım kapasitesinin 150 milyar $ olarak tahmin edildiği Sumitomo şirketinin, BDT temsilcisi ve beraberindeki bir heyet bu ülkeyi ziyaret ederek işbirliği alanları ve imkanları konusunda yetkililerle görüşmüştür.[119] Azerbaycan'la Japan Energy ve Teikoku Oil isimli petrol şirketleri arasında Ocak 1997'de, yaklaşık 7 milyar varil rezerve sahip olduğu tahmin edilen Hazar Denizi'ndeki petrol yataklarının işletilmesi ile ilgili anlaşma yapılmıştır.[120] Bundan kısa bir süre sonra Mart ayı içerisinde, yine bir Japon şirketi olan Nichimen, Azerbaycan'ın Sumgayt şehrinde petro-kimya alanında kullanılmak üzere ilk etapta 100 milyon $'lık kredi sağlamıştır. Bu tarihte varılan anlaşmalara göre, Chioda firmasının inşaat ve yeniden yapılanma konusunda bu ülkede yaptığı faaliyetlere ilaveten, Japonya Uluslararası Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Japan Export-Import Bank ve Nichimen şirketinin finansman ve kredi temini konusunda Azerbaycan'a yardımcı olmaları kararlaştırılmıştır.[121]

Japonya ile Orta Asya Cumhuriyetleri ve diğer ECO ülkeleri arasındaki dış ticaretin kompozisyonda, Japonya'nın üstünlüğe sahip olduğu elektronik eşyalar ve sermaye malları ihracat kalemlerini; tekstil, giyim, hammaddeler ve madenler de ithalat kalemlerini oluşturmaktadır. Özellikle tekstil konusunda uzmanlaşmış olan ECO ülkelerinin 2000 yılında 5 milyar $'lık tekstil ürünleri ithalatı yapan Japon pazarına girmekte zorlandıkları göze çarpmaktadır. Bu yıl Japonya'ya Pakistan 150, İran 35, Türkiye 20 milyon $'lık tekstil ihracatı gerçekleştirebilmiştir.[122] Çok taraflı ticaretin üç yıllık gelişimi aşağıdaki tablodan da görülebilir. Japonya, yüksek alım gücü, ekonomisinin gerektirdiği bazı ürünler ve büyük miktarda hammadde talebi ile; İran, Pakistan ve Türkiye ise yüksek elektronik ve sermaye malları talebi ile dikkat çekmektedir.

Tablo 12: Japonya-ECO Ticari İlişkilerin Gelişimi (1997-2000)

	İhracat				İthalat			
	1997	1998	1999	2000	1997	1998	1999	2000
Afganistan	9	1	1	...	97	67	73	57
Azerbaycan	...	...	...	...	1	...	56	16
İran	2787	2230	2890	4869	882	944	632	630
Kazakistan	108	50	76	10	29	68	66	106
Kırgızistan	1	1	1	1	3	4	12	10
Pakistan	450	289	300	239	872	749	790	617
Tacikistan	...	...	...	...	.....	...	1	...
Türkiye	144	113	122	149	2040	2046	1393	1621
Türkmenistan	...	...	...	...	7	9	16	144
Özbekistan	33	39	30	71	61	73	92	27
TOPLAM	*3.532*	*2.723*	*3.420*	*5.339*	*4.006*	*3.960*	*3.131*	*3.228*

Kaynak: Direction of Trade Statistics Yearbook, IMF, 2001, s. 94, 113, 261, 280, 289, 364, 444, 459, 462, 479.

4.2. Küresel Güçlerin Konumu ve ECO Üyesi Ülkelerle İlişkileri

ABD ve AB, Sovyet sonrası coğrafyası ile ilgilenmeye başlayan küresel güçler olarak, ECO bölgesini de yakın ilgi alanı olarak görmektedirler. Özellikle Hazar enerji kaynaklarının paylaşımı ve dünya pazarlarına ulaştırılmasında, kendi çokuluslu şirketlerinin çıkarlarını gözeten ABD ve Avrupa ülkeleri, ECO'yu ciddi bir organizasyon olarak dikkate almadan üye ülkelerle hızlı bir şekilde ikili ilişkilere girmişler ve bu devletlere ciddi anlamda sermaye temini ve teknik yardım programları başlatmışlardır. 11 Eylül olayları sonrasında Afganistan'a yapılan ABD operasyonu ile

T.C.
Marmara Üniversitesi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

birlikte, *"yeryüzünün kalbi"* olarak isimlendirilen bu coğrafya, yeniden politik bir manevra alanı haline gelmiştir. Sonuçta bölge, ABD ve Batılı ülkelerin ekonomik çıkarlarının yanına politik açılımlar da eklenerek belki de 21. Yüzyıl'da tüm dünyanın dikkatini üzerinde topladığı ilk coğrafi alan olma ünvanını elde etmiştir. Bu çerçevede, iki küresel güç merkezi olarak ABD ve AB'nin, Orta Asya özelinde, ECO coğrafyasına nasıl yaklaştıklarının incelenmesi yararlı olacaktır.

4.2.1 ABD'nin Konumu

21. Yüzyıldaki mevcut durumda, global hareket kabiliyetine ve nüfuz alanlarına sahip, tek güç olarak ABD görünmektedir. SSCB'nin dağılmasından sonra tek başına kalıp kendini süper güç ilan eden dünyanın bu en büyük ekonomisine sahip ülkesi ABD, ECO Bölgesi'ne (özellikle Orta Asya Cumhuriyetleri ve Azerbaycan) de büyük ilgi duymaktadır.

Bu ülkenin bölgedeki siyasi hedefleri, istikrarı artırmak, demokratikleşmeyi hızlandırmak, serbest pazar ekonomisini yerleştirmek ve işlemesini sağlamak, ticareti artırmak, nükleer silahları kontrol altına almak ve insan hakları standartlarını yerleştirmek olarak özetlenebilir.[123]

ABD, bölgede dini radikalizmin güçlenmesini istememekte, bu konuda ortaya çıkabilecek muhtemel gelişmelere mevcut iktidarlara destek vererek engel olmaya çalışmaktadır. ABD'deki bir kısım çevreler, Orta Asya pazarına giren bazı bölgesel güçlere karşı rekabet edilmesi gerektiğini savunmaktadırlar.[124] Bu çerçevede ABD, SSCB'nin dağılmasından sonra, ECO'nun eski komünist ülkelerini tanıma konusunda oldukça hızlı davranmış, bu ülkelerde yatırımlar gerçekleştirerek ticaret olanaklarını artırmak istemiştir.[125]

Bu ülkenin ECO Bölgesi'ne yönelik ilgisini artıran bir diğer gelişme de kuşkusuz New York'ta binlerce kişinin ölümüyle sonuçlanan 11 Eylül saldırıları olmuştur.

ABD'nin Azerbaycan'la olan ilişkilerinin özel bir konumu vardır. Çünkü ABD'li firmalar, öncelikli olarak Azerbaycan'ın Hazar denizindeki petrol havzalarından petrol çıkarımı ve işletilmesi ile ilgili olarak oluşturulmuş konsorsiyumlardan önemli paylar almışlardır. Örneğin, AIOC'da ABD'li firmalar %40, CIPCO'da %30,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Konsorsiyumu'nda %55, Nahçıvan Anlaşmasında %50 ve Abşeron Anlaşması'nda %30 gibi büyük paylara sahiptirler. Amerikan firmaları Oğuz Anlaşması'ndan da %50'lik bir üretim paylaşımı payı elde edebilmişlerdir.[126] Kabaca, milyarlarca $ yatırım gerektiren ve yüz milyonlarca varil petrol üretimin amaçlandığı bu anlaşmaların ABD için büyük önem taşıdığı ifade edilebilir.

Bunun yanında altın üretimi konusunda Ağustos 1997'de Amerikan R.V. Investment'la 25 yıllık anlaşma imzalanmıştır. Azergızıl firmasının %51, ABD firmasının %49 hisseye sahip olduğu anlaşma çerçevesinde, 400 ton altın, 2500 ton gümüş, 1500 ton da bakır çıkarılacaktır. Amerikan firmasının 500 milyon $ ile katıldığı projede Gedebey, Ordubat, Kasımbulak altın yatakları işlenecektir.[127] Bu yatırımlar sonuç vermeye başlamış ve 1999'da %40'ı Amerikan firmalarınca işletilen AIOC konsorsiyumundan 4,8 milyon ton petrol üretilerek toplam petrol üretimi 13.8 milyon tona ulaşmıştır.[128] Bunun yanında, 1990'ların sonlarından itibaren ABD, GUUAM çerçevesinde Azerbaycan'la ilişkilerine yön vermeye çalışmakta ve bu örgütü Avrasya'daki Rus etkisini zayıflatmak için kullanmak istemektedir.

ABD tarafından tanınan ilk Orta Asya devleti ise Kazakistan'dır. Bu ülke ile devam eden ilişkilerin dönüm noktasını, Kasım 1992'de kabul edilen Rusya ve Yeni Ortaya Çıkan Avrasya Demokrasileri ile Serbest Piyasalarının Özgürlüğünün (FREEDOM) desteklenmesi ile ilgili yasa oluşturmuştur. Bu yasa, doğrudan askeri, siyasi ve ekonomik dönüşüme yönelik özellikler içermektedir. ABD bu yardımlarla serbest piyasa ekonomisinin kurulması ve demokrasinin geliştirilmesine yönelik faaliyet göstermektedir.

Bu programlar siyasal parti ve seçmen eğitimi, kamu yönetimi, sivil eğitim, hukuksal reformlar, insan hakları, hoşgörü ve çoğulculuk, bağımsız medya, dış politika, diplomasi, üniversite yönetimi ve İngilizce eğitimi gibi konular etrafında yoğunlaşmaktadır.[129]

Özellikle petrol ve doğalgaz sektörü ABD'li firmaların Kazakistan'da faaliyet gösterdikleri temel alanlardır. Bunların en önemlisi, Chevron ile yapılan ortak yatırımdır ve bunun için Tengizchevroil adı altında Tengiz yataklarındaki petrolün işletilmesi ile ilgili bir şirket kurulmuştur. Bu girişimde Kazak petrol firması Tengizneftgaz ile Chevron yarı yarıya

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ortaktır ve 40 yıl boyunca Tengiz ve Korolev yatakları geliştirilerek 4 bin km^2lik bir alanda arama faaliyetleri yapılacaktır. İkinci bir konsorsiyum da Hazar Denizi'nin Kazakistan'a ait kıyılarında petrol ve doğalgaz aranması için çeşitli uluslararası şirketlerle imzalanmıştır.[130] Bu bağlamda ülkede üretilen ham petrol üretimi hızla yükselerek 1999'da 30 milyon tona, doğalgaz üretimi de aynı yılda 9.8 milyar m^3 e ulaşmıştır.[131] Kazakistan, Orta Asya ülkeleri içerisinde en fazla yabancı yatırıma maruz kalan ülkedir. Hatta Sovyet sonrası ortaya çıkan ülkeler arasında Rusya'dan sonra en fazla yatırım çeken ülkedir.

1999 yılına kadar bu ülkeye toplam olarak 6.6 milyar $'lık yabancı sermaye girişi gerçekleşmiştir.[132] Bu yatırımların yarıdan fazlası petrol ve doğalgaz, yaklaşık 1/5'i de madencilik ve metalürji sektörlerinde yoğunlaşmıştır.[133] Orta Asya Cumhuriyetleri'ne yapılan yardımların en önemli hedeflerinden birisi, karşılıklı ticareti artırmaktır. Bu hedefe Kazakistan ile önemli ölçüde ulaşıldığı görülmektedir. Örneğin 2000 yılında ABD'ye yapılan Kazak ihracatı 429 milyon $ gibi büyük bir rakama ulaşmıştır. Amerikan yönetimi Kazakistan ile Şubat 1993'te karşılıklı olarak *"en fazla kayrılan devlet"* statüsü kazandıran bir anlaşma imzalamış, anlaşma gereğince her iki taraf karşılıklı ticari temsilcilikler açmış ve ikili ekonomik ilişkileri geliştirme yönünde faaliyetler başlamıştır.

1992 Mayıs'ında imzalanan ve Amerikan özel sektörüne imtiyazlar sağlayan anlaşma, 1993 Ekim'inde de çifte vergilendirmeyi kaldıran protokol imzalanarak güçlendirilmiştir. Öte yandan, OPIC, imzalanan anlaşma çerçevesinde Kazakistan'da petrol ve keşif araştırmaları yapan iki şirkete 80 milyon $ finansman sağlamıştır. Dünyanın en büyük petrol anlaşması Amerikan petrol şirketi Chevron ile Kazakistan arasında, Kazakistan'ın Tengiz ve Korolev bölgeleri rezervlerini çıkarma amacıyla imzalanmıştır. Daha önce belirtildiği gibi bu anlaşma 40 yıllık bir dönemi kapsamakta ve 20 milyar $'lık bir yatırımı öngörmektedir.[134]

Kırgızistan ile ilişkiler, diğer Sovyet sonrası ortaya çıkan ülkelerle olduğu gibi, FREEDOM yasası çerçevesinde düzenlenmiştir. ABD bu ülkede de demokrasiye geçişin sağlanması konusunda bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Amerikan araştırma merkezlerince hazırlanan çalışmalara göre Kazakistan ve Kırgızistan demokratikleşme sürecinde diğerlerine göre daha ileri durumdadırlar.[135]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ABD, Kırgızistan'a idari organizasyon, yerel ve merkezi hükümet yetkilileri arasında değişim programı, siyasi parti eğitimi, diplomatik eğitim, çoğulculuk, seçim kanunu, bağımsız medya gibi konularda teknik destekte bulunmaktadır. Ekonomik anlamda da, Kırgızistan ile iktisadi ilişkiler iyi bir gelişim göstermektedir. Bu ülke ABD ile 1992 Ağustos'unda *"en fazla kayrılan ülke"* anlaşması, 1993 Aralık'ında da yatırım anlaşması imzalamıştır. Devlet şirketi Kırgızaltın'a göre, ABD firması Intertech Kırgızistan'ın Solton-Sarı madeninden modern kimyasal yöntemlerle altın çıkarma çalışmalarına başlamıştır. Solton-Sarı altın madeninde, ABD firması Santa Fe Pasific Altın ve Kırgızaltın arasında 1995 Temmuz'unda oluşturulan ortak yatırımla çalışmalara başlanmıştır. Bişkek'in 300 km güneydoğusundaki Narin bölgesinde aylık olarak 40 kg. saf metal üretilmekte ve bu miktarın yıllık 800 kiloya çıkarılması planlanmaktadır.[136] İkili ticari ilişkiler ise henüz fazla gelişmemiştir. 2001 yılında bu ülkeden ABD'ye sadece 3 milyon $'lık ihracat ve bu ülkenin ABD'den 15 milyon $'lık ithalat yaptığı belirlenmiştir.[137]

ABD-Türkmenistan ilişkileri Kazakistan ve Kırgızistan'a göre daha düşük seviyede seyretmektedir. Bunun temel sebebi, Türkmenistan'ın serbest piyasa ekonomisi ve demokrasiye geçişte diğerlerine göre daha az istekli olmasıdır.[138]

ABD yönetimi de, bu ülkede demokrasi ve sivil hakların yerleşmesi için çalışmalar yapmaktadır. Türkmenistan ve Tacikistan ile ikili ticari ilişkiler daha alt seviyede seyretmektedir. Bu iki ülke ile de bir takım karşılıklı yatırım anlaşmaları imzalanmıştır.[139]

Chevron ve Philip Morris gibi büyük şirketler bölgede yaptıkları 3 milyar $'a yakın yatırımın önümüzdeki yıllarda birkaç katına çıkması beklenmektedir. ABD-Türkmenistan ticareti ise sürekli gelişmekte, 2001 yılında Türkmenistan'dan ABD'ye yapılan ihracat 36 milyon $'a, ABD'den ithalat ise 207 milyon $'a yükselmiştir.[140]

Özbekistan-ABD ilişkileri ise Afganistan 2001 yılı sonunda gerçekleştirilen Afganistan operasyonuna kadar beklenen ivmeyi gerçekleştirememiştir. Özbekistan ile *"en fazla kayrılan ülke"* anlaşması 1993 Kasım'ında, karşılıklı yatırım anlaşması ise 1994'ün Mart ayında imzalanmıştır. İlişkilerde gözlemlenen yavaş gelişimin temel sebebi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Özbekistan'daki insan hakları, sivil özgürlükler ve demokrasiye geçiş konularında yaşanan sorunlardır.[141]

Ekonomik alanda, Özbekistan'da ABD'li Newmount Şirketi ve ona destek olarak Japon Mitsui şirketi Taşkent bölgesinde bulunan Kızılelmas ve Koçbulak altın madenlerinde ortak üretim yapma izni almışlardır. Bu iki maden en az 270 ton altın ihtiva etmekte ve Newmount şirketi Özbekistan'da başka projelerle de ilgilenmektedirler. Amerikan Newmont Madencilik (NM) firması ile NBMM şirketi arasında Sovyet döneminden kalan 242 milyon tonluk cevherden altın üretilmesi ile ilgili ortak yatırım gerçekleştirilmiştir. Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'nın (EBRD) finanse ettiği bu projeden yaklaşık 17 yıl içerisinde 5 milyon ons altın elde edilebilecektir.[142] ABD-Özbek ilişkilerinin de Afganistan operasyonundan sonra gelişme trendine girdiği gözlenmektedir. Özbekistan'ın Afganistan'daki anti-terörist saldırılara verdiği stratejik destek, Taşkent'e önemli oranda ekonomik faydalar sağlama yönünde yansımalar meydana getirmeye başlamıştır. ABD, yapacağı yardımlarla bu ülkedeki ekonomik reformların hızlandırılmasını amaçlamaktadır. Fakat bazı gözlemcilere göre ABD, Özbek hükümetinin, reformları tamamlamak için politik bir isteklilik taşıyıp taşımadığı yönündeki endişeleri dile getirmeye devam etmektedir.[143] İç savaş ve istikrarsızlıklar sebebiyle ABD yönetiminin Orta Asya Cumhuriyetleri içerisinde ilişkilerini en düşük düzeyde tuttuğu ülke ise Tacikistan'dır.

Orta Asya ve Kafkasya'daki ECO üyelerinin ABD ile gerçekleştirdikleri ilişkilerin çizildiği bu genel panoramadan sonra ECO'nun en önemli üyesi olan Türkiye'nin mevcut durumda Amerika ile pek çok konuda aynı cephede yer alan bir strateji izlediği belirtilebilir. ABD açısından Türkiye'nin önemi, Orta Asya ile en fazla ilgilenen devletlerden biri olmasından dolayı daha da artmaktadır. Bu çerçevede, Türkiye'nin demokratik rejimi ve serbest piyasa ekonomisi Orta Asya ülkeleri tarafından kabul görmüştür. Tarih, dil, din, ırk ve daha buna benzer birçok ortak unsurun bu yakınlaşmada etkili olduğu belirtilebilir. Türkiye, Amerika'nın Orta Asya politikasında önemli ülkelerden biri, belki de en önemlisi olarak görülmektedir. ABD'nin bölgedeki en önemli müttefiki olan Türkiye ile Orta Asya'ya yönelik işbirliği önümüzdeki yıllarda devam edecek gibi gözükmektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Fakat ABD, ECO'nun bir diğer önemli ülkesi olan İran'ın Orta Asya'daki faaliyetlerini özellikle engelleme endişesini taşımaktadır. Çünkü İran'ın ABD yönetimi tarafından uzun zamandır potansiyel *"kökten dinci tehlike"* olarak göz önünde tutulduğu ve *"devrim ihracı endişesi"* dikkate alındığında, Sovyet bloğunun çöküşünü takip eden dönemde oluşan güç ve nüfuz boşluğunun İran tarafından doldurulması ihtimali, başta ABD olmak üzere tüm Batı dünyasında bir panik yaratmıştır. İran, SSCB'nin dağılmasını takip eden süre içerisinde bölgenin yeni haritasının ortaya çıkardığı imkan ve tehlikeleri göz önüne alarak ciddi atılımlar içerisine girmiştir. İran'ın diğer Ortadoğu ülkelerine göre en önde gelen avantajı Orta Asya bölgesine rahat geçiş imkanına sahip olmasıdır. İran, jeopolitik üstünlüğü ile Orta Asya Cumhuriyetleri'ne kendi topraklarına geçiş ve altyapı imkanları vaat ettiği kadar bu ülkeler için dış dünyaya yönelik bir köprü olabileceğini de sürekli olarak vurgulamaktadır.[144]

Bu gelişmeler, ABD yönetiminin 1990'lı yılların başlarından itibaren İran'ın çevrelenmesi çalışmalarını hızlandırmıştır. Ancak son zamanlarda ABD'nin, İran ve Rusya'yı birbirine iten ve marjinalleştiren politikalarına karşı bir tepki doğmuştur.[145]

İran, tek başına Orta Asya'nın ihtiyaç duyduğu finansmana sahip olmadığı ve bu ülkelerin problemlerini çözemeyeceğini bildiği için bir *"büyük ortağa"* ihtiyaç duymakta ve bu ülke de Rusya olarak görünmektedir. Bu konuda iki ülke arasında ortak anti-Amerikancı özelliklerden kaynaklanan yakınlaşmalar ortaya çıkmıştır. İran'ın Hazar'ın statüsü tartışmalarında Rus tezini desteklemesi ve Hazar İşbirliği Örgütü bünyesinde bölgesel sorunlara bu tür platformlarda çözüm aramak istemesi bu görüşü desteklemektedir. Ama son yıllarda Rusya'nın, İran'la buluştuğu ortak platformlardan sıyrıldığı ve özellikle Hazar Denizi'nin paylaşımı konusunda diğer bölge ülkeleriyle ikili anlaşmalar yaparak, bu ülkeyi bölgede yeniden yalnızlığa ittiği gözlenmektedir.

ABD'nin Orta Asya bölgesindeki temel güvenlik problemi, Kazakistan'da kalan nükleer silahların imhası ve bölgedeki nükleer enerji üretimi ile ilgili tüm faaliyetleri kontrol altına almak etrafında gelişmiştir. Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Kazak kamuoyunda ülkelerinin bir *"nükleer güç"* olarak kalmasını savunanların olmasına karşılık, Almatı yönetimi 22 Mayıs 1992 tarihinde Stratejik Silahların İndirimi Görüşmeleri Anlaşmasını (START) ve Lizbon protokolünü

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

imzalayarak, nükleer silahlardan arındırılmış bir ülkeye dönüşmüştür. Kazakistan'ın nükleer silahlardan arındırılması, 1993 yılında ABD-Kazakistan çerçeve anlaşması, 1994 Rus-Amerikan zirvesinde imzalanan Amerika-Rusya-Ukrayna üçlü anlaşması ve Yeltsin ile Nazarbayev'in 28 Mart 1994'te imzaladığı anlaşmalarla düzenlenmiştir.[146] Bu düzenlemelerle Kazakistan, nükleer bombalar ve nükleer savaş başlıklarından tamamen arındırılmıştır. 1995 Nisan'ına gelindiğinde, SS-18 füzelerinden yaklaşık 1040 nükleer başlık Rusya'ya transfer edilmiştir.[147] ABD'nin güvenlik endişeleri sadece nükleer silahları değil, Kazakistan ve Özbekistan'da bulunan nükleer araştırma ve güç reaktörlerini de kapsamaktadır. Batı medyasında sıkça bu bölgeden radikal üçüncü dünya ülkelerine ve terörist örgütlere nükleer silah satıldığına dair haberlerin yer alması bu endişeden kaynaklanmaktadır. Bir iddiaya göre ise CIA, MOSSAD ile beraber bölgedeki nükleer teknoloji uzmanlarını sıkı gözlem altında bulundurmaktadır.[148]

ABD'nin bölgede ikinci derecede öneme sahip güvenlik endişesi, radikal islam konusunda yaşanmaktadır. Orta Asya'da ortaya çıkabilecek bir İslami radikalizmin, ABD'nin bölgedeki müttefiklerine de sıçrayabileceği varsayımları üzerinde hesaplar yapılmaktadır. Bunun yanında, Orta Asya İslam'ının temel dinamiği olan Sufizm de çok net olarak anlaşılabilmiş değildir.[149]

Orta Asya'da, ABD ve Batıyı endişeye sevk eden ilk hareket 1988'de Taşkent'te Özbek öğrencilerinin gösterilerinde İslami sloganları kullanmaları ile ortaya çıkmıştır.[150] Bundan sonra diğer Orta Asya devletlerinde de İslam'ın kamusal yaşantıya aktif olarak girmesi ile Amerikan siyasetçi ve akademisyenleri İslami radikalizm konusunda endişelerine devam etmişlerdir.[151]

Nükleer silahların yayılması ve İslami radikalizm endişelerinin birleştiği noktada İran bulunmaktadır. Bu çerçevede, ABD'nin bölgede önemli güvenlik hedeflerinden birisi de, İran'ın çevrelenmesi ve rejimini bölgeye ihraç etmesinin engellenmesi olarak belirtilebilir. İran'ın sadece bölgedeki Şiilerle değil, diğer toplumlarla da iyi ilişkiler kurması, ABD'nin dikkatini çekmektedir. Buna rağmen İran'daki İslami anlayış ile Orta Asya'daki dini hareketler temel olarak birbirinden oldukça farklı niteliklere sahiptir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tüm bunlarla birlikte, 2001 yılı Eylül ayında ABD'nin New York şehrindeki Dünya Ticaret Merkezi binalarına yapılan intihar saldırılarıyla binlerce Amerikalı'nın ölerek, milyarlarca dolar maddi zararın ortaya çıkması sonucunda dünyanın gözünü yeniden Orta Asya'ya, ama bu sefer üzerinde fazla stratejik hesapların yapılmadığı Afganistan'a yönelmiştir.

Son bir kaç yıldır bu ülkede yönetimi ele geçirerek etkili olan Taliban rejiminin, bu saldırıları düzenleyen teröristleri barındırmasıyla Orta Asya, 1920'lerdeki Bolşevik istilasından bu yana en sıcak gelişmelere sahne olmuştur. Saldırılardan kısa bir süre sonra Washington, başta İngiltere olmak üzere tüm gelişmiş ülkeleri arkasına almış, Afganistan'a büyük bir askeri operasyon düzenlemiş ve yerli muhalif güçler olan Kuzey İttifakı askerlerini de destekleyerek Taliban rejimini mağlup etmeyi başarmıştır.

Tablo 13: ABD-ECO Ticari İlişkilerin Gelişimi (1997-2001)

	İhracat					*İthalat*				
	1997	1998	1999	2000	2001	1997	1998	1999	2000	2001
Afganistan	10	16	8	1	1	13	8	20	8	2
Azerbaycan	2	14	30	21	19	22	40	83	209	47
İran	5	...	2	168	107	38	...	53	17	4
Kazakistan	139	76	209	429	292	202	265	202	124	119
Kırgızistan	18	8	11	2	3	40	41	54	23	15
Pakistan	1.626	1.821	1.935	2.167	1705	1.368	914	660	462	366
Tacikistan	5	2	1	9	5	3	33	2	12	18
Türkiye	2.020	2.233	2.437	3.041	2.386	4.345	4.054	3.080	3.720	2.439
Türkmenistan	1	3	7	28	36	88	31	22	84	207
Özbekistan	37	31	26	41	43	258	162	387	157	102
TOPLAM	*3.863*	*4.204*	*4.666*	*5.907*	*4.597*	*6.377*	*5.548*	*4.563*	*4.816*	*3.319*

Kaynak: Direction of Trade Statistics Yearbook, IMF, 2000, s. 94, 113, 261, 280, 289, 364, 444, 459, 462, 479; 2000 ve 2001 Yılı verileri, U.S. Department of Commerce Census Bureau, Foreign Trade Division, Data Dissemination Branch, Washington, 2001; 2001 yılına ait veriler Ocak-Eylül dönemini göstermektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Taliban'ın dağılması ve bu ülkede geçici bir hükümetin kurulması konusunda uzlaşmaya varılmasıyla birlikte, Orta Asya coğrafyası yeniden şekillenmeye başlamıştır. Bu bağlamda, ABD Rusya ile de işbirliğine gider,ek bu ülkenin Afganistan'da şimdiye kadar hiç olmadığı şekilde kendini güvende hissetmesini sağlamıştır. Söz konusu operasyonun sivil kayıpları da hesaba katarak *"terör karşıtı"* amaçlar taşıdığı ileri sürülen bu harekatın etkileri ve sonuçları önümüzdeki yıllarda iyice belirginleşecektir. Tüm bu gelişmeler, aynı zamanda Türkiye'nin büyük önem verdiği boru hattı tezlerini ve Orta Asya'daki etki sahasının geleceğini de etkileyecektir.

4.2.2. Avrupa Birliği (AB)'nin Konumu

AB'nin 11 Eylül sonrası değişen uluslararası ortamda ECO üyelerinden Afganistan ile geliştireceği ilişkinin amacı ve ilkeleri 14-15 Aralık 2001'de gerçekleştirilen Laeken Zirvesi'nde kararlaştırılmıştır. Buna göre AB'nin Afganistan'daki amacı Bonn Anlaşmasının tüm Afgan grupları tarafından uygulanmasını sağlamak, uluslararası toplumunun gayretlerinin bir parçası olarak Afganistan'da barışın sağlanmasına yardımcı olmak, sivil, sosyal ve askeri oluşum ve hizmetlere teknik destek sağlamak, ihtiyacı olanlara, özellikle de mültecilere, zorunlu olarak yerlerinden edilmiş kişilere, diğer uluslararası kuruluşlarla da koordineli biçimde yardım yapmak, demokrasinin geliştirilmesi ve insan haklarının korunmasını teşvik etmek, uyuşturucu kaçakçılığı ve terörizm ile mücadeleyi güçlendirmektir.

Bu ilkelere ek olarak, 2002 yılı Genel İşler Konseyi'nde de benzer ilkeler kabul edilmiştir.

AB'nin Afganistan'a desteği barışın sağlanması, Afganistan'a istikrarın gelmesi, uyuşturucu ticaretinin önlenmesi gibi konularda ilgili tüm tarafların olumlu katkı sağlaması koşuluna bağlıdır.

Ocak 2002'de Tokyo'da gerçekleştirilen Afganistan'ın Yeniden İnşasına Destek Uluslararası Konferansı'nda AB, 2002-2006 dönemi için 2.3 milyarlık yeniden yapılanma yardımı öngörmüştür.

AB'nin Afganistan'a yaptığı yardımın amacı, ulusal istikrar ve yeniden yapılanma sürecine yardım etmek, ülkede yaşanan kronik yiyecek sıkıntısının giderilmesini sağlamak, ülke içinde yerlerinden edilmiş olan kişilerin ve mültecilerin geriye dönmelerini desteklemek ve insani yardım

programlarını gerçekleştirmektir. 11 Eylül'den beri de, AB, ek kaynaklar oluşturarak bölgeye yardım etmektedir. 11 Eylül'den 2001 yılı sonuna kadar AB, Afganistan'a toplam 66.7 milyon acil insani yardımda bulunmuştur.

Öte yandan AB'nin Kabil temsilciliği Mayıs 2002'de açılmıştır. Afganistan politikasının uygulanması amacıyla, AB Özel Temsilcisi de bölgede bulunmaktadır.

Afganistan ile AB arasında halihazırda resmi bir anlaşma mevcut değildir.

AB'nin diğer bir ECO üyesi olan Azerbaycan ile olan ilişkisi 1 Temmuz 1999 tarihinde yürürlüğe giren Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması çerçevesinde şekillenmektedir. Bu anlaşma AB ile Azerbaycan arasında askeri alanlar hariç tüm alanlarda (ticaret kotalarının kaldırılması, en çok kayrılan ülke hükmü, fikri, sınai ve ticari mülkiyet haklarının korunması, yıllık bakanlar, parlamenterler ve üst düzey resmi görevliler arasında siyasi diyalog vb.) işbirliğini kapsamaktadır. Yine Karabağ sorununa, taraf olan Azerbaycan açısından da, AB'nin bu soruna yaklaşımı önem arz etmektedir. Öte yandan Azerbaycan, AB'nin Kafkasya'daki en önemli ticari ortağıdır (özellikle petrol, gaz ve pamuk) ve yine Azerbaycan, AB ile Orta Asya arasında önemli bir stratejik noktadadır ve Avrupa-Kafkasya-Orta Asya Ulaştırma Koridoru (TRACECA) projesinin gerçekleşmesi bu durumu daha da güçlendirecektir. AB ile Azerbaycan arasındaki ilişkinin temel unsurlarından biri de, AB'nin Azerbaycan'a yaptığı yardımlardır.

Bağımsızlığından itibaren Azerbaycan, AB'den insani yardım, yiyecek yardımı, rehabilitasyon ve teknik yardım şeklinde toplam 333 milyon Euro yardım almıştır. Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması'nın yürürlüğe girmesinden sonra AB yardımı daha çok rehabilitasyon, yeniden yapılandırma, ticaret ve yatırım ilişkilerinin geliştirilmesine yönelmiştir. AB yardımı ayrıca Karabağ sorununun çözümüne yönelik bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi, sorunların çözümünde yardım edilmesi gibi konuları da kapsamaktadır.

AB, Minsk Grubu'nun Karabağ sorunun çözümünde en iyi mekanizmayı sunduğuna inanmaktadır. AB ayrıca, Nahçıvan'a demiryolu hattının yeniden açılmasının bu süreçte önemli olduğuna inanmaktadır. AB,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ayrıca üç Kafkas ülkesini içine alacak projelere (sınır aşan enerji projeleri vb.) de öncülük etmektedir.

AB ile Iran arasında imzalanmış bir anlaşma mevcut değildir ve Tahran'da da Komisyon delegasyonu bulunmamaktadır. Ancak, 2001 Mayıs'ında Iran ile ilişkilerin yakınlaştırılması koşullarına ilişkin bir Öneri kabul etmiştir. Bu durumun bir Ticaret ve İşbirliği Anlaşması'na yol açması mümkündür.

Son birkaç yıl içinde AB-İran ilişkileri olumlu yönde gelişme eğilimi göstermektedir. Hatemi'nin 1997 Mayıs'ında Devlet Başkanı seçilmesi sonrasında, 1998 yılı içinde, her iki taraf arasında üst düzey toplantılar gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Iran ile AB arasında geliştirilen bu diyalogun siyasi boyutunu ise, daha çok bölgesel çatışmalar,insan hakları, terörizm, kitle imha silahları gibi konular oluşturmaktadır. AB, Iran ile enerji, ticaret, yatırım, mülteciler ve uyuşturucu ticaretinin önlenmesi konularında işbirliği olanakları da aramaktadır.

Öte yandan AB, İran'ın hem ihracat hem de ithalat açısından önemli bir ticaret ortağıdır. 2000 yılında, AB'nin İran'dan ihracatı 8.4 milyar Euro, İran'a ihracatı ise 5.2 milyar Euro olmuştur. AB'nin İran'dan aldığı ürünlerin %80'nini petrol ürünleri oluşturmaktadır.

AB-Iran Ticaret ve Yatırım Çalışma Grubu, yatırım ve ticaretin çeşitlendirilmesi konularını tartışmak üzere ilk kez Kasım 2000'de Tahran'da, daha sonra da Ekim 2001'de Brüksel'de toplanmıştır. Yine Mart 1999'da Enerji Çalışma Grubu oluşturulmuş, bu grup da ikinci toplantısını Mart 2001'de Brüksel'de gerçekleştirmişti .

AB'nin İran'a yaptığı yardımın büyük çoğunluğunu uyuşturucunun kontrolü ve mültecilere yardım oluşturmaktadır.

AB'nin Kazakistan ile ilişkisinin temelini de 23 Ocak 1995'de imzalanan ve 1 Temmuz 1999'da yürürlüğe giren Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması oluşturmaktadır. Bu Anlaşma, AB ile Kazakistan arasında siyasi diyalog ve hukukun üstünlüğü dahil, demokratik değerlere dayanan geniş tabanlı ilişkilerin oluşmasına çerçeve oluşturmaktadır.

Kazakistan AB'nin Orta Asya'daki en büyük, tüm eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında ise üçüncü büyük ticaret ortağıdır.

Kazakistan TACIS programı çerçevesinde yardım almaktadır. Kazakistan aktif olarak devletler-arası TRACECA ve Avrupa'ya Ülkelerarası Gaz ve Petrol Taşınması (INOGATE) programlarına da aktif olarak katılmaktadır.

AB, Orta Asya'da bölgesel işbirliğinden yanadır ve bunu destekleyici yönde hareket etmektedir. Bu bağlamda da Kazakistan'ı bölgesel işbirliğini geliştirecek temel ortaklardan biri olarak görmektedir.

Kırgızistan ve AB arasındaki ilişkinin temelini oluşturan Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması ise 9 Şubat 1995'de imzalanmış, 1 Temmuz 1999'da yürürlüğe girmiştir.

Kırgızistan da, AB'den BDT Ülkelerine Teknik Yardım Programı (TACIS) çerçevesinde, insani yardım ve yiyecek yardımı almaktadır. AB'nin Kırgızistan'daki öncelikli alanları: kurumsal, hukuki ve idari reformların ve özel sektörün desteklenmesi, ekonominin ve altyapının geliştirilmesi için yardım edilmesidir.

AB'nin Kırgızistan'dan aldığı malların başında altın ve pamuk gelmektedir.

AB ile Pakistan arasındaki ilişki ise farklı şekilde gelişme göstermiştir.

15 Temmuz 1996 tarihli kararla Konsey, Komisyon'u Pakistan'la Üçüncü Jenerasyon İşbirliği Anlaşması imzalamak üzere müzakerelere başlaması konusunda yetkili kılmıştır. Müzakereler Aralık 1996'da başlamış, 22 Nisan 1998'de de metin son halini almıştır. Ancak anlaşmanın imzalanması, Pakistan'ın nükleer deneme yapması, ülkedeki insan hakları ihlalleri ve son olarak da 12 Ekim 1999'da gerçekleştirilen askeri darbe sebebiyle sürekli ertelenmiştir. Yeni Anlaşmanın imzalanması ancak 24 Kasım 2001'de gerçekleşebilmiştir. Bu anlaşma, tercihli bir anlaşma değildir ve mali protokolü de yoktur.

Ticari açıdan ise AB, Pakistan'ın temel ticari ortağıdır.

AT-Pakistan gelişim işbirliği çerçevesinde ise, öncelik fakirliğin yok edilmesi ve özellikle ilköğretim ve sağlık olmak üzere sosyal alanın gelişimine verilmektedir.

AB'nin diğer bir ECO üyesi olan Tacikistan'la da, bu ülkenin kendine özgü sorunlarından kaynaklanan, sorunlu bir ilişkisi bulunmaktadır. Tacikistan ile AB arasında herhangi bir Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması bulunmamaktadır. Ancak Tacikistan, AB'den, ECHO aracılığıyla özellikle ilaç ve sağlık, hastanelerin yeniden inşası, suyun arıtılması ve enerji arzı gibi konularda yardım almaktadır. Tacikistan, 1997'de TACIS uzmanının eşinin öldürülmesi ile birlikte yardımlar askıya alınıncaya kadar TACIS çerçevesinde de destek görmüştür.

Türkmenistan ile AB arasındaki Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması 1998 yılında imzalanmıştır. Türkmenistan ile AB arasında bulunan Tekstil Anlaşması çerçevesinde de, Türkmenistan tekstil ürünleri AB'ye herhangi bir kısıtlamaya tabii tutulmadan girmektedir.

Türkmenistan da 1991 yılından beri TACIS programından yararlanmaktadır.

Özbekistan, Orta Asya'da AB'nin en önemli ortağıdır. Özbekistan-AB Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması 1 Temmuz 1999'da yürürlüğe girmiştir. 1993'de imzalanan, 1999'da ise uzatılan tekstil anlaşması ise Aralık 2004'e kadar yürürlükte kalacaktır.

Özbekistan, AB'nin bölgedeki ikinci büyük ticari ortağıdır. Özbekistan'dan AB'ye giden malların çoğunluğunu pamuk, tekstil ürünleri ve özellikle de 1999'dan beri altın oluşturmaktadır.

Özbekistan da 1992'den beri TACIS programından yararlanmaktadır. AB'den gelen yardım, daha çok kurumsal ve yapısal reformlara, altyapının geliştirilmesine, tarım ve tarım sanayinin iyileştirilmesine yönelik olarak kullanılmaktadır.

5. TÜRKİYE'NİN ECO İÇERİSİNDEKİ KONUMU

Hiç kuşkusuz Türkiye, Pakistan'la olan sıcak ilişkileri ve ECO içerisinde yer alan diğer cumhuriyetlerle olan yakın bağları nedeniyle bu örgütün en önemli ülkesidir. Bununla birlikte, daha ziyade bölgesel bir güvenlik örgütü olan RCD'nin ekonomik dönüşümünün bir ürünü olan ECO'nun kurulduğu 1985 yılında, Türkiye'nin ekonomik ve bölgesel öncelikleri şimdikinden oldukça farklı özellikler arz etmekteydi.

Bu dönemde Türkiye, Batı ve ABD'ye genellikle tarıma dayalı mallar ve çeşitli hammaddeler ihraç eden, bunun karşılığında bol miktarda sermaye malı ithal eden bir ülke görünümündeydi. Dış ticarete dayalı bir ekonomik büyümenin sonuçları henüz görülmemişti. Bunun yanında 1974'teki Kıbrıs Harekatı'ndan beri Batı ve ABD tarafından *"istenmeyen adam"* kategorisinde değerlendiriliyor ve bölgesel bir yalnızlık içerisinde bulunuyordu.

1980'lerde dünyada gelişmeye başlayan bölgeselleşme hareketleri içerisinde bu üç eski ortak (Türkiye, İran ve Pakistan) yeniden umutlarını tazelemiş ve RCD'yi ECO gibi bir ekonomik işbirliği hareketine dönüştürebilmişlerdir. Esasen RCD'nin pasif bir örgüt olmasının temelinde 1979'daki İran Devrimi yatmaktaydı. Bu arada Türkiye de yeni *bir "askeri müdahale"* döneminden geçmiş, İran'daki rejimin taşları da yerine oturmaya başlamıştı.

Gerçekte Türkiye, İran'daki devrimi izleyen dönemde başlayan İran-Irak Savaşı'ndan büyük ihracat gelirleri elde ederek karlı çıkmıştır. İran da, bu savaş sonrası bölgesel yalnızlığını sona erdirebilmek için ECO gibi bir örgüte dört elle sarılmıştır. Elbette ECO'nun geleceğini etkileyecek esas gelişme, 1990'ların başlarında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile ortaya çıkan yeni *"Türk ve Müslüman"* devletlerin dünya politik arenasına çıkmalarıyla birlikte başlamıştır. Bu dönemde, Türkiye'ye, Batı ve ABD tarafından bu yeni cumhuriyetlere sermaye ihracı, ticaret, eğitim, alt

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yapının inşası ve modernizasyonu gibi konularda büyük görevler biçilmiştir.

Bu görevlerinin büyük kısmını gerçek anlamda ifa edememesine rağmen, Türkiye'nin Orta Asya ülkeleri ve Azerbaycan üzerindeki ekonomik, politik, kültürel ve sosyal etkileri oldukça fazladır. Bir diğer gerçek ise, İran rejiminin bölgede yayılabilme ihtimali karşısında ABD ve Batı'nın da tam desteğiyle Orta Asya ve Kafkasya'ya giren Türkiye'nin bölgedeki konumunun pek çok faktör tarafından etkilenen bir görünüm arz etmesidir. Bu sorunun en önemli nedenlerinin başında iç siyasetteki istikrarsızlık, konjönktürel ekonomik sorunlar ve Türkiye'deki bazı kesimlerin bölgeye yönelik Turancı yaklaşımları gelmektedir.

Diğer kurucu üyeler olan İran ve Pakistan'la olan ilişkiler de bu faktörler çerçevesinde incelenmelidir. İslami radikalizm endişesi ile ekonomik ve politik çıkarlar arasında tam bir denge kurmayı başaramamış olan Türkiye, anayasasının temel unsurlarından olan laiklik ilkesini, hemen hemen başka hiç bir ülke tarafından uygulanmayacak şekilde *"pragmatik"* unsurları devreye sokarak kullanamamış ve yönetici elitler marifetiyle kapalı bir ekonomik ve toplumsal modeli hatırlatırcasına dünya ekonomi-politiğinden uzaklaşmıştır. Bu bölümde Türkiye'nin ECO üyesi diğer ülkelerle olan siyasi ve ekonomik ilişkileri incelenecek ve bu ilişkilerin dinamikleri üzerinde durulacaktır.

5.1. Türkiye'nin ECO Üyesi Ülkelerle Olan İlişkileri

Türkiye'nin, diğer ECO üyesi ülkelerle olan ilişkileri bir kaç başlık altında incelenebilir. Öncelikle yüzyıllardır sınırdaşı olan ve yaklaşık 400 yıldır ciddi hiç bir sınır sorunu yaşamamış ve çatışma içerisine girmemiş olduğu İran, ardından kurulduğu günden beri dostluk ve kardeşlik bağını koparmadığı Pakistan'la olan ilişkiler ele alınabilir. Daha sonra, 21. yüzyılın ilk büyük askeri ve politik müdahalesine maruz kalmış olan *"savaşların yorgun ülkesi"* Afganistan'la olan ilişkiler denkleme dahil edilebilir. Son olarak da, Tacikistan'ı incelenebilir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

5.1.1. Türkiye-İran İlişkileri

İran, büyük bir imparatorluk geçmişi, güçlü, özgün kültürü ve zengin doğal kaynak rezervleriyle, Orta Doğu'da Türkiye'nin en önemli ticaret ortaklarından birisidir. Bu ülkenin, dünyada da kanıtlanmış petrol rezervlerinin %9'una ve doğalgaz kaynaklarının %15'ine ve büyük bir insan gücüne sahip olduğu düşünüldüğünde önemi daha da artmaktadır. Bununla birlikte, bu ülkenin devrimden sonra girdiği Irak'la olan savaş dolayısıyla, tahminlere göre 555 milyar $'lık bir maliyete katlanmak zorunda kaldığı ve devrim yasaları izin vermemesine rağmen alt yapının modernizasyonu için büyük oranda yabancı yatırıma muhtaç olduğu görülmektedir.[152]

Türkiye-İran ilişkileri, tarihsel gelişim seyri dikkate alınarak bir kaç dönemde incelenebilir:

Öncelikle; Osmanlı Devleti-İran rekabetinin tarihsel kökenleri ve Kasr-ı Şirin Anlaşması'ndan, 1979'daki İran Devrimi'ne kadar olan dönemdir. Bu dönemde tarihsel olarak bir Türk-Fars rekabetinin yaşandığı görülmüş ve İran, Osmanlı Devleti içerisindeki Şii grupları desteklemiş, devletin Sünni yapısını tehdit etmek yönündeki eğilimlerine karşılık sert tepkilerle karşılaşmıştır. Daha sonra 1639'daki Kasr-ı Şirin Anlaşması ile birlikte Türk-İran sınırı bugün olduğu şekliyle çizilmiş ve bu tarihten itibaren iki ülke arasında uzun süren bir barış dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde iki ülke, RCD başta olmak üzere bir çok ortak yapılanma süreci altında birlikte hareket etmiş, anti-komünist bloğun yanında yer alarak NATO'nun doğudaki sınırlarını oluşturmuştur.

Soğuk Savaş döneminde Sovyet tehdidine karşı Türkiye ve İran aynı cephede olmasına rağmen Bağdat Paktı, CENTO ve RCD çerçevesinde yapılan işbirliği ülkeler arasında güven ve dayanışma duygusunu geliştirememiştir. 1979'daki İslam devrimi ise Türkiye tarafından komünizmden daha büyük bir tehdit olarak algılanmıştır. Devrimin tartışmasız lideri Humeyni, rejimi diğer İslam ülkelerine de ihraç etmek isteyince güvensizliğin hakim olduğu Türk-İran ilişkileri, birtakım iniş ve çıkışlarla mesafeli kalmış ve İran Türkiye için adeta uzak bir komşu haline gelmiştir.[153]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu çerçevede gelişen *İkinci dönem,* İslami Devrimi'in yaşandığı 1979 yılından SSCB'nin yıkıldığı 1991'e kadar olan dönemdir ve daha ziyade pragmatist ilişkilere dayanmaktadır. Ülkenin Irak'la olan savaşı, ürünlerine dış pazar arayan Türkiye için bulunmaz bir fırsat olarak algılanmış ve ikili ticaret büyük oranda gelişmiştir. Bunun yanında, laik yapısı ile Türkiye, başından beri İran yönetimine karşı soğuk bir tutum sergilemiş ve ekonomik ilişkilere öncelik vermeyi tercih etmiştir.

Son dönem ise, Avrasya coğrafyasının neredeyse tamamen değiştiği (SSCB'nin dağılması ve AT'nin AB'ye dönüşmesi) 1991 sonrası dönemdir. Bu dönemde de İran'la ticari ilişkiler kesilmemiş ve ticari ilişkiler yine önemli taşımaya devam etmiştir. Ama bunun yanında güvenlik ve bölgesel rekabet başta olmak üzere bir dizi (bazıları büyük ölçüde yapay olan) sorun da yaşanmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması, gerek Türkiye'nin, gerek İran'ın jeopolitiğine yeni boyutlar katarken, İran'ı da, Rusya ile kara sınırı olmadığı için, Türkiye için en büyük komşu haline getirmiştir. İki ülkenin, tarihsel olarak hep bağımsız kalmış olmaları ve nüfusunun önemli bir kısmı Türk olan ve İran'ı yüzyıllar boyunca Türk asıllı hanedanların yönetmiş olması ile Türk ve İran ulusları sürekli olarak karşılıklı etkileşim içinde yaşamışlar ve pek çok ortak değeri paylaşmışlardır.

İran'da Cumhurbaşkanı Hatemi'nin etrafında toplanan sivil toplum hareketinin merkezi katılığı kırma yönündeki eğilimlerinin bir sonucu olarak AB ülkelerinin pek çoğu, İran'a karşı bir açılma sürecine girmişlerdir. ABD de bu tür bir yakınlaşmanın sinyallerini vermektedir. Bu dönemden itibaren Türkiye'deki iç teröre verilen İran desteği azalmaya başlamış ve Türkiye, 1996'da 20 yıl süre ile doğalgaz satımını öngören ve finansal değeri yıllık 20 milyar $ olan anlaşmanın uygulanması için gerekli boru hattı inşasında kendine düşen yükümlülükleri yerine getirmiştir.[154]

Mevcut durumda, Batı ve ABD'nin, Orta Asya'daki yeni oyunu kendi kurallarına göre oynamak istediği ortaya çıktıktan sonra ve özellikle Afganistan müdahalesi sonrasında bölgede değişecek dengeler hesaba katıldığında, Orta Asya'da ciddi anlamda bir Türk-İran nüfuz rekabeti kalmayacağı söylenebilir. Bunun yanında İran'ın elindeki en büyük koz, stratejik konumu ve Basra Körfezi aracılığıyla Hazar Petrollerinin kolayca dünyaya pazarlanabilmesi için gereken imkanlara sahip olmasıdır.

Özellikle İran-Türkmenistan ilişkileri giderek gelişmektedir. Bahsedildiği gibi, coğrafi yakınlık ve bazı alanlarda Orta Asya ekonomilerine göre nispi gelişmişlik avantajları, bu ülkenin Türkmenistan ve Azerbaycan'la olan ticari ilişkilerini geliştirmesi için uygun zemin oluşturmaya devam edecektir. Buna paralel olarak, rejim ihracı gibi konular, İran'daki mollalar tarafından da büyük ölçüde terkedilmiş ve Orta Asya ile ekonomik ilişkilere öncelik verilmeye başlanmıştır. Gerçekte de, büyük farklılıklar taşıyan İran ve Orta Asya'daki İslami algılamaların bölgeyi radikal gelişmelere maruz bırakacak şekilde etkili olamayacağı kabul edilmelidir.

Türkiye ve İran arasındaki sıcak ilişkilerin gelişimini destekleyen reel ekonomik çıkarlar bulunmaktadır. Bu nedenle bu ülkeyle hassas ama pragmatik çıkarları gözeten ilişkiler geliştirilmelidir.[155] Türk enerji ihtiyacının çeşitlenmesi bunda büyük bir rol oynamaktadır. Türkiye orta vadede ihtiyaçlarını karşılayacak ilave enerji ithalatı yollarına acil olarak ihtiyaç duymaktadır. Çünkü Türkiye kendi kaynakları aracılığıyla önümüzdeki 15-20 yıl içerinde artan enerji taleplerini karşılayamayacaktır.

Doğalgaz alanında Rusya'ya olan mevcut bağımlılık, bu bağımlılığın azaltılması için gerekli çaba ve gayretlerin gösterilmesi için bir neden oluşturmaktadır. Bunun için İran'a ilaveten Cezayir, Nijerya, Katar ve Türkmenistan'la da bu çerçevede anlaşmalar yapılmıştır.[156] Bu arada, İran gazını Ankara'ya kadar taşıyacak olan boru hattının inşa edilmesini üstlenen firmalar da, bu hattın Türkiye kısmının inşaatını büyük oranda tamamlamışlar ve BOTAŞ'a teslim etme aşamasına gelmişlerdir. Bu çerçevede, şayet son anda bir pürüz çıkmazsa, Türkiye ilk yıldan itibaren bu ülkeden 10 milyar metre küp gaz alımına başlayacaktır. Bu boru hattı projesinin Türkiye topraklarındaki uzunluğu 1220 km.'yi bulmuş ve toplam 550 milyon $'a mal olması beklenmektedir.[157]

Türkiye-İran arasındaki dış ticaretin maddi değeri ve içeriği incelenecek olursa, Türkiye'nin ihracatının önemli bölümünü sanayi ve tarımsal mallar, ithalatını da büyük oranda petrol ve ürünlerinin oluşturduğu dikkat çekmektedir. SSCB'nin dağılmasından sonra en büyük komşumuz olan bu ülkeyle yapılan ticaretin maddi büyüklüğü de tatmin edici düzeyde olmaktan uzaktır. Şubat 2001'de yaşanan devalüasyondan sonra ihracat gelirlerini artırmak isteyen Türkiye için İran pazarı yeniden 1980'lerdeki

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

parlak düzeye getirilmelidir. İki ülke arasındaki ticaretle ilgili son bir kaç yıllık gelişim seyri aşağıdaki tablodan da incelenebilir.

Tablo 14: Türkiye-İran Dış Ticareti ve İçeriği (1997-2000, milyon $)

	İhracat				İthalat			
	1997	1998	1999	2000	1997	1998	1999	2000
1- TARIMSAL ÜRÜNLER	88,5	38,6	28,5	49,8	40,3	12,4	6,5	10,1
i- Gıda Maddeleri	72,7	21,0	14,7	30,9	9,6	5,8	2,2	1,8
ii- Tarımsal Ham maddeler	15,8	17,6	13,7	18,8	30,7	6,6	4,3	8,3
2- MADENCİLİK ÜRÜNLERİ	7,0	6,0	6,0	7,3	584,7	402,7	604,8	778,4
i- Maden cevherleri ve döküntüleri	2,1	1,3	2,2	1,2	15,5	16,2	7,8	3,0
ii- Mineral yakıtlar ve mineral yağlar	0,1	0,1	0,0	0,1	561,9	375,8	582,5	760,4
iii- Demir dışı metaller	4,8	4,6	3,8	6,0	7,3	10,7	14,5	15,1
3- SANAYİ	211,5	150,1	123,4	178,7	21,4	17,9	24,7	27,2
i- Demir ve çelik	23,8	14,9	7,2	30,8	0,3	0,1	2,6	0,0
ii- Kimyasallar	56,2	45,0	36,9	31,3	7,5	13,4	11,1	9,3
iii- Diğer yarı mamuller	21,4	14,0	17,9	22,0	8,9	2,3	5,1	7,9
iv- Makinalar ve ulaşım araçları	30,6	36,0	20,3	40,3	2,8	1,3	2,4	3,3
v- Dokumacılık ürünleri	74,9	36,7	37,1	39,1	1,6	0,9	3,1	4,1
vi- Hazır giyim	1,8	0,3	0,8	11,4	0,0	0,0	0,0	0,0
vii- Diğer tüketim malları	2,7	3,2	3,1	3,9	0,2	0,1	0,4	2,5
4- DİĞER ÜRÜNLER	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
TOPLAM	*307,0*	*194,7*	*157,8*	*235,8*	*646,4*	*433,0*	*635,9*	*815,7*

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı verilerinden derlenmiştir.

5.1.2. Türkiye-Pakistan İlişkileri

Yaklaşık yarım yüzyıldan beri, Türkiye-Pakistan ilişkileri çok yakın bir düzlemde cereyan etmiştir. 1947'ye kadar, ikili ilişkiler, Osmanlı Devleti zamanında Hint Müslümanları olarak bilinen bir çizgide yüzyıllarca süren bir dostluk şeklinde ortaya çıkmıştır. Pakistan'ın Hindistan'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesinden sonra, iki devlet ideolojik olarak farklı özellikler taşımasına rağmen bu yakınlıkları sürmüş, fakat son yıllarda, özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, politik yakınlıklarda bazı sapmalar görülmeye başlanmıştır.

Türkiye-İsrail ilişkileri, nükleer arındırma, Afganistan, Keşmir ve demokratikleşme gibi konular bu sapmaların temelini oluşturmaktadır. İlk iki konuda karşılıklı bir anlayış söz konusu olmasına rağmen, kalan üç konu politik ayrışmayı hızlandıran faktörler olmuştur.

Şimdi, iktidardan uzaklaştırılmış ve yerine geçici ve Batı yanlısı ılımlı bir hükümet getirilmiş olmasına rağmen Pakistan, Kabil'deki Taliban hükümetini tanımış ve diplomatik ilişkilere geçmiş, fakat Ankara, Taliban'ı stratejik çıkarları bulunan Orta Asya için de büyük bir *"fundamentalist"* tehlike sayarak tanımamış ve muhalif grupları (özellikle Özbek asıllı general Raşit Dostum ve diğer muhalifler) sürekli desteklemiştir. Bu bağlamda Hazar ve Orta Asya petrol ve doğalgazını, Afganistan üzerinden Pakistan limanlarına taşıyacak boru hattının inşası konusunda da farklı politikalar izlenmiştir.[158] Keşmir konusunda yıllardan beri Türk hükümeti, Pakistan'ın temel pozisyonunu desteklemesine rağmen, bu konuda daha somut destek verme konusunda isteksiz olmuş ve 2000 yılının Mart ve Nisan aylarında Başbakan Ecevit'in Hindistan ziyareti sonrasında Pakistan basınında Türkiye'yi eleştiren bolca yazı kaleme alınmıştır.

Bunun yanında, halen iki ülke halkları arasında tarihsel bir dostluk ve kardeşlik bağı bulunmaktadır. Bunun bir yansıması olarak, iki ülke de önce RCD bünyesinde, daha sonra da ECO bünyesinde bölgesel, stratejik bir işbirliği kurmuş ve dış politika önceliklerini yakınlaştırmak istemektedirler. Bir Türk şirketinin 1998'de İslamabat-Peşaver oto yolunu tamamlaması üzerine ve Türkiye'den en üst düzey katılımın gerçekleştirildiği törende, ikili ilişkilerin ticari ve yatırım boyutunun da ihmal edilmemesi gerektiğinin altı çizilmiştir.[159]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu bağlamda, ticaret, yatırım, savunma sanayii, turizm, eğitim ve kültürel işbirliği gibi alanlar Türk-Pakistan yakınlaşmasının ana alanlarını oluşturmuştur. Ticari ilişkiler açısından, ülkelerin tamamlayıcı ekonomiler olmamalarından kaynaklanan nedenlerden ötürü, tüm bu ortak bağların tam bir yansıması henüz ortaya çıkmamıştır. Bu durum, 1997-2000 yılları arasında Türkiye-Pakistan ticaret değerleri ile ihracat ve ithalatın kompozisyonunun incelendiği aşağıdaki tablodan da izlenebilir.

Tablo 15: Türkiye-Pakistan Dış Ticaretinin İçeriği (1997-2000, milyon $)

	İhracat				*İthalat*			
	1997	1998	1999	2000	1997	1998	1999	2000
1- TARIMSAL ÜRÜNLER	1,8	22,9	63,7	3,7	3,0	1,3	0,5	13,6
i- Gıda Maddeleri	0,7	20,0	56,9	1,8	1,8	0,4	0,1	0,5
ii- Tarımsal Ham maddeler	1,2	2,8	6,8	1,9	1,3	0,8	0,5	13,1
2- MADENCİLİK ÜRÜNLERİ	1,0	1,4	1,8	1,7	0,0	0,0	0,2	0,0
i- Maden cevherleri ve döküntüleri	0,1	0,1	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
ii- Mineral yakıtlar ve mineral yağlar	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
iii- Demir dışı metaller	0,9	1,2	1,5	1,6	0,0	0,0	0,2	0,0
3- SANAYİ	55,0	38,9	63,0	47,5	52,3	56,1	24,1	65,7
i- Demir ve çelik	13,9	3,5	11,1	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0
ii- Kimyasallar	5,3	11,7	8,3	10,6	0,1	0,6	0,1	0,1
iii- Diğer yarı mamuller	8,2	5,9	7,0	5,6	5,6	2,8	0,6	3,5
iv- Makinalar ve ulaşım araçları	26,3	16,4	33,2	28,7	0,1	0,2	1,2	0,7
v- Dokumacılık ürünleri	0,9	0,2	0,4	0,8	43,6	48,4	18,4	56,4
vi- Hazır giyim	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	1,1	0,7	2,1
vii- Diğer tüketim malları	0,4	1,3	3,0	1,5	2,6	3,1	3,2	2,9
4- DİĞER ÜRÜNLER	0,3	0,4	0,0	0,0	1,6	0,0	0,6	3,0
TOPLAM	*58,2*	*63,6*	*128,5*	*52,9*	*57,0*	*57,4*	*25,4*	*82,2*

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı verilerinden derlenmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yukarıda da belirtildiği gibi, ikili ticaretin gelişememesinin temel nedeni, ülkelerin temel ihracat kalemlerinde rekabetçi özellikler taşımalarıdır. Örneğin, pamuk, tekstil, deri ve bazı tarım ürünleri her iki ülke için de temel ihracat kalemlerini oluşturmaktadır. Bunun yanında Türkiye, bu ülkeye önemli sayılabilecek miktarda dayanıklı tüketim malları, elektronik eşyalar ve otomotiv ürünlerinden oluşan sanayi malları da ihraç etmektedir. Bu alanda, Uzak Doğu kaynaklı ürünlere oranla daha avantajlı olan Türkiye, bu konudaki ticareti geliştirebilir. Pirinç ve bazı tekstil kollarında ise Pakistan'dan, iç pazarın üretimini karşılayamadığı mallar satın alınabilir. ECO gibi bölgesel bir işbirliğinin sağlayabileceği ticaret avantajları da kuşkusuz ikili ticareti canlandıracaktır.

ECO bünyesinde oluşturulan ECO Denizcilik Şirketi de deniz ticaretinin canlanmasına öncülük edebilir. ECO yanında, 1997'de başlatılan D-8 Projesi de, şayet geliştirilebilirse çeşitli ticaret olanakları sunabilir. Pakistan'ın 140 milyon civarında bir nüfusu barındırması nedeniyle tüketim mallarına duyduğu büyük ihtiyaç, gelişen ve giderek artan oranda ihracata yönelen Türk sanayi için alternatif büyük bir pazar oluşturabilir.

Türkiye-Pakistan ilişkilerini etkileyen diğer bir alan, bu ülkedeki Türk firmalarının faaliyetleridir. Özellikle, 1980'lerden sonra edindiği deniz aşırı tecrübelerle birlikte, 1990'larda Pakistan pazarına giren Türk müteahhitlik firmaları bu konuda büyük önem taşımaktadır. Bayındır, STFA ve Tekser gibi büyük firmalar, bu ülkenin fiziki alt yapısının modernizasyonunda faaliyet göstermekte ve bunların iş hacmi yaklaşık 1.5 milyar $'a ulaşmış bulunmaktadır.[160] STFA şirketi, Pakistan'la en başarılı ilişkiler kuran firmadır. Bu şirketin 1992'den beri üstlendiği projelerin toplam değeri 500 milyon $'a yaklaşmaktadır ve STFA, 2000'e yakın Pakistanlı'ya istihdam sağlamaktadır. Tekser firması, sulama projesini tamamlamak üzere olup Emek Elektrik şirketi de 20 milyon $'lık transformatör projesi ile ilgilenmektedir.[161]

Bunlara ilaveten, Taliban sonrası Afganistan açısından da Türkiye-Pakistan ilişkilerinin yeni bir ivme kazanabileceğine yönelik yorumlar yapılmaktadır. Bölge ülkeleri ile ve bu arada özellikle Pakistan'la ilişkilerini geliştirebilirse, Türkiye'nin Taliban sonrası Orta Asya'da nüfuzunun daha da artacağı ileri sürülebilir. Her şeyden önce Afganistan'da kurulan barış gücünün başında Türk askerinin bulunması, hem bölge için rahatlatıcı, hem de Türkiye için stratejik bir kazanım olabilir. Türk

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ordusunun gerilla savaşı ve zor bölgelerde savaş gibi tecrübelerini Afganistan'a aktarması da onun bu pozisyondaki etkinliğini artıracaktır. Çünkü, bölgeye gönderilen askerler içinde hem Batı'nın, hem de İslam dünyasının *"kabul edebileceği"* bir başka ulusal askeri güç bulunmamaktadır.

Böylece Türkiye, Kafkaslara göre nispi olarak zayıf olan nüfuzunu Orta Asya'da güçlendirebilir. Özbekistan'daki ABD güçlerinin etkisiyle Rusya ve Çin etkisine karşı direnebilecek olan Orta Asya ülkeleri ile de Türkiye, yeniden bir diplomasi trafiği kurabilir. Türkiye, aynı zamanda bu müdahale ile birlikte ideolojik ayrışma içerisinde bulunduğu Pakistan ile de bir yakınlaşma sağlayabilir. Pakistan Devlet Başkanı Müşerref'in kendisini Atatürk'ün çizgisinde gördüğünü belirtmesi bu yolda anlamlı bir işaret sayılabilir.[162]

Türkiye ve Pakistan arasında meydana gelebilecek bir ittifakın üç açıdan Türkiye'nin çıkarına olduğu belirtilebilir:

Öncelikle, Türkiye Afganistan'da aktif olarak rol almak için Pakistan'a muhtaç bulunmaktadır.

İkinci olarak, Afganistan'a istikrar gelmesi durumunda, daha önce Pakistan'a, Taliban'a verdiği destek dolayısıyla kuşkuyla bakan Orta Asya devletleri, kendileri için sıcak denizlere alternatif ve güvenli bir ticaret rotası daha bulmuş olurlar.

Son olarak, Pakistan ile Orta Asya devletlerini yaklaştırabilecek bir Türkiye, Orta Asya'nın bağımsızlığının da güçlendirilmesine katkıda bulunabilir. Bu arada bölgenin Rusya'ya olan bağımlılığı da azalarak Türk girişimciler için yeni fırsatlar meydana gelebilecektir. Elbette bunun için, Türkiye'nin, özellikle Taliban'a karşı desteklediği Özbek General Raşit Dostum'a karşı daha dikkatli olması ve Afgan halkı tarafından fazla sevilmeyen ve Rus yanlısı görünen bu kişiyle ince bir diplomatik ağ kurması gerekmektedir. Bu çerçevede Peştun çoğunlukla olan ilişkilerini de güçlendirmesi elbette Türkiye'nin uzun vadeli çıkarları açısından daha uygun olacaktır.[163]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

5.1.3. Türkiye-Afganistan İlişkileri

Türkiye bağımsızlıktan itibaren, Afganistan'la iyi ilişkiler kurmuş, 1 Mart 1921 tarihinde Moskova'da imzalanan dostluk anlaşması ile ülkeler arasındaki dostluk, işbirliği ve dayanışmayı tesis etmeye çalışmıştır. Bu anlaşma, stratejik ve askeri işbirliğine yönelik maddeler de içermektedir.[164] 25 Mayıs 1928'de, Afgan Kralı Emanullah'ın Türkiye ziyaretinde, Ankara'da Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır.

Gerek Afganistan'da gerekse Türkiye'de meydana gelen iktidar değişikliği bu dostlukları zedelememiştir. Kabilelerin ittifakıyla babası Zahir Şah'ın yerine geçen Emanullah Han ise, modernist bir yönetici ve Atatürk'ün de dostu olmuştur. Fakat onun Türk Devrimleri'nden esinlenerek kendi ülkesinde yapmak istediği reformlar fazla *"tepeden inmeci"* bulunarak şiddetli tepkilere yol açmış ve iktidardan uzaklaştırılmasına neden olmuştur.[165] Daha sonra gelen şahlarla da, genel olarak dostluk ve kardeşlik ekseninde yürütülen ikili ilişkiler, 1979'da Sovyet ordularının Afganistan'ı işgal etmesiyle açık bir desteğe dönüşmüştür. Bu dönemde Türkiye, komünist işgale karşı büyük duyarlılık taşıyan kamuoyu ile birlikte Afganistan'da savaşan mücahit gruplara Batılı ülkelerle birlikte çeşitli destekler sağlamıştır.

Büyük bir direniş sonucu Sovyet ordularını Afganistan'ı terk etmeye zorlayan mücahitler arasında 1989'dan itibaren Sovyet yanlısı Necibullah hükümetinin de devrilmesini izleyen dönemde iç çekişmeler başlamış ve Taliban'ın 1990'ların ortalarında gücünü iyice hissettirmeye başlamasından, son ABD operasyonuna kadar ülke iç çatışmalardan uzak kalmayı başaramamıştır.

Taliban'a karşı verilen mücadelede ise, Türkiye, kendine yakın gördüğü Raşit Dostum'un Cümbüş-i Milli grubunu desteklemiş ve 1993'te kurulmuş olan Burhaneddin Rabbani'nin devlet başkanlığındaki hükümeti tanımaya devam etmiştir. ABD'nin, 11 Eylül olayları sonrasında yapmış olduğu operasyonda ise, yine ABD ve Batı ile birlikte (aslında dünyadaki ülkelerin büyük kısmı) hareket ederek Taliban ordularının yok edilmesi için gerekli politik ve lojistik desteği vermiştir.

Türkiye, operasyon sonrasında Afganistan'da kurulacak barış gücünde de yer almak için gerekli kararlılığı göstermiştir.[166] Bu çerçevede, Bonn'da

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

toplanarak Afganistan'da Taliban sonrası kurulacak hükümet üzerine değerlendirmelerin yapıldığı konferansta ele alınan ülkenin yeniden imarı konusunda da destek vermeye devam edeceğini açıklamıştır. Türkiye, bu süreç sonunda Afganistan'da kurulan uluslararası gücün komutasını da İngiltere'den devralarak bu ülkeye ve bölgeye yönelik olan yakın ilgisini pekiştirmiştir.[167]

Gerçekte, böyle bir yeniden yapılanmanın Türkiye açısından büyük bir fırsat taşıdığı belirtilmelidir. Çünkü 20 yıldan fazla süredir savaşla iç içe olan ülkenin alt yapısı büyük oranda eskimiş veya yok olmuştur ve bu alanda kendini uluslararası arenada ispat etmiş olan Türk müteahhit firmalarının büyük katkı yapabilecekleri bilinmektedir. Bu bağlamda, ikili ilişkilerin ticari yönünün çok zayıf olduğunu belirtmek gereksiz olacaktır. Yıllardır savaşla içiçe yaşayan bu ülke ile olan ticaret yok denecek kadar azdır. Çünkü, uluslararası verilere göre 1996'da yapılan 2, 1997'de 6 ve 1998'de 22 milyon $'lık ihracata karşılık, Türkiye bu ülkeden resmi olarak hiç bir mal ithal etmemiştir.[168]

5.1.4. Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri

ECO içerisinde bulunan beş Türk Cumhuriyeti ve Tacikistan'ın 1991 yılında bağımsızlıklarını kazanması ve SSCB'nin dağılması Türkiye tarafından büyük bir fırsat olarak algılanarak coşkulu bir şekilde karşılanmış ve Türk kamuoyunun büyük imparatorluk özlemleri için bir fırsat olarak ortaya çıkmıştır.

Türkiye, bu ülkeleri hemen tanımış ve geleceğe yönelik iyimser senaryolar geliştirmeye başlamıştır. Bu dönemin ilk yıllarında *"Adriyatik'ten Çin Şeddi'ne Türk Dünyası"* sloganı, hem yönetici elit hem de Türk halkı tarafından sıkça kullanılmaya başlamıştır. Hazar'daki petrol yatakları ve diğer stratejik enerji kaynakları açısından bölgenin imkanlarının iyice netleşmeye başlamasıyla bu coşku iyice artmıştır. Ancak bir taraftan da, bu bölgenin küresel ekonomik güçlerin gölgesinde kalabileceği endişesi devam etmiştir. Bu dönemde Türkiye, bu ülkeler için örnek bir devlet modeli, bölgenin Avrupa ile olan ilişkilerinde önemli bir köprü ve bölge zenginliklerinin dünyaya aktarılmasında koordinasyonu sağlama görevi gibi pek çok misyon üstlenmiş, ABD ve Batı tarafından da bu misyonları üstlenmesi bizzat teşvik edilmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu bağlamda, 1991'den sonra Azerbaycan ve Orta Asya'ya yönelik güçlü bir Türk müteşebbis akımı gerçekleşmiştir. Bu girişimcilerin, söz konusu ülkelerde yaptıkları işler ise, üretim bazında küçük ve orta ölçekli işler olmuş, inşaat, haberleşme gibi alt yapı işlerinde ise büyük projeler üstlenilmiştir. Bu çerçevede, 1994'ün sonuna kadar Orta Asya ile 200 civarında anlaşma imzalanmış, toplam olarak 666 milyon $ değerinde kredi verilmiştir. Bu rakam, insani ve teknik yardımlarla birlikte 1.1 milyar $'ı bulmuştur. Yine bu döneme kadar Türkiye kökenli yaklaşık 400 şirket 3.4 milyar $ değerinde iş üstlenmiştir. Türk devlet petrol şirketi TPAO ile BOTAŞ bölgede petrol ve doğalgaz arama ve yeni boru hatlarının inşa edilmesi için çalışmalar yapmıştır.[169]

Türk Cumhuriyetleri'ne açılan krediler içinde Türk Eximbank kredileri büyük öneme sahiptir ve 1998 ortalarında toplam 714 milyon $'a ulaşmıştır. Bu durum aşağıdaki tablodan daha açık olarak görülmektedir.

Tablo 16: Türk Cumhuriyetleri'nde Kullandırılan Türk Eximbank Kredileri (milyon $)

Ülkeler	*1997'yeKadar*	*Mayıs 1998*	*Gen. Toplam*
Azerbaycan	71.9	-	*75.9*
-Mal	59.6	-	59.6
-Proje	12.3	4.0	16.3
Kazakistan	210.8	-	*213.2*
-Mal	40.1	-	40.1
-Proje	170.7	2.4	173.1
Kırgızistan	48.0	-	*48.0*
Özbekistan	262.1	-	*284.2*
-Mal	124.6	-	124.6
-Proje	137.5	22.1	159.6
Türkmenistan	90.0	-	*92.8*
-Mal	75.0	-	75.0
-Proje	15.0	2.8	17.8
TOPLAM	*628.8*	*31.3*	*714.1*

Kaynak: Emin Çarıkçı, "Türk Cumhuriyetleri'nde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Rolü" *Bilig*, sayı: 7, Sonbahar 1998, s.4.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Eximbank'ın sağladığı proje kredileri başlıca üç alanda yoğunlaşmaktadır:

Bunlardan *ilki* turizm-müteahhitlik gibi hizmetler alanında ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede otel ve ticaret merkezleri inşa edilmesi, havaalanları restorasyonu, haberleşme sistemleri kurulması gibi faaliyetler göze çarpmaktadır.

İkinci alan tüketim malları üretiminde kendini göstermiş, gıda, giyim ve elektrikli ev aletleri imalat sanayilerinde yatırımlar yapılmıştır.

Sınai yatırımlar ise *son* temel finansman alanını oluşturmakta olup bu fonlar Türkmenistan'da Türkmenbaşı Rafinerisinin modernizasyonunda, Özbekistan'da yün entegre tesisleri ve kamyon-kamyonet üretim tesisi inşasında kullanılmıştır.[170]

Yukarıda da belirtildiği gibi, Türk firmalarının bölgede etkin olarak faaliyet gösterdikleri alanların başında inşaat komplekslerinin inşa edilmesi gelmektedir. Türk müteahhitlerinin Türk Cumhuriyetleri'nde üstlenmiş oldukları işlerin genel bir dökümü aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 17: Orta Asya'ya Yönelik Müteahhitlik Hizmetleri* (milyon $)

ÜLKELER	İş Sayısı	Değeri	Tamamlanmış	Bitmemiş
Azerbaycan	23	499.3	81.3	418.3
Kazakistan	45	824.2	512.8	311.4
Kırgızistan	3	83.8	36.0	47.8
Türkmenistan	51	577.9	404.6	173.3
Özbekistan	24	621.1	398.4	222.7
TOPLAM	*146*	*2 606.3*	*1 433.1*	*1 173.2*

*: Ekim 1997'ye kadar.

Kaynak: Türk Müteahhitler Birliği ve Uluslararası Müteahhitler Birliği Verileri, Haziran 1998; Aktaran, Emin Çarıkçı, "Türk Cumhuriyetleri'nde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Rolü" *Bilig*, sayı: 7, Sonbahar 1998, s.5.

Toplamda 2.5 milyar $'ı aşan bu faaliyetler (müteahhitlik hizmetleri) ilk başlarda ikili ticaretin gelişmesinde de aracılık etmiştir. Örneğin Özbekistan ve Türkmenistan'da faaliyet gösteren Türk inşaat firmaları

yaptıkları işlerin karşılığı olarak pamuk alıp bunu Türkiye piyasasına ulaştırmışlardır. Fakat bu durumun, tekstil sektörünün bu ülkelerde gelişme göstermesine paralel olarak azalma eğilimi göstereceği açıktır.

İnşaat firmalarının faaliyetlerini gıda, tekstil ve petro-kimya gibi alanlarda faaliyetleri yoğunlaşan küçük ve orta ölçekli işletmeler izlemektedir. Bölge ülkelerindeki yüzlerce Türk şirketi, bu gibi alanlarda yoğunlaşmakta ve bu ülkelerde temel sanayinin kurulmasına aracılık yapmaktadır. Petrol, doğalgaz, altın üretimi, otomotiv ve elektronik gibi sanayi alanları dışında, Türk firmaları bu cumhuriyetlerde yatırım yapan ülkelerin başında gelmektedir. Aşağıda hangi ülkelerde hangi alanlarda doğrudan yatırım ve ortak yatırımların yoğunlaştığı belirtilecektir.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan ekonomik ilişkilerini etkileyen bir diğer alan, Avrupa ile tarihi ve güçlü bağlarla kurulmuş olan ticari ilişkileridir. Avrupa ülkeleri de ilk başlarda daha fazla hissedilir biçimde olmak üzere, Türkiye'nin bölgede gerçekleştireceği faaliyetlere büyük önem vermişlerdir. Türkiye'nin Avrupa Birliği ile başlatmış olduğu gümrük birliği de göz önünde bulundurulursa Avrupa ülkeleri, Orta Asya Cumhuriyetleri'nin önemli rol atfettikleri Türkiye ile işbirliğine önem vermektedir. Bu çerçevede bölgede Türklerin girişimci zekası, Chase Manhatten Bank, Coca Cola, Caterpiller, Siemens gibi şirketleri, İstanbul'u, Orta Asya'daki işletmeleri için bir sıçrama tahtası olarak seçmeye ikna etmiştir.[171]

Türk firmalarının bu ülkelere olan ilgisini çeken ve bölgede önemli yatırımlar gerçekleştirmesine sebep olan en önemli alanlar, petrol ve gaz üretimi ile bu üretimin dünya pazarlarına ulaşmasını sağlayacak boru hatlarının inşasıdır. Bu konuda ülkelerin hedefleri öyle yüksektir ki, 2010 yılında sadece Kazakistan, 100 milyon tondan daha çok petrol üretimini hedeflemektedir. Türkmenistan ise, aynı yılda 80 milyon ton petrol ve 230 trilyon m^3 doğalgaz üretimi planlamaktadır.[172] Üstelik üretilecek petrol ve gazın büyük kısmının dış piyasalara ulaştırılması planlanmaktadır. Bu konuda önemli gelişmelerden birisi Aralık 1998'de meydana gelmiştir. Bu tarihte Anglo-Türk konsorsiyumu olarak gerçekleştirilecek 185 km. uzunluğundaki petrol boru hattının maliyeti 80 milyon $ olarak belirlenmiştir.[173] Uzun zamandır çalışmaları yapılan Türkmenistan-İran-Türkiye doğalgaz hattının inşa edilmesi için Şubat 1999'da Türkmenistan ve Türkiye'nin birlikte kuracağı bir konsorsiyumun çalışmalara başlayacağı

belirtilmiştir. 2000 km uzunluğunda inşa edilecek bu hattın maliyeti 2,5 milyar $ olarak tahmin edilmekte ve 2-3 yıl içerisinde tamamlanması beklenmektedir. Fakat bu güzergahlar içerisinde en önemlisi olarak görülen ve etrafında yıllardır yoğun bir mücadele, rekabet ve spekülasyonun yaşandığı hat, ünlü Bakü-Ceyhan boru hattıdır.

Azeri ve Kazak petrollerini dünya piyasalarına taşıyacak bu hat, fazla ekonomik görünmeyen, ama en ideal güzergah olduğu konusunda Türk tarafının yoğun çabalar gösterdiği önemli bir projedir. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesine büyük katkıda bulunacak ve Türkiye'nin stratejik önemini artıracak olan bu projenin inşasına, Rusya ile acı tecrübeler yaşamış olan Azerbaycan da sıcak bakmaktadır.[174]

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan iktisadi ilişkileri genel olarak mal ve sermaye akımlarının nitelik ve niceliği açısından incelendiğinde, birinci tür akımın henüz yeterince olgunluğa erişemediği görülecektir. Bunun birkaç sebebi vardır: Her şeyden önce incelenmesi gereken, bu ülkelerin geçiş döneminde bulunmaları sebebiyle, büyük çöküntü yaşamış ekonomilerini düzlüğe çıkarabilmek için sadece cari ve öncelikli ihtiyaçlara yönelmiş olmalarıdır. Bu açıdan, bu ülkeler Türkiye için iyi bir ihracat pazarı değillerdir. İlk başlarda ticari ilişkileri büyük oranda takas ticaretinin oluşturmasından da bu zorunluluk anlaşılabilir. Cari ihtiyaçların giderilmesi konusunda yine de Türkiye'nin önemli bir fonksiyon icra etmekte olduğu söylenebilir.

Mal akımlarını belirleyen ikinci husus, ticaret dengesinin genelde Türkiye lehinde belirmesinden de anlaşılabileceği gibi, bu akımın Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu alanlarda ortaya çıkmasıdır. Örneğin son 15-20 yılda, başta Arap ülkeleri olmak üzere dünyanın değişik yerlerinde büyük projeleri gerçekleştirerek uzmanlaşmış inşaat sektörü, bölgeye ilk ve etkili anlamda giren sektör olmuştur. İnşaat firmalarının, bu ülkelere yapılan yapı sanayi ürünleri ihracatında da önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Bu durum, gelecekte ticari ilişkilerin büyük bir potansiyele ulaşmasında etkili olacaktır. Bu konuyla ilgili olarak Türkiye'nin teknolojik yönü ağır basan malların ticaretinde etkili olamadığı ve üstünlüğü Batılı ülkelere kaptırdığı söylenebilir.[175]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tablo 18: Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticaret Akımları (1996-2000, milyon $)

	İhracat					İthalat				
	1996	1997	1998	1999	2000	1996	1997	1998	1999	2000
Azerbaycan	240	320	327	248	230	0	58	50	44	96
Kazakistan	164	211	214	97	119	101	165	254	296	346
Kırgızistan	47	50	42	23	21	6	8	7	3	2
Özbekistan	230	211	156	99	83	58	95	96	47	86
Tacikistan	4	7	10	5	4	3	3	8	4	17
Türkmenistan	66	118	96	107	120	100	74	42	67	98
Toplam	752	915	845	579	577	268	403	457	461	645
Oranı (%)	3,2	3,5	3,1	2,2	2,1	0,6	0,8	1,0	1,1	1,2

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı Verileri 2001'den derlenmiştir.

Yukarıdaki tablodan da görülebildiği gibi, bu beş ülkeyle yapılan toplam ticaret son beş yıl içerisinde hiç bir zaman %5'lik bir orana ulaşamamıştır. Bu ticaretin kompozisyonu açısından bakıldığı zaman bile, Türkiye'nin bu ülkelere ağırlıklı olarak tarım ve tarımsal mallar satarken, bu ülkelerden genellikle tarımsal hammadde ve bazı madenler satın almakta olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye için kilit sektörlerden olan tekstil ve dokumacılık alanında bile Orta Asya ile ticaret tatmin edici olmaktan şimdilik uzak görünmektedir.

Sermaye akımları açısından iktisadi ilişkiler daha tatmin edici boyutlardadır. Çünkü, yüzlerce bakir alanda ve kısır kalmış sektörlerde yatırım imkanları mevcuttur. Bu çerçevede Türk firmaları, gıda ve tekstil başta olmak üzere tarıma dayalı sanayi kollarında çok etkin görünmektedir. Yeni üretim tesislerinin inşa edilmesini gerektiren bu yatırım alanları inşaat firmalarının faaliyetleriyle birleştiği zaman ortaya daha ümit verici bir manzara çıkacaktır. Türk firmalarının bu ülkeler açısından önemli bir özelliği de uluslararası bir çok firma ile çok rahat işbirliği ve yatırım alanları oluşturabilecek ilişkilere girebilmeleridir. Bu konuda Coca Cola firmasının faaliyetleri ve bazı konsorsiyumlar örnek olarak verilebilir.

İktisadi ilişkilerin Türkiye yönünü ilgilendiren ilginç bir unsur da bir çok alanda daralma ve durgunluk yaşayan Türk ekonomisinin bu ülkeleri sıçrama tahtası olarak kullanarak olası krizlere karşı direnebilmeleridir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türk Cumhuriyetleri'ne olan mal ve sermaye akımının bu açıdan da değerlendirilmesi gerekmektedir.

Ancak iktisadi ilişkiler beklenildiği kadar gelişememiştir ve bu konuda bölge ülkeleri büyük bir hayal kırıklığı yaşamışlardır. Bu devletlerle imzalanan yüzlerce anlaşma ne yazık ki yönetici elitin gereken ilgiyi göstermemesi sebebiyle kağıt üzerinde kalmıştır. Şayet ilk başlarda gözü pek girişimciler bu ülkelere akın ederek bir potansiyel oluşturmamış olsalardı, başta devlet ve 1997'lerde buralara yönelme ihtiyacı hissetmeye başlayan büyük holdingler için belki de bölge bir muamma olarak kalmaya devam edecekti.

Türkiye açısından, bölgeyle iktisadi ilişkilerin geliştirilmesine yönelik olarak belki de en başta belirtilmesi gereken bir başka olgu da, buralarda gönüllü eğitim kurumları tarafından açılan ve sayıları 200'ü aşmış olan eğitim kurumlarıdır. Girişimcilik ruhu ve evrensel değerlerin tanıtılması yönleri başta olmak üzere bu kuruluşlar ülkeler için gelecekte en önemli zenginlik haline gelen beşeri sermayenin gelişimi için büyük bir avantaj sağlamışlardır. Bu kuruluşlarda yetişen öğrencilerin son yıllarda önemli iktisadi organlarda görev almaya başlamaları, bu avantajın geleceği açısından önemli ipuçları verebilir. Yine Türkiye'ye bu ülkelerden getirilen binlerce öğrenci de kendi ülkeleri açısından çok önemli görülmekte ve onlara geleceğin idari kadroları gözüyle bakılmaktadır. Ayrıca, son yıllarda devlet kesiminin desteğiyle özellikle Kazakistan ve Kırgızistan'da gerçekleştirilen yüksek öğretim projeleri de bu ülkelere yönelik umutların daha da yeşermesine aracılık yapmaktadır.

Türk Cumhuriyetleri'nin kendi aralarındaki iktisadi ilişkileri ise, Rusya faktörü dışına çıkılarak gelişme gösterilebilirse, gelecek vaat edebilecektir. Şimdilik, BDT çerçevesinde gerçekleştirilmeye çalışılan ilişkilere karşı genel bir soğukluk hissedilmektedir. Bu kapsamda yapılan yüzlerce anlaşma metni de kağıt üzerinde kalmaktan ileriye gidememektedir. Ancak hala, bölge ülkelerinin en önemli ticaret ortağı Rusya'dır.

Fakat Rus firmalarının petrol ve doğalgaz gibi bir-iki alan dışında bölge ülkelerine yapılan yabancı yatırımlar içindeki payı çok azdır. Bu konuda en şanslı görünen ülke ise dinamik özel sektörüyle Türkiye'dir. Şimdilik bu ülkelerin birbirleriyle yaptıkları ticareti yine cari ihtiyaçlar belirlemektedir. Enerji kaynaklarına olan ihtiyaç bu tür ihtiyaçlardandır. Ekonomik yeniden

yapılanma sürecinin göstereceği gelişmelere göre iktisadi ilişkiler de çeşitlenecektir.

5.2. Türkiye-ECO İlişkilerini Etkileyen Faktörler

Türkiye'nin ECO üyesi ülkelerle olan ilişkilerini etkileyen bölgesel ve küresel bazı aktörler de bulunmaktadır. Bunların ilki, 1990'ların başında ticaretinin büyük yükselişe geçtiği Rusya, ikincisi ise tarihsel olarak önemli ekonomik ve siyasi ilişkilere sahip olduğu AB'dir. İkili ilişkileri etkileme potansiyeline sahip olan diğer ülke ise (belki de en önemlisi) ABD'dir.

5.2.1. Türkiye-Rusya İlişkileri

Rusya-Türkiye ilişkileri Soğuk Savaşın sona ermesi ile birlikte daha önce pek çok kaynakta Türk-Rus ilişkilerinin temelini teşkil eden *"Rusya'nın kuruluşundan beri güneye inmek ve sıcak denizlere çıkmak istemesi sebebiyle Türklerle sürekli çatışma halinde olduğu"* düşüncesinden sıyrılarak yeni bir temele oturtulmaya çalışılmıştır.[176]

Soğuk Savaş döneminde, jeopolitik konumu Türkiye'yi, Sovyetler Birliği ve Doğu Bloğuna karşı oluşturulan Batı güvenlik sistemi içinde önemli bir unsur haline getirmiş ancak 1980'li yılların sonlarından itibaren uluslararası sistemde değişen güç dengeleri, Türkiye ve Rusya'nın coğrafi olarak içinde bulunduğu Kafkaslar, Ortadoğu ve Balkanlar üçgenini de etkileyerek, hem Rusya ve hem de Türkiye'yi bir yandan rakip ülke olarak bölgesel güç olma yarışı içine sokarken bir yandan da belli bazı bölgesel konularda işbirliğine itmiştir.

Bu bağlamda, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsız hale gelen Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk kökenli Cumhuriyetler'le olan tarihsel, kültürel ve etnik bağları önem kazanmıştır. Türkiye o dönemde, bölgede halkı Müslüman olan tek laik ülke olması ve görece Batı tipi parlamenter demokrasi ve liberal bir ekonomi benimsemesi sebebiyle, özellikle Batı tarafından bu ülkelere model olarak gösterilmeye başlanmış ve bu durum da süper güç statüsü ile imparatorluğu aynı anda yitiren Rus siyasal eliti ve Rusya'daki aşırı milliyetçilerinin bölgede Türkiye'nin konumu ile ilgili endişelerini artırmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türkiye ve İran gibi diğer bölge ülkelerinin de, eski Sovyet alanı ile daha fazla ilgilenmeye başlaması, Rusya'yı, Sovyetler Birliği'nin yeniden canlandırılması ya da en azından eski Sovyet topraklarındaki Rus nüfuzunun devamının sağlanması fikrine yöneltmiştir.

Rusya'da gelişmeye başlayan bu eğilimler, yukarıda anlatıldığı şekilde, dış politikaya da yansımış ve Rus dış politikası açısından yakın çevre kavramının doğmasına sebep olmuştur. Yine aynı dönemde, Kafkasya ve Orta Asya bölgelerinin kendi iç dinamiklerinden doğan sorunlar da Rusya ve Türkiye arasında gerginliklerin doğmasına sebep olmuştur.

Kafkasya ve Orta Asya'da yaşanan, bölgeler ve gruplar arasındaki dini ayrılıklarla daha da alevlenen etnik çatışmalar, toprak anlaşmazlıkları bölgede güvenliği tehdit eden en önemli unsurlar haline gelmiş ve bu bağlamda ortaya çıkan Ermeni-Azeri çatışması, Gürcistan'ın Abhazya ve Güney Osetya bölgesinde hükümet güçleri ve bağımsızlık yanlıları arasında yaşanan gerginlikler, Tacik ve Özbekler arasında geçen azınlık problemleri Türkiye ve Rusya'yı farklı açılardan sorunların tarafları haline getirerek karşılıklı çekişme içine itmiştir.

Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ bölgesine ilişkin çatışmalarda Türkiye, kamuoyundan gelen çeşitli baskılarla karşı karşıya kalmış, ancak bu konuda AGİK ve BM gibi kuruluşlar çerçevesinde hareket ederek, Rusya ile daha fazla sorun yaşamak istememiştir.

Bunun yanında, Türkiye'nin Nisan 1993'den itibaren Ermenistan'a yönelik bütün uçuşlara hava sahasını kapatması, karayolu ulaşımını durdurması ve bu ülkeye yaptığı tüm yardımları kesmesi zaten sorunlu olan Ermenistan-Türkiye ilişkilerini daha da kötüleştirmekle kalmamış, aynı zamanda Rusya-Türkiye ilişkilerini de zedelemiştir.

Yine, Türkiye'nin 1992 Ekim ayından itibaren düzenlemeye başladığı ve Orta Asya Cumhuriyetleri ve Azerbaycan Devlet Başkanlarının katılımı ile gerçekleştirdiği Türk Dünyası Zirve Toplantıları da Rusya'yı rahatsız etmiş ve her toplantı öncesi toplantıya katılan ülkelerce bu toplantının herhangi bir üçüncü ülkeyi hedef almadığının hatırlatılması gelenek haline gelmiştir.[177]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türkiye'nin bölgede kurduğu ilişkilerin, Türk milliyetçiliğini yeniden canlandırması ve bölgede bu fikir etrafında yeni bir Türk Birliği oluşturabilme olasılığı, Rusya'yı rahatsız etmiş ve bu durum da onu Türkiye'ye karşı önlemler almaya itmiştir.

Rus-Çeçen Savaşı'nda (1994-1996) da, beşeri yapısı sebebiyle Türk kamuoyunda yaşanan huzursuzluk (Türkiye'de yaşayan Çeçen nüfusun bölgede olanlara karşı duyduğu üzüntünün medyaya yansıması ve ülkede yaşanan Çeçen yanlısı gösterilerin sayıca yüksek olması), Rusya ve Türkiye açısından sorunlar yaşanmasına sebep olmuş ve resmi politikasının Rusya'nın toprak bütünlüğüne saygı çerçevesinde geliştiğini belirtmesine rağmen Türkiye, Rusya tarafından sürekli Çeçenistan'a silah yardımı yapmak ve Türk gönüllülerinin Çeçenistan'da Rusya'ya karşı savaşmasına izin vermekle suçlanmıştır.

Buna karşılık Türkiye de Rusya'yı PKK'ya destek vermekle suçlamış, Rus hükümetleri genel bir kural olarak taraf tutmadıkları izlenimi verse de Duma'nın sürekli PKK yanında yer alması, Türkiye'de bu konudaki kuşkuları artırmıştır. Ancak Aralık 1997'de Dönemin Başbakanı Çernomirdin'in Türkiye'yi ziyareti ertesinde, Rusya'da PKK'ya olan baskı artmış ve 1998 yılında Rusya Suriye'den kaçan Abdullah Öcalan'ın ülkesinde barınmaması konusunda hassasiyet göstermiştir.

Bu arada Rusya, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yaşanan askeri güç, personel, araç ve gereçteki önemli kayıplara rağmen, Yeltsin döneminde de Avrupa kıtasındaki en büyük konvansiyonel güç olma özelliğini sürdürmüş ve buna ek olarak bir de silahsızlanma anlaşmalarının gereklerini yerine getirmemiştir. Bu bağlamda Rusya Kanatlar (Kuzey Kafkasya, Türkiye, Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan,Moldavya, İzlanda, Norveç, Romanya, Rusya'nın Leningrad askeri bölgesi, Ukrayna'nın bir kısmı, Yunanistan) olarak tanımlanan bölgede Kasım 1995'de yürürlüğe giren AKKA'nın (Avrupa'da Konvansiyonel Kuvvetlerin İndirimi Anlaşması) öngördüğü indirimlere uymamış ve AKKA ilkelerine aykırı olarak Gürcistan ve Ermenistan'da yeni askeri üsler kurmuş, Dağıstan ve Osetya'ya asker yerleştirmek üzere olduğunu belirtmiştir.

Bu durum Türkiye ile Rusya'yı bu konuda da karşı karşıya getirmiş ve Türkiye AKKA'da yapılacak herhangi bir değişikliğe kesinlikle karşı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olduğunu bildirmiştir. Sorun daha sonra Mayıs 1996'da yapılan AKKA Gözden Geçirme Konferansı'nda, anlaşma dışı bölge üzerinde anlaşılması üzerine giderilebilmiş ve yine bu Konferans'da Psov, Krasnodar ve Rostov anlaşma dışı bölge olarak kabul edilerek anlaşma uyarınca yapılması gereken indirimlerin (zırhlı araç sayısı 4397'den 3700'e) Mayıs 1999 sonuna kadar tamamlanması kararlaştırılmıştır.

AKKA'da yaşanan Kanatlar Bölgesi sorunu Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilere yeni bir boyut getirmiştir. Burada Türkiye'nin esas üzerinde durduğu konu, Rusya'nın bu yolları kullanarak Türkiye'ye saldırı düzenleyebilecek olması değil, Rusya'nın bu bölgedeki askeri potansiyelini kullanarak bölge ülkeleri üzerindeki nüfuzunu, Türkiye aleyhine genişletebilecek olma olasılığıdır.

Rusya ile Türkiye arasında problem yaşanmasına sebep olan bir diğer askeri sorun da, 1997 yılında Güney Kıbrıs Rum Yönetimi tarafından Rusya'dan S-300 füzelerinin alımı ile ilgili yapılan açıklamalar olmuştur. Türkiye, olayın Güney Kıbrıs Dışişleri Bakanı tarafından resmen açıklanmasının ardından, Güney Kıbrıs'a S-300 uçaksavar füzeleri satmaya hazırlanan Rusya'yı protesto etmiş ve çok geçmeden de bölgedeki hava üstünlüğünü ortadan kaldıracağına inandığı S-300'lerin satışını engelleme girişiminde bulunmuştur.

Türkiye adaya geldiği takdirde füzeleri vuracağını bildirmiş ve o dönemde Boğazlardan geçerek Ortadoğu'ya silah sevkıyatı yapan gemileri durdurarak füze araması yapmıştır. Rusya da S-300'lere Türkiye'nin gösterdiği tepkilerden rahatsız olmuş ve bu tepkileri abartılı bulmuştur. Sorun 1998 yılında füzelerin adaya getirilmesinden vazgeçilmesi ve sistemin Girit adasına yerleştirilmesiyle çözümlenebilmiştir.[178]

Diğer yandan, Sovyetler Birliği'nin dağılması, Rusya ve Türkiye'yi bölgedeki enerji kaynaklarının değerlendirilmesi ve dış pazarlara ihracı açısından belli bazı başka aktörleri de bulunan Yeni Büyük Oyun'un bir parçası haline de getirmiştir.

Rusya bölgede Hazar petrolleri açısından Sovyetler Birliği'nin sahip olduğu ayrıcalıklı konumu kullanarak, eski Sovyet Cumhuriyetleri'nin kendisine olan ekonomik ve siyasi bağımlılıklarını devam ettirmek ve

petrol ve doğalgaz ihraç yollarının bölgedeki tek hakimi olma özelliğini korumak istemektedir.

Bu durum da, Rusya'yı Hazar enerji kaynaklarının kendi ülkesi üzerinden ihracını sağlamaya çalışan bir diğer ülke olan Türkiye ile karşı karşıya getirmektedir.

Türkiye'nin de amacı ihraç yolları üzerinde söz sahibi olarak eski Sovyet Cumhuriyetleri'nin Rusya'ya olan bağımlıklarını azaltarak bölgedeki güç dengesini kendi lehine çevirmektir. Bu bağlamda, aslında Rusya'nın bölgedeki petrol kaynakları ve dağılımı üzerindeki tekelini kırmak isteyen ABD'nin de Türkiye ile çıkarları örtüşmektedir. Siyasi ve ekonomik açıdan böylesine karmaşık bir ortamda da, Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu tarafından hazırlanan ve Tengiz petrolünün Novorossisk limanına taşınmasını öngören proje Rusya tarafından desteklenirken, Rusya'yı tamamıyla devreden çıkaran Bakü-Ceyhan projesi Türkiye tarafından desteklenmektedir.

Öte yandan Rusya tarafından desteklenen Kuzey rotası Rusya ile Türkiye arasındaki Boğazlar konusunu yeniden alevlendirmiştir. Türkiye, Novorossisk'den Boğazlar yoluyla taşınacak büyük miktarlardaki petrolün Boğazlar'ın güvenliği açısından riskli ve çevre kirliği bakımından problem yarattığı tezini ileri sürmektedir. Buna bağlı olarak da, Türkiye Boğazlar'dan geçişi düzenleyen Montrö Sözleşmesini (1936) günün ihtiyaçlarına uygun olarak yeniden düzenleyerek Ocak 1994'de yürürlüğe giren *"Boğazlar ve Marmara Bölgesi Deniz Trafik Düzeni Hakkında Tüzük"* hazırlamıştır. Bu tüzükle,en azından belli tipteki gemilerin geçişleri kayda bağlanmıştır.

Rusya ise Montrö Sözleşmesinin değişmesine karşıdır ve Montrö Sözleşmesi'nin ana maddesi olan geçiş serbestisinin, Türkiye'nin tek taraflı iradesiyle kalkmasını istememektedir. Nitekim, Rusya 1997 Nisan'ında Uluslararası Denizcilik Örgütü (IMO)'e, 1994 Boğazlar Tüzüğünün getirdiği sınırlamaları değiştiren bir rapor sunmuştur. Konu Mayıs 1998'de IMO toplantısında varılan uzlaşma ve Kasım 1998 tarihinde yürürlüğe giren yeni *"Türk Boğazları Deniz Trafik Tüzüğü"* ile çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Ancak her şeye rağmen, bugün de Boğazların Rusya ve Türkiye arasında bir sorun olmaktan çıktığını söylemek mümkün değildir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Boğazlar konusu yanında, Türkiye açısından Rus rotasının doğurduğu bir başka sorun ise boru hattının Rusya'dan geçen kısmının Grozni gibi Rus-Çeçen Savaşının yaşandığı bölgeden geçiyor olması sebebiyle yarattığı güvenlik sorunudur. Bu arada Rusya da, Bakü-Ceyhan hattının Güney Doğu Anadolu'daki PKK terörüne hedef olabileceği gerekçesiyle güvenli olmadığı fikrini savunmaktadır. Hatta bu máksatla 1994 yılında Moskova'da PKK'nın da katılımı ile bir Kürt Konferansı toplanmıştır. Yine Ekim 1995'de Türkiye'nin tüm uyarlarına rağmen sözde PKK Parlamentosu Moskova'da bir araya gelmiş, Rusya Parlamentosu alt kanadı Duma PKK'yı her fırsatta desteklemiştir.

Yeltsin döneminde, Rusya ve Türkiye arasında ortaya çıkan siyasi sorunlar ve her iki ülke arasında yaşanan bu sorunların çözüm yöntemleri hakkındaki görüş farklılıklarına ve etki alanları mücadelesine rağmen iki ülke arasında yine aynı dönemde gelişen ekonomik ilişkiler de gözardı edilemeyecek boyuttadır.

Aynı dönemde siyasi sorunlara rağmen Rusya ve Türkiye arasında ekonomik işbirliğinin temelleri de atılmış ve bu alanda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu bağlamda Rusya ve Türkiye'nin farklı ve birbirini tamamlayan ekonomik yapılara sahip iki ülke olması, her iki ülkede üretilen ürünlerin karşılıklı olarak gereksinim duyulan ürünlerden oluşması ve ülkeler arasındaki coğrafi yakınlık etkili olmuş, iki ülke arasındaki ticaret hacmi 1997 yılında ilk kez 4 milyar $'ı aşmıştır. Türk müteahhit firmaları tarafından Rusya'da üstlenilen işlerin toplam tutarı ise 1999 yılında yaklaşık 10 milyar $'a ulaşmıştır.[179]

Yine her iki ülke arasında Aralık 1997'de imzalanmış olan ve Karadeniz'in altından Türkiye'ye doğalgaz sevk edilmesi amacıyla boru hattı inşa edilmesini içeren ve Mavi Akım Projesi[180] olarak da adlandırılan Hükümetlerarası Anlaşma, her iki ülke ilişkilerine farklı bir ivme kazandırmıştır. Enerji sektöründe yaşanan bu işbirliği çabaları, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin en önemli boyutunu oluşturmuştur.

Rusya Türkiye'nin en önemli doğalgaz kaynağı haline gelmiş, Şubat 1998'de bir Türk-Rus ortak şirketi olan Turusgaz (BOTAŞ, Gama ve Gazprom) ile BOTAŞ arasında mevcut Batı hattından (Sovyetler Birliği'nden 25 yıl süreyle yılda 6 milyar m^3 doğalgaz alımına ilişkin ilk anlaşma Şubat 1986'da imzalanmıştı) 23 yıl süreyle yılda ilave 8 milyar m^3

doğalgaz alımına ilişkin başka bir anlaşma imzalanmıştır. Tüm bunlara ek olarak bir de Mavi Akım Projesi gündeme gelmiş ve bu üç anlaşma ile Türkiye'nin Rusya'dan ithal edeceği toplam doğalgaz miktarı 30 milyar m^3 ulaşmıştır.[181]

Türkiye ve Rusya arasında enerji sektöründeki işbirliği sadece doğalgaz ile de sınırlı kalmamış, Türkiye ve Rusya ilişkileri açısından yine Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) çerçevesinde gelişen ve KEİ katılımcı ülkeleri arasında elektrik işbirliğinin geliştirilmesini öngören projeler de önemli olmuştur.

Yine, Hazar bölgesindeki petrol ile ilgili pek çok projede Rus ve Türk firmaları kurulan konsorsiyumlarda ortak olarak yer almıştır. Türkiye'deki enerji yatırımları konusunda da Rus şirketleri etkin olmuş, bu çerçevede Türkiye'deki 5 barajın (Çoruh Nehri üzerindeki Deriner Barajı gibi) yapımını, Türkiye'de doğalgaz boru hatları bağlantı sistemlerinin kurulması ve demiryolu elektrifikasyonu çalışmalarını çeşitli Rus şirketleri üstlenmiştir.

Yukarıda da değinildiği gibi, Rusya ve Türkiye'nin KEİ çerçevesinde diğer bölge ülkeleriyle sürdürdükleri işbirliğinin de, her iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere büyük katkısı olmuştur. KEİ bünyesinde bölge ülkeleri arasında ticaretin kolaylaştırılması, ulaşım ve iletişim sistemlerinin geliştirilmesi gibi projeler, Rusya ve Türkiye arasındaki ikili ilişkilere de olumlu katkı sağlamıştır.

Her iki ülke arasında artan turizm ilişkileri de, bir yandan ülke ekonomilerine gerekli maddi katkıyı sağlarken, diğer yandan da iki ülke halklarının birbirlerini daha yakından tanımalarına yardımcı olmuştur.[182]

Öte yandan, kendisine özgü koşullarda doğan bavul ticareti de Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından, Rusya-Türkiye ekonomik ilişkilerinin önemli bir ayağını teşkil etmiş ancak bu tür ticaret Rusya'da mali ve ekonomik krizin şiddetle hissedilmeye başladığı Ağustos 1998'den itibaren iyice gerilemiştir. Bu anlamda Moskova'da Odalar Birliği ve Türkiye İhracatçılar Meclisi tarafından yapılan ve Moskova'da Türk Ticaret Merkezi'nin kurularak Rusya'ya daha kaliteli Türk mallarının ihracını öngören çalışma önem kazanmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

5.2.2. Türkiye-AB İlişkileri

Türkiye, kuruluşundan sadece iki yıl kadar kısa bir süre sonra Ağustos 1959'da, o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)'na başvurmuş, 12 Eylül 1963'de imzalanan ve Aralık 1964'de yürürlüğe giren Ankara Anlaşması[183] ile de nihai hedefi Topluluğa üyelik olan ortaklık statüsü elde etmiştir.

Ankara Anlaşması'nın temelde iki amacı vardır:

- Her iki taraf arasında gümrük birliğini gerçekleştirmek;
- Türkiye'nin Topluluğa entegrasyonun sağlanması amacıyla her iki tarafın ekonomi politikalarının uyumlaştırılması.

Ankara Anlaşması üç aşamayı öngörmektedir:

- Beş yıllık ilk hazırlık dönemi (1964-1969);
- On iki yıllık gümrük birliğinin gerçekleştirileceği ve Türkiye'nin ekonomi politikalarının AT'ninkilerle uyumlaştırılacağı geçiş dönemi;
- Her iki taraf ekonomi, mali ve rekabet politikalarının koordinasyonunu içeren üçüncü dönem.

Ankara Anlaşması hukuki çerçevesinde şekillenen Türkiye ve AT arasındaki ilişkide,[184] atmışlı ve yetmişli yılların ilk yarısında çok büyük bir sorun yaşanmamış, 1970 yılında imzalanan Katma Protokol'le[185] de geçiş döneminin koşulları hazırlanmıştır. Katma Protokol, 1986'ya kadar işgücü dolaşımının serbest olacağı, hizmetler alanında kısıtlamaların kaldırılacağı ile ilgili hususlara ve AT'nin Türkiye'ye parasal yardım yapması konusuna açıklık getirmiştir.

Ancak bu dönemde, Türkiye ile AT arasında olumlu seyreden ilişkinin şekli yetmişli yılların ilk yarısından itibaren değişmeye başlamıştır. Topluluğun, İngiltere, Danimarka ve İrlanda'yı üyeliğe kabul ederek genişlemesi, Türkiye'nin, yine bu dönemde, kendi içinde yaşadığı siyasi olumsuzluklara yoğunlaşma zorunluluğu ve 1974 yılında Türkiye'nin

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kıbrıs'a gerçekleştirdiği askeri müdahale her iki taraf arasındaki ilişkinin kötüleşmesinin başlıca sebepleri olmuştur.

Yine Türkiye'nin AT ile olan ortaklık statüsünden beklentilerinin tam olarak karşılanamamış olması, Topluluğun bir kez daha bu kez üstelik özellikle Akdeniz tarım ürünleri konusunda Türkiye'nin doğrudan rekabet içinde olduğu Portekiz, İspanya ve Yunanistan'ı bünyesine alarak güneye doğru genişlemesi durumu daha da kötüleştirmiştir.

1978'deki Türk hükümeti de, ülkenin Topluluğa karşı yükümlülüklerinden dolayı ağır ekonomik yük altında olduğunu belirterek Türkiye'nin AT ile olan ilişkisini beş yıllığına dondurma kararı almıştır. Bu karar 1979 yılında hükümette meydana gelen değişiklik sonrası geri alınmıştır.

1980 yılı başlarında ilişkiye yeni bir ivme kazandırılmaya çalışılsa da 1980 yılındaki Türkiye'de gerçekleştirilen askeri müdahale, Türkiye ile AT arasındaki ilişkinin yeniden bozulmasına sebep olmuştur.

1983 yılında gerçekleştirilen seçimler sonrasında, ülkede sivil rejim yeniden sağlanmışsa da, AT ve Türkiye arasında imzalanan Ankara Anlaşması'nın uygulanması konusunda ilerleme sağlanamamıştır. Bu arada, her iki taraf da yükümlülükleri yerine getirmedikleri konusunda birbirlerini suçlamıştır.

İlişkilerde yaşanan tüm bu olumsuzluklara son verme çabasıyla, 1987 yılında Türkiye AT'ye tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. Ancak 1990 yılında, Aralık 1989 tarihli Komisyon görüşüne dayanarak Konseyden çıkan karar, olumlu olmamıştır. Komisyon, Türkiye'nin üyeliğe ehil bir ülke olduğunu belirterek AT'nin kendisinin içinde bulunduğu değişim süreci sebebiyle daha fazla üyelik başvurusu kabul edemeyeceği gerekçesiyle Türkiye'nin başvurusunu reddetmiştir.

Bu arada Konsey, Türkiye'nin ileride gerçekleşebilecek bir üyeliğe hazırlanabilmesi için geniş kapsamlı bir işbirliği ve mali yardım çerçevesinde desteklenmesine karar vermiştir. Bu bağlamda Komisyon, 1990 yılında, gümrük birliğinin 1996 yılında tamamlanabilması, teknik ve sanayi işbirliği, geliştirilmiş siyasi diyalog ve Dördüncü Mali Protokolün kabulü konularını içeren bir İşbirliği Paketi önerisinde bulunmuştur.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türkiye-AB (1992'de imzalanan ve Kasım 1993'de yürürlüğe giren Maastricht Anlaşması ile Avrupa Topluluğu, Avrupa Birliği'ne dönüştürülmüştür) ilişkilerinde atılan önemli adımlardan biri de Ocak 1996'da başlayan gümrük birliği[186] sürecidir. Türkiye tam üye olmaksızın gümrük birliğine girmiş tek ülkedir.

Türkiye'nin AB'ye üyelik serüveninde Lüksemburg Zirvesi'nin[187] de önemli bir yeri bulunmaktadır. 1997 yılında gerçekleştirilen bu Zirve, Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Slovenya, Estonya, Kıbrıs Rum Kesimi, Bulgaristan, Letonya, Litvanya, Malta, Romanya ve Slovakya'yı tam üyeliğe aday ülkeler olarak açıklamış, Türkiye'nin adı aday ülkeler arasında yer almamıştır. Yine sadece, Türkiye'nin üyelik için ehil bir ülke olduğu vurgulanmakla yetinilmiştir. Zirvenin Türkiye açısından olumsuz sonuçlanması, Türkiye'de AB'ye karşı tepkilerin artmasına neden olmuştur. Zirve sonrası Türkiye AB ile siyasi ilişkileri askıya almayı kararlaştırmıştır.

Mart 1998'de ise, Avrupa Komisyonu, Türkiye'yi üyeliğe hazırlamak için Türkiye için Avrupa Stratejisi'ni[188] ortaya koymuştur. Temmuz 1998'de de Türkiye, Türkiye ve AB Arasındaki İlişkilerin Geliştirilmesine Yönelik kendi Stratejisi'ni[189] Komisyon'a sunmuştur. Daha sonra Komisyon ve Türk temsilcileri arasında çeşitli toplantılar gerçekleştirilmiş ve Komisyon, Kardiff Zirve sonuç bildirgesine uygun olarak diğer tüm adaylarla birlikte ilk Türkiye raporunu da 1998 yılında hazırlamıştır.

Nihayet Aralık 1999'da gerçekleştirilen Helsinki Zirvesi[190] ile Türkiye'nin konumu resmi olarak aday ülke statüsüne yükseltilmiştir. Yine aynı Zirvede, Türkiye'ye yapılan yardımlar tek bir çerçeve altına alınmış ve Türkiye'nin Birlik programlarına katılımı kabul edilmiştir.

Helsinki sonrasındaki dönemde ise Türkiye ve AB arasındaki önemli gelişmelerden biri, 26 Şubat 2001'de Komisyon tarafından kabul edilen Katılım Ortaklığı Belgesi ve bunun karşılığı olarak 26 Mart 2001'de Türkiye'nin AB Komisyonu'na sunduğu Ulusal Program'dır.

Günümüzde AB ile ilişkiler açısından Türkiye için en önemli aşama, Kopenhag kriterleri arasında bulunan siyasi kritere uyum şartına dayanan, katılım müzakerelerinin açılması aşamasıdır.

Türkiye ile ilgili 1998 yılından bu yana her yıl sonbaharda yayınlanan raporlarda, Kopenhag siyasi kriterleri açısından benzer eleştiriler bulunmaktadır. Yayınlanan raporların tümünde AB, Türk siyasi hayatında ordunun hakim pozisyonunu, düşünce ve ifade özgürlüğüne getirilen kısıtlamaları, idamın kaldırılmamasını, insan hakları ve azınlık haklarının ihlalini eleştirmektedir. Ancak son bir yıl içinde Türkiye de siyasi kriterlerin yerine getirilmesi konusunda önemli adımlar atmıştır. Bu bağlamda 34 Anayasa Maddesi değiştirilmiştir ve bunlardan 22 tanesi doğrudan Ulusal Program hükümleriyle uyuşmaktadır. Anayasal değişikliklerin yanında bir de birinci ve ikinci Uyum Paketleri mevcuttur.

Siyasi kriterlerin yerine getirilmesi kapsamında yine Mayıs 2002'de Milli Güvenlik Konseyi Hakkari ve Tunceli'de olağanüstü hal uygulamasını kaldırmış, Diyarbakır ve Şırnak'ta ise, son bir kez daha olmak üzere, olağanüstü halin devamını kararlaştırmıştır.

Siyasi kriter yanında, ekonomik kriterlere uyum konusunda da Türkiye Ulusal Program ve IMF programı çerçevesinde hareket etmektedir. Türk mevzuatının, AB müktesebatına uyum çalışmaları da hızla devam etmektedir. 11 Nisan 2000 tarihli AT-Türkiye Ortaklık Konseyi kararı ile sekiz alt komite oluşturulmuştur. Haziran 2000 ve Temmuz 2001 döneminde ise bu sekiz alt komitede iki tur halinde, müktesebatın incelenmesi süreci başlamıştır. Ancak, Türkiye için tarama süreci hala başlamamıştır.

Türkiye'de Kopenhag kriterlerine uyum konusunda tüm bu çalışmalar yapılırken, 14-15 Aralık 2001'de gerçekleştirilen Laeken Zirvesi sonucunda da Türkiye'ye müzakerelerin başlaması konusunda herhangi bir takvim verilememiştir.

Haziran 2002'de gerçekleştirilen Seville Zirvesi de Türkiye'nin beklentileri açısından olumlu sonuçlanmamıştır. Zirve sonunda sadece, Seville ve Aralık ayında Kopenhag'da yapılacak Zirve arasındaki dönemde uyum sürecindeki gelişimine bakılarak, Türkiye açısından yeni kararlar alınabileceği belirtilmiştir.

Bugün Türkiye yine yeni bir dönüm noktasındadır. Ülkede yaşanan siyasi belirsizlik ortamı tam da AB'nin diğer aday ülkeler ile üyelik müzakerelerini sonlandıracağı bir döneme denk gelmiş durumdadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türkiye ile AB arasında Kopenhag kriterlerine uyum dışında da çeşitli problemler mevcuttur. Kıbrıs konusunda her iki tarafın yaklaşımı hala çok farklıdır. Son dönemde olumlu sinyaller veren Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişki Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği (AGSK) çerçevesinde meydana gelen gelişmeler sebebiyle gergin günler yaşamaktadır.

Türkiye'nin farklı kültür yapısına ve dine sahip olması dolayısıyla Avrupa Hıristiyan Klubünden dışlandığı hakkındaki görüşler, her iki tarafta da Türkiye'nin AB'ye üyeliğine olumlu yaklaşmayan kesimler tarafından dile getirilmeye devam etmektedir.

Türkiye'nin sahip olduğu nüfus dolayısıyla, üyelik halinde AB içindeki tüm karar-alma mekanizmasını değiştirecek olmasından ve Avrupa'ya olabilecek göçten duyulan kaygı sürekli olarak tartışılmaktadır

Bugünlerde ise siyasi gündemi, Türkiye'nin AB trenini yakalayıp yakalayamayacağı konusu meşgul etmektedir. Bu bağlamda, 3 Kasımda yapılacak olan seçimin sonucu, Türkiye'nin, AB'ye yaklaşımını göstermesi açısından da önemli olacaktır.

5.2.3. Türkiye-ABD İlişkileri

Türkiye-ABD ilişkileri genelde stratejik çıkarların ön planda olduğu bir ilişki biçimi olarak tanımlanabilir.[191]

ABD, II. Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren Türkiye'nin en yakın müttefiki olmuştur. Soğuk Savaş zamanında, bu ortaklık Sovyetler Birliği'ne karşı ortak cephe oluşturma şeklinde ortaya çıkmıştır. Ancak bu ortaklığın her zaman sorunsuz olarak yürüdüğünü söylemek demümkün değildir.

Bu bağlamda, Soğuk Savaş döneminde gelişen en belirgin olay Amerikan Başkanı'nın Türk hükümetini Kıbrıs'a müdahale etmemesi konusunda uyarısını içeren 1964 tarihli Lyndon Johnson mektubudur. Yine ABD, Türkiye'nin 1974 yılında Kıbrıs'a yapmış olduğu müdahale sonrası, Türkiye'ye 1975-1978 yılları arasında silah ambargosu uygulamıştır.

1980'lerin başından itibaren normalleşen ilişkiler, 1991 yılındaki Körfez Savaşı sırasında ABD'ye şartsız destek veren Türkiye'nin savaş sonrasında beklentilerini elde edememesi ve dahası hem ekonomik ve hem de politik açıdan büyük kayıplara uğraması sonrasında yerini daha mesafeli ilişki biçimine bırakmıştır.

1990 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında ise, Türkiye'nin ABD'nin bölge politikasında önemini yitirdiği konusundaki tartışmalar gündeme gelmiştir. Ancak Türkiye hala, bölgede Iran karşısında laik düzenin temsilcisi, Bosna ve Kosova gibi sorunlu bölgelerde önemli bir arabulucu tarafsız güç, eski Sovyet Cumhuriyetleri ve özellikle Orta Asya Cumhuriyetleri için Rusya'ya karşı Batı-yanlısı bir seçenek sunacak bölgesel güç, Hazar Denizi'nden Batı'ya aktarılacak enerji kaynakları için Rusya ve İran'a alternatif olacak bir ülke, İsrail-Filistin barış sürecinde her iki tarafın da güvenini kazanmış bir dosttur.

Daha çok güvenlik ilişkisine-silah satımı, askeri işbirliği, NATO üyeliği- ve ortak Batı-yanlısı yaklaşıma dayanan Türkiye ile ABD arasındaki ilişki, 1991 yılından itibaren *"Geliştirilmiş Ortaklık"* adlı yeni bir konsept çerçevesinde şekillenmeye başlamıştır. Bu bağlamda, her iki ülke kriz önleme ve kriz yönetimi, bölgesel çatışmaları çevreleme, uluslararası kurallara uygun davranmayan ülkelerin caydırılması, terörizmle mücadele ve kitle imha silahlarının yayılmasının önlenmesi konularında birbirleriyle görüşme ve yakın işbirliği halinde olmuştur. Yine KFOR çerçevesinde Kosova'da ve Kuzeyden Keşif Harekatı bünyesinde Kuzey Irak'ta gerçekleştirilen işbirliği, bölgesel anlamda gerçekleştirilen işbirliğini de gösteren önemli unsurlardandır.

1997 yılında Dönemin Dışişleri Bakanı İsmail Cem ve Başbakanı Mesut Yılmaz'ın Washington'a yaptıkları ziyaret sonrasında da, Türkiye ve ABD arasındaki işbirliği çalışmalarının *"Beş Bölümlü Gündem"* başlığı altında incelenmesi kararlaştırılmıştır. Beş bölümlü gündem ise enerji, ekonomi ve ticaret, Kıbrıs, savunma ve güvenlik ve bölgesel işbirliği alanlarını kapsamaktadır.

1999 yılında ise gerçekleştirilen üst düzey ziyaretler iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da gelişmesine ve derinleşmesine sebep olmuştur. ABD ve Türkiye'nin Avrupa, Kafkaslar, Orta Asya ve Orta Doğu'ya kadar uzanan bölgelerde, büyük ölçüde örtüşen çıkarları, her iki ülke arasında çok

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

boyutlu ve çok yönlü bir stratejik işbirliği anlamına gelen *"stratejik ortaklık"* kavramını sağlamlaştırmıştır.

Yine aynı dönemde ticaret ve özellikle de enerji alanında sürdürülen görüşmeler, Hazar Havzası'ndaki petrolün taşınmasına ilişkin benzer alternatiflerin desteklenmesi, Türkiye-ABD arasında, ekonomik alanda da yakın ilişkilerin varlığını ispatlamaktadır. Öte yandan, ABD, Türkiye'nin AB üyeliğini de destekler bir tutum içindedir.

Bu arada ABD-Türkiye arasındaki ilişkinin, Soğuk Savaş sonrasında da tamamen sorunsuz olduğunu varsaymak mümkün değildir. Bu bağlamda, bugün de üzerinde çok tartışılan Irak konusu, Türkiye ile ABD arasındaki en önemli sorun maddesini teşkil etmektedir.

1990 yılındaki Irak'ın Kuveyt'i işgali, Türkiye'yi dış politika hareket tarzı açısından zor durumda bırakmıştır. 1980'ler boyunca Türkiye komşuları arasında en çok Irak ile ekonomik ve siyasi ilişki kurmuş, Irak petrolünü Türk limanlarına taşıyan iki boru hattının yanı sıra her iki ülke arasında Kürtleri konu alan bir de güvenlik işbirliği oluşturulmuştur.

Ancak daha sonra dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın inisiyatifi ile, Türkiye bölgesel çatışmalara müdahale etmeme prensibini terk etmiş ve ABD'nin Irak'a müdahalesi sırasında aktif bir politika izlemiştir. Aslında bu politikanın temel amaçlarından biri de, Türkiye'nin ABD çıkarları için ne kadar önemli bir müttefik olduğunu hissettirmektir. Türkiye, Irak petrolünün boru hatlarından akışını keserek, BM yaptırımlarına katkı sağlamış, ABD uçaklarına İncirlik üssünü açmış ve Irak sınırına asker yığmıştır.

Savaş sonunda ise, savaş sırasında ABD'ye şartsız destek veren Türkiye'nin beklentileri gerçekleşmemiş, dahası Türkiye önemli ölçüde ekonomik ve siyasi kayba uğramıştır. Körfez Savaşı sonrası Türkiye'nin yaşadığı endişeler (Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması, Kuzey Irak'ta bulunan iki Kürt toplumunun barış içinde yaşaması ama birleşmemesi, Türkiye'nin Körfez Savaşından doğan zararlarının tanzim edilmesi ve Irak'a ekonomik yaptırımların gevşetilmesi, Irak'ın biyolojik ve kimyasal silah üretiminin önlenmesi ve mülteci sorunu) 11 Eylül sonrası gündeme gelen ABD'nin olası Irak operasyonu konusunda da geçerliliğini

sürdürmektedir. İşte bu yüzden de, Türkiye böyle bir operasyona istekli olmadığını her fırsatta dile getirmektedir.

Aslında görünürde ABD ve Türkiye arasında Irak politikası açısından herhangi bir sorun olmadığı düşünülmektedir. Her iki devlet de Irak'ın toprak bütünlüğünden yana olduğunu belirtmekte ve Irak'ın BM Güvenlik Konseyi kararlarını uygulama zorunluluğunu savunmaktadır. ABD ve Türkiye'nin Irak politikasındaki farklılaşma, benimsenen genel politika içindeki önceliklerdeki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin önceliği bölgede bir Kürt devletinin ortaya çıkışının önlenmesi, ekonomik kayıplarının telafi edilmesi ve Irak ile ticari ilişkileri yeniden kurmaktır. Bu bağlamda Irak'ın toprak bütünlüğü en önemli unsurdur ve bu durum gerekirse Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin'in yönetimde kalması ile bile olsa devam ettirilmelidir. Bu arada Kuzey Irak'taki Kürt varlığının Irak kontrolünde olması ve bölgedeki Kürt grupların barış içinde yaşamaları sağlanmalıdır. ABD ise, öncelikle Saddam Hüseyin'in devrilmesini ve Kuzey Irak'taki Kürt varlığının Saddam Hüseyin'le işbirliğine gitmesini önlenmek istemektedir. İşte Irak politikasında var olan önceliklerdeki bu farklılaşma da Türkiye'nin, ABD'nin 11 Eylül sonrasında teröre karşı giriştiği mücadele çerçevesinde Afganistan'dan sonra şer mihveri olarak nitelendirdiği ülkeler arasına aldığı Irak'a karşı gerçekleştirmeyi düşündüğü bir harekat konusunda da temkinli yaklaşmasına sebep olmaktadır.

Türkiye ile ABD arasında sorun yaratma potansiyeli taşıyan bir başka konu da İran'dır. ABD'nin izlediği politikaların tersine, Türkiye İran'ın uluslararası ortamdan soyutlanmasını istememektedir. Türkiye, seksenli yıllarda en önemli ticaret ortaklarından biri olan Iran ile geliştirdiği ekonomik ilişkisini de bozmaktan yana değildir. Türkiye, ABD'nin çok olumlu bakmamasına karşın, İran'dan doğalgaz alımını gündeme getirmiş, Iran ile al veya öde ilkesine dayanan (Türkiye gaz almasa da ödemeyi yapacak) bir kontrat imzalamıştır.

Türkiye ile ABD arasında sorun yaratan diğer bir konu ise Suriye'dir. Suriye ile Türkiye arasında su probleminden, şu anda biraz daha az tartışılır olsa da, PKK teröristlerinin Suriye tarafından desteklenmesine kadar genişleyen bir yelpazede sorunlar mevcuttur. Bu bağlamda, ABD'nin Ortadoğu barış süreci çerçevesinde Türkiye'nin çıkarlarını gözardı edecek

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şekilde Suriye ile yakınlaşması, Türkiye tarafından hoş karşılanmamaktadır.

Ermenistan'la ilişkiler de zaman zaman Türkiye-ABD arasında anlaşmazlıkların çıkmasına sebep olmaktadır. Özellikle ABD'deki Ermeni-Amerikan lobisinin girişimleriyle, ABD hükümeti, Türkiye'yi, Ermenistan'ın Rusya'ya olan bağımlılığının azaltılması için girişimlerde bulunmaya davet etmektedir.

Bugün, ABD'nin Türkiye için taşıdığı öneminin en çok hissedildiği durum uluslararası finans kuruluşlarının Türkiye'de yürüttüğü çalışmalardır. Uluslararası finans kuruluşları üzerindeki ABD etkisi sebebiyle, Türkiye yardım için sık sık ABD'ye başvurmaktadır.

Türkiye ile ABD arasındaki güvenlik ilişkisi de yadsınmayacak boyuttadır. Türkiye'deki askeri envanterin %80'i ABD menşeli ekipmandan oluşmaktadır. Yine ABD, Türkiye'yi PKK ile mücadele, AB'ye üyelik süreci ve Bakü-Ceyhan boru hattının inşası konusunda desteklemektedir. Diğer taraftan, ABD'nin bölge ve özellikle Irak politikası açısından da, Türkiye gerek jeo-stratejik konumu ve gerekse İncirlik Hava Üssüne sahip olması sebebiyle önemli bir müttefik olarak varlığını sürdürmektedir.

SONUÇ

Bölgesel bir işbirliği projesi olarak Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) ve ECO bölgesinde mevcut olan diğer işbirliği örgütlerinin değerlendirildiği ve bu çerçevede Türkiye'nin bölgedeki konumunun incelendiği bu çalışmada oldukça ilginç sonuçlara ulaşılmıştır.

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra, ECO'ya katılan Azerbaycan, Afganistan ve Orta Asya Cumhuriyetleri'nin, ECO'nun kurucu üyesi olan Türkiye, Pakistan ve İran'ın sunduğu ekonomik ve jeo-stratejik olanaklara olan gereksinimlerinin de karşılıklı çıkarlar bağlamında kesişmesi, ECO gibi bir bölgesel örgütün aktif hale getirilmesini gerekli kılmıştır. Bu jeo-stratejik olanakların en önemlisi, kurucu ülkelerin, yeni üyelerin tersine açık denizlere çıkış imkanına sahip olmalarıdır.

Ekonomik yeniden yapılanmanın finansmanının sağlanmasında gerekli olan ihracat gelirlerinin artırılmasının ön koşulu olan dış pazarlara kolay ulaşım olanaklarının sağlanması, bu çerçevede ön plana çıkmıştır. Gerçekten, ECO gibi bir bölgesel örgütte, öncelikli bölgesel insiyatiflerin, ulaşım ve haberleşme alanlarında yoğunlaştırılmasının temelinde bu faktörün etkili olduğu belirtilmelidir. Böylece yeni üyelerin, Hint Okyanusu, Basra Körfezi ve Akdeniz limanlarına kolayca ulaşmaları mümkün olacaktır.

ECO bünyesinde oluşturulan işbirliği çabalarını etkileyen ikinci faktör (ki İran ve Türkiye gibi bazı üyeler için bazen bu birincil olarak algılanabilmektedir) sosyo-kültürel ortak özellikler etrafında yoğunlaşmaktadır.

Bu ortak özelliklerin sosyo-ekonomik yansımalarını, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri arasında (bağımsızlığın ilk yıllarında daha coşkulu bir şekilde olmak üzere) yaşanan gelişmeler aracılığıyla daha yakından görmek olanaklıdır. Nitekim, bağımsızlığı izleyen ilk yılda, bu ülkelerin ECO'ya üyelik başvurusunda bulunup hızlı bir şekilde üyelik statüsü elde etmeleri bu yakınlığın doğrudan yansımasını oluşturmaktadır.

Buna benzer bir yakınlık ilişkisi, İran'la nüfusunun büyük bir kısmı Şii mezhebinden olan Tacikistan ve çok sayıda etnik Peştun'un yaşadığı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Pakistan'la Afganistan arasında da kurulabilir. Ayrıca, İran nüfusunun üçte birini Azerilerin, Afganistan nüfusunun dörtte birini Taciklerin, Tacikistan nüfusunun dörtte birini, Kırgızistan nüfusunun sekizde birini ve Türkmenistan nüfusunun onda birini Özbeklerin oluşturması, bu ülkelerin dış politikalarını uyumlaştırmak istemelerini kaçınılmaz kılmaktadır.

Bu duruma paralel olarak, bu ülkeler arasındaki coğrafi sınırlar (özellikle Orta Asya için geçerlidir) da oldukça yapay bir biçimde oluşturulmuştur ve bu durum her zaman bir tartışma noktası oluşturabilmektedir. 1970'lerin sonunda İslamcı politikalar çerçevesinde İslam ülkeleriyle işbirliği imkanları arayan Pakistan için de din eksenli bir dayanışma, dış politikada öncelik haline gelmeye başlamış ve ECO, özellikle Hindistan'la yaşadığı ikili sorunlar nedeniyle, bu ülke tarafından yeni bir alternatif olarak algılanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan jeo-politik boşluk sebebiyle gündeme gelen bölgesel fırsatların, Türkiye ve İran arasında uzun zamandır var olan bölgesel rekabetin koordine edilmesini gerekli kılması da ECO'nun gerekçelerinden birini oluşturmaktadır.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi sonrası genişleme yılı dikkate alındığında, ECO, henüz on yıllık bir örgüt olmaktan ve bölgesel işbirliği için birleştirici bir forum olmaktan öteye gidememiş olmasına rağmen, bir kısım bölgesel avantajları geliştirmek için iyi bir araç olarak görülebilir.

Asıl tartışma noktası, bu aracın nasıl ve hangi alanlarda yönlendirileceği konusunda yoğunlaşmaktadır. Bu işbirliği projesinin geliştirilmesine yardımcı olacak şekilde var olan bölgesel avantajlar birkaç açıdan ele alınabilir. Öncelikle; Türkiye, İran ve Pakistan, Akdeniz, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu gibi açık denizlere çıkış olanaklarına sahiptirler. Bağımsızlıktan bu yana 10 yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen, halen ekonomik ve ticari açılardan ürünlerini Rusya aracılığıyla dış piyasalara ulaştırabilen Türk Cumhuriyetleri ve Afganistan bu avantajla alternatif ticaret yollarına sahip olabilirler.

Ulaşım ve haberleşme sektörlerinin ECO için neden kilit bir öneme sahip olduğu da bu bağlamda anlaşılabilir. ECO'nun ilkesel amaçlarının başında kara, deniz ve hava yollarının geliştirilerek üye ülkeler arasında bu alanlarda işbirliğinin geliştirilmesinin yer alması ve ticaretin geliştirilmesine yönelik

olarak ortak bankacılık, sigortacılık ve denizcilik şirketlerinin kurulup geliştirilmeye çalışılması bu öneme yapılan vurgunun doğal bir sonucudur.

Ticaret güzergahlarının geliştirilerek birleştirilmesi, Türkiye, İran ve Pakistan ekonomileri için de temel bir önkoşuldur. Çünkü bu ülkelerde, son yirmi yılda sürekli artan ihracat potansiyeli ve ihracata yönelik büyüme modeli uygulamaları, ticaret yollarının geliştirilmesini gerektirmektedir. Aynı zamanda bu üç ülke için, Batı ve ABD piyasalarına ihraç edebilecekleri mal olanakları (tarıma dayalı sanayi ürünleri, tekstil ve konfeksiyon mamülleri ile hammadde ihracı etrafında şekillenmiş olan) oldukça kısıtlıdır ve bu ihracat pazarlarında küresel anlamda büyük bir rekabet ortamı bulunmaktadır.

Yeni üyelerin, ithalatın finansmanında karşı karşıya bulunduğu döviz darboğazlarının, artan hammadde ihracatı ile birlikte aşılmasına paralel olarak, bölgesel ticari fırsatların da geniş bir alana yayılabileceği ileri sürülebilir. Özellikle belirli sanayi malları için öngörülen gümrük indirimleri, kısıtlı bir mal demetini içermesine rağmen, bu listenin genişlemesi ile bölge içi ticaret artışı sağlanabilir.

Ekonomik entegrasyon aşamaları açısından ECO, entegrasyonun ilk aşaması olan tercihli tarifeler sistemi görünümündedir. Ancak ECO'nun kurucu üyeleri tarafından sunulmuş bir mallar listesinin, bölge içi ticaret açısından ijmal edilebilecek bir değer taşıması nedeniyle etkin bir tercihli tarifeler sisteminin kurulduğu da söylenemez.

Türkiye'nin Avrupa Birliği ile başlatmış olduğu gümrük birliği sürecinde uymak zorunda olduğu ortak gümrük tarifesi ve üye ülke maliyeleri için halen önemli bir gelir kalemini oluşturan gümrük gelirlerinden yoksun olma endişesi gibi nedenlerle ECO Bölgesi'nde gümrük vergisi oranlarının genel anlamda düşürülmesi kısa dönemde olası görünmemektedir. ECO'nun, ilkesel olarak, bölgede sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın sağlanmasında bir araç olarak algılanmasından, bu örgütün kısa vadeli hedefleri arasında bir serbest ticaret bölgesi ya da daha ileri bir entegrasyon aşamasının öngörülmediği sonucu çıkarılabilir.

SSCB döneminde, yalnızca belli sektörlerde uzmanlaşma olanağı elde edebilmiş olan Türk Cumhuriyetleri için de bazı alanlarda tamamlayıcılık söz konusudur. Çünkü, Sovyet ekonomik sisteminde bu ülkelere hammadde

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

üretiminde (petrol, kömür, pamuk ve bazı tarımsal ürünlerde yoğunlaşan) uzmanlaşma görevi verilmesine rağmen, gıda ve tüketim malları açısından diğer cumhuriyetlere bağımlı bir ekonomik yapı kurulmuştur. Rus ve slav kökenli nitelikli işgücünün daha yoğun olarak istihdam edildiği endüstriyel üretim sektörlerinde, bağımsızlıktan sonra yaşanan geri göç olgusu nedeniyle, uzmanlaşmanın sağlandığı alanlarda bile önemli üretim düşüşleri meydana gelmiştir. Bu anlamda, sanayileşme açısından SSCB'nin diğer bölgelerine oranla zaten az gelişmiş bir yapıya sahip olan bu ülkeler için bağımsızlık olgusu, üretimde büyük oranlı düşüşlerin ve ekonomik krizlerin başlagıcını oluşturmuştur. Öyle ki, bağımsızlığın ilk yıllarında sosyo-ekonomik anlamda büyük bir boşluk içerisine düşen Orta Asya halkları için sık sık *"eskiye özlem"* duyguları ön plana çıkmıştır. Bu ülkeler için ECO, tarihi ve kültürel bağlar nedeniyle pek çok ortak özelliğe sahip bulundukları başta Türkiye olmak üzere, İran ve Pakistan gibi önemli bölgesel güçlerle aynı platformda yer alma ve ekonomik avantajlar elde etme düşüncesi nedeniyle sosyo-ekonomik bir açılıma duyulan gereksinimi yansıtmaktadır.

ECO bünyesinde gerçekleştirilecek olan bir entegrasyonun, Rusya'ya olan ekonomik bağımlılığı tam anlamıyla sona erdirmesi düşünülmemesine rağmen, ECO'nun bu ülkeler için potansiyel alternatifler sunma şansının bulunduğu ileri sürülebilir. Türkiye, İran ve Pakistan aracılığıyla potansiyel pazarlara ulaşma şansına sahip olacak olan bu ülkeler için piyasa ekonomisi tecrübelerinden yararlanma fırsatı da bu bölgesel örgüt aracılığıyla elde edilebilecek ekononomik avantajlar listesine ilave edilebilir.

Nitekim, başta Türkiye olmak üzere İran ve Pakistan'ın bu ülkelerin piyasa ekonomisi alt yapısını oluşturmalarında önemli katkıları olmuştur. Siyasi bağımsızlık kadar önemli olan ekonomik bağımsızlığın sağlanmasının önkoşulu olarak bu faktör yadsınamaz derecede önemlidir. Örneğin Azeri ve daha sonraki aşamalarda Kazak petrol ihracatının büyük bir artış göstermesine neden olacak olan Bakü-Ceyhan petrol boru hattı, Hazar Geçişli Türkmenistan-Türkiye doğalgaz boru hattı ve şimdilik rafa kaldırılmış gibi gözüken Türkmenistan-İran doğalgaz boru hattı bağlantıları aracılığıyla ECO ülkeleri karşılıklı ekonomik çıkarlar elde edebilirler. Petro-kimya ve enerji sektörlerinde uzmanlaşıp Türkiye, İran ve Pakistan'dan tüketim malları gereksinimlerini karşılayarak uzmanlaşma ve işbölümünden elde edilecek kazançlarla ekonomik yeniden yapılanmanın finansmanını sağlayabilirler.

Uyuşturucu ticaretinin denetlenmesi, silah kaçakçılığının kontrol altına alınması, etnik çatışmaların yayılmasının önlenmesi, mültecilerle ilgili problemlerin çözülmesi ve çevresel felaketlere karşı ortak önlem alınması konularında da ECO, bir tartışma ve çözüm üretme platformu olarak kullanılarak bölgesel barış için çeşitli yararlar sağlayabilir. Bu sorunların, bölge için her an büyük bir çatışmaya yol açacak şekilde patlamaya hazır bir bomba niteliğine sahip olduğu gerçeği göz önünde bulundurulursa, ECO'nun etkin bir platforma dönüşmesinin önemi daha iyi anlaşılabilir.

Sözkonusu olan tüm bu avantajların yanında, ECO Bölgesi'nin, bu bölgesel işbirliği projesinin gerçekleşmesinde karşı karşıya olduğu önemli sorunların ve çatışma alanlarının var olduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Bu faktörlerin ilki ECO'nun İslami karakterinden kaynaklanmaktadır. ECO, ortak bir coğrafi alanda kurulmuş ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için rasyonel bir temele sahip olmasına rağmen, sadece halkının büyük çoğunluğu müslüman olan ulusların bir araya geldiği bir entegrasyon girişimidir.

Ortak sosyo-kültürel özelliklere sahip bulunan ECO üyeleri arasında tam ilkesel bir uyumun varlığı da kuşkulu görünmektedir. Örneğin Türkiye ve İran, Azerbaycan ve Orta Asya'da etkili olmak için, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından beri bölgesel olarak rekabet içerisindedirler. Bu bölgesel rekabetin, ECO platformalarında da ortaya çıkması nedeniyle bölgesel işbirliği olumsuz yönde etkilenebilmektedir. Türkiye'nin, ECO'yla sadece bir ekonomik işbirliği örgütü olarak ilgilenmesine karşılık, İran'ın bu örgüte bazı kültürel ve güvenlik politikaları eklemlendirmek istemesi sebebiyle bu rekabet armaktadır. Türk-İran ekseninde, iki taraflı olarak ortaya çıkan çatışma alanlarının, bazen ECO bağlamında sürdürülen işbirliğinin geliştirilmesine olumsuz yönde etki yaptığı söylenebilir. Bu bölgesel rekabet, ECO'nun bölgesel bir ticaret forumu olmaktan öteye gidememesine neden olmaktadır.

Diğer bir ayrışma noktası, Orta Asya Cumhuriyetleri'ndeki yönetici elitin, ECO'nun bir *"İslami Blok"* olması olasılığına karşılık gösterdikleri tavırlarda belirginleşmektedir. Komünist bir geçmişe ve kafa yapısına sahip olan bu yönetici elitin, bu bağlamda, Moskova ile daha yakın düşünce sistematiği içinde olduğu söylenebilir. Putin'in Devlet Başkanı olmasından itibaren, Rusya ve Orta Asya Cumhuriyetleri arasında meydana gelen yakınlaşma çabaları, bu riskin her zaman için var olduğunu göstermektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Özellikle son yıllarda bozulan Türk-Özbek siyasi ve ekonomik ilişkilerinin, Moskova-Taşkent ekseninden doldurulması olası görülmektedir.

Özbekistan'ın 2001'de, BDT'ye alternatif bir örgüt olarak geliştirilmeye çalışılan GUUAM üyeliğinden çekilmiş olması, bu ülkede Rus eksenli dış politikaların yeniden ağırlık kazanmaya başladığı şeklinde algılanabilir. Gerçekte ECO'nun geniş tabanlı bölgesel girişimlerinin, Moskova için büyük bir rahatsızlık unsuru oluşturduğu açıktır. Bu bağlamda, başarılı bir bölgesel örgüte dönüşmeyi başarabilen ECO'nun, Kafkasya ve Orta Asya bölgesini "yakın çevre" politikasının bir parçası olarak algılayan Rusya'nın bölgesel etkisini azaltabileceği ileri sürülebilir.

ECO bölgesinde meydana gelen sosyo-ekonomik gelişmelerde, laik ve demokratik özellikleri ön planda olan Türkiye'nin önemli bir rol oynayacağının altı çizilmelidir. ECO Bölgesi'nde ortaya çıkabilecek radikal İslamcı akımların engellenmesinde, güçlü bir Türk etkisinin dengeleyici bir rol oynayacağı öngörülebilir.

Bu şartlar altında, ECO'nun başarılı bir bölgesel entegrasyon olmasında, sadece ekonomik kriterlerin etkili olacağı görülmektedir. Buna paralel olarak, Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetleri'nin demokrasi ve piyasa ekonomisine geçiş sürecini başarıyla tamamlayabilmelerinin bir önkoşulu olarak da ekonomik yaklaşımın daha önemli olduğu ileri sürülebilir. Yani, İslami/ ideolojik amaçlar ile laiklik/modernizm arasında var olan çatışmadan daha öncelikli olarak ekonomik çıkarların belirginleşmesinin, bölgenin kısa ve orta vadeli gelişmesi için daha önemli olduğunun altı çizilmelidir. Çünkü bu ülkeler, Sovyet döneminde elde ettikleri belli düzeydeki modernleşme başarılarına rağmen (bazı alanlarda yoğunlaşan sanayileşme ve yüksek okur-yazarlık oranları gibi), diğer eski Sovyet Cumhuriyetleri'ne göre az gelişmiş bir ekonomik gelişmişlik düzeyine sahiptirler. Bu ülkeler içerisinde en şanslı konumda bulunan Kazakistan ve Azerbaycan için bile, ekonomik veriler fazla içaçıcı özellikler taşımamaktadır.

Azerbaycan ve Orta Asya ekonomilerinde yaşanan sorunlarla, Sovyet dönemi politikaları arasında sıkı bir bağ kurmak mümkündür. Çünkü bağımsızlıkla beraber bu ülkeler, tüm birliğin ihtiyacını karşılayabilecek ölçekte üretim yapan dev fabrikalar, belli ürünlerde tarımsal uzmanlaşma,

geri kalmış teknolojik yapılanma, yetersiz altyapı ve girişimcilik ruhundan yoksun kitleleri miras olarak devralmışlardır. Bu olumsuz miras, siyasi ve idari mekanizma için de geçerlidir.

Özellikle, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ sorunu nedeniyle Ermenistan'la yaptığı savaş ve Tacik ekonomisini uzun yıllar olumsuz yönde etkileyen iç savaş dikkate alındığında ekonomik sorunların çözümlenmesinin ivedilikle ele alınmasının önemi daha iyi anlaşılabilir. Bu denkleme, 1980'lerden beri dış ve iç savaş nedeniyle ekonomik bunalımdan çıkamamış dünyanın en yoksul ülkelerinden birisi olan Afganistan'ın eklenmesiyle ekonomik yeniden yapılanmanın aciliyeti daha da artmaktadır.

Bununla birlikte, eski Sovyet Cumhuriyetleri olan ECO üyesi ülkelerde, dünya ekonomisine entegre olmaya çalıştıkları geçiş döneminde, demokrasi ve piyasa ekonomisi gibi kavramlar teorik olarak çok cazip görünse de, uygulamada bazen yeterli taraftar bulunamamaktadır. Örneğin piyasa ekonomisine geçişte Özbekistan ve Türkmenistan'ın isteksiz tavırları bu konuda ciddi soru işaretleri oluşturmaktadır. Bu iki ülkenin, geçiş sürecinde aldıkları mesafeye bakılarak bu yaklaşımın sonuçlarını görmek mümkündür. Bu durum, geçiş sürecini uzatan bir faktör olarak sayılabilir.

Kazakistan ve Kırgızistan için demokrasi ve piyasa ekonomisi açısından daha olumlu gelişmelerden bahsedilebilir. Azerbaycan ise, ilk başlarda piyasa ekonomisi kurumlarını oluşturmak için ciddi adımlar atmaya çalışmış olsa da, siyasi istikrarsızlık ve savaş gibi olağanüstü durumlar sebebiyle bu konuda fazla gelişme sağlayamamıştır. Bu ülkelerin, Doğu Avrupa'daki dönüşümden yola çıkılarak oluşturulmuş altı safhalı geçiş modeli açısından farklı seviyelerde bulunduğu görülmektedir.

Bu çerçevede, birinci aşama olan siyasi safhayı tamamlama açısından Kırgızistan ve Kazakistan'ın daha fazla gelişme gösterdiği söylenebilir. Bu alanda, komünizmin tekelci siyasi kurumlarının bertaraf edildiği, ama yerine tam anlamıyla demokratik piyasa ekonomisi kurumlarının ikame edilemediği görülmektedir. Erken piyasalaşma safhası olan ikinci aşama, genel olarak tüm cumhuriyetlerde aşılmış olarak görülebilir. Üçüncü aşama olan enflasyonu kontrol safhası da büyük oranda aşılabilmiş olmasına rağmen, dördüncü aşama olan piyasalaşmanın tamamlanamadığı ifade edilebilir. Yeniden yapılanma sürecindeki bu ülkelerde girişimci sınıfın bulunmayışı, *"joint-venture"* türü yatırımların gelişmesine yol açmıştır. Bu

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

konuda Türkiye, Rusya, Çin ve Avrupa Birliği ülkelerinden gelen girişimcilerin daha etkin oldukları gözlenmektedir. Bu tür ortak yatırımların yanında, küçük ve orta ölçekli işletmelerin yaygınlaştırılması da büyük önem arzetmektedir. Gerçekte, *"zihniyet"* ile ilgili sorunların ECO çerçevesinde meydana gelecek bir işbirliğinin önündeki en önemli engellerden birisi olduğu belirtilmelidir.

Ayrıca ECO Bölgesi, Rusya'nın bölgede yeniden nüfuz alanı oluşturma girişimleri ve ABD'nin Afganistan'a müdahalesinde görüldüğü gibi, bölgesel ve küresel güçlerin temel ilgi alanı olma özelliğine sahip olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda, bölge üzerindeki rekabetin yol açacağı dış müdahaleler ve farklı etnik gruplar arasında ortaya çıkabilecek iç çatışmalar nedeniyle, ECO üyesi ülkelerin bağımsızlıkları sürekli tehdit altında bulunmaktadır. ABD'nin Afganistan'a yaptığı müdahale çerçevesinde bölge ülkelerinin ABD eksenli bir dış politika izlemeye başladıkları görülmektedir. Sovyet politikalarının mirası olarak bölgede coğrafi sınırların net olarak belirlenmemiş olması, güçlü ulus devletlerin ortaya çıkmasına engel olmaktadır. Karabağ Savaşı, Azerbaycan topraklarının 1/3'lük bir kısmının elden gitmesi ve milyarlarca dolarlık ekonomik maliyetle sonuçlanmıştır ve halen belirsiz konumunu sürdürmektedir. Buna ek olarak, 1990'ların başında Fergana vadisinde yaşanan olaylarda görüldüğü gibi, Orta Asya'nın en büyük etnik grubunu oluşturan Özbeklerin "Büyük Özbekistan", ve Taciklerin de "Büyük Tacikistan" kurma hayallerini gerçekleştirmeye çalışmaları olasılığı karşısında, tamamı ECO üyesi uluslar olan, Özbek, Kırgız ve Tacikler arasında önemli çatışma alanları ortaya çıkabilir.

ECO Bölgesi'nde işbirliği olanaklarını etkileyebilecek diğer bir olgu da, üye ülkelerin içinde yer aldıkları diğer bölgesel örgütlenmelerdir. Örneğin, altı ECO üyesinin, aynı zamanda BDT bünyesinde yer alarak ekonomik ve siyasi çıkarlar elde etme düşünceleri kimi zaman ağırlık kazanmaktadır. Bu durum, göreceli olarak küçük ekonomilere sahip olan Kırgızistan ve Tacikistan için daha fazla geçerlidir.

Diğer Orta Asya devletlerinin ise, olası bölgesel etkisinden çekindikleri Rusya ile BDT platformunda bir arada olmak konusunda yeterince seçme şansı bulunmamaktadırlar. ECO ülkelerinin üye oldukları pek çok başka bölgesel entegrasyon hareketinin ECO'dan daha ileri bir gelişme düzeyinde

bulunmaması ve bu örgütlerde var olan iç anlaşmazlık unsurları ECO'nun konumunu şimdilik etkilememektedir. Buna rağmen, Azerbaycan ve Afganistan dışındaki ECO üyelerinin Çin ve Rusya ile Şangay İşbirliği Örgütü bünyesinde, Rusya ile BDT ve Avrasya Ekonomik Topluluğu içerisinde, ABD ile Afganistan operasyonundan bu yana geliştirmeye çalıştıkları işbirliği çabaları, bu ülkelerin dış politik alanlarda oldukça pragmatik olduklarını göstermektedir.

Bütün bu karmaşık denklemlere rağmen ECO, 350 milyonu aşkın dinamik nüfusu, geniş doğal kaynakları ve nitelikli işgücü avantajı ile 21. Yüzyıl'ın başında büyük bir ekonomik güç olmak için gerekli ön koşullara sahip bulunmaktadır

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SONNOTLAR

[1] http://www.wto.org/regionalism/gateway.htm (28.05.2002)

[2] Daha fazla bilgi için bakınız: Dartan, M. / Akman, M.S. (2000), "Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Bölgesel Entegrasyon Süreci", Vildan Serin (der.), *İktisat Politikası*, Alfa Yayınları, İstanbul, s.665-683.

[3] Küçükahmetoğlu, O. (2000), *Gümrük Birliği*, Istanbul, s.7.

[4] Bölgesel bir ekonomik birleşmenin üyesi ülkeler için ticari tercihler öngören anlaşmalar, GATT'ın birinci maddesinde belirtilen en çok kayrılan ülke prensibi ile bağdaşmamaktadır. Çünkü, böyle bir durumda ekonomik birlik içinde kaldırılan koruma oranları üçüncü ülkelere karşı uygulandığı için bir ayrım söz konusudur. Bunanla birlikte, bölgesel iktisadi birleşme hareketlerinin (serbest ticaret anlaşmaları ve gümrük birliği gibi) oluşumunda GATT'ın XXIV'üncü maddesinde bir istisna tanınmıştır. Maddede serbest ticaret ilişkilerinin önlenmemesi, anlaşmaya taraf olmayanların çıkarlarının korunmasına ilişkin kurallar getirilmiştir. Diğer bir ifadeyle, GATT'ın XXIV. Maddesinin arkasında yatan temel düşünce, serbest ticaret rejiminin ülkelerin refah düzeylerini en çok artıran rejim olduğu ve bu amaçla, ekonomik birleşmelerin serbest ticaret rejimine geçiş için bir adım olarak görülmesidir. Ancak, yukarıda da kısaca değinildiği gibi, 1950 yılında gümrük birlikleri konusunda ilk geniş kapsamlı çalışmayı yapan Viner, ekonomik birleşmelerin ticaret arttırıcı ve ticaret saptırıcı etkilerinden bahsetmekte, ekonomik birleşme dışında kalan üçüncü ülkeler için de geçerli olduğunu belirtmekte ve ekonomik birleşmenin üye ülkeler ve üçüncü ülkeler üzerindeki refah etkileri konusunda genel bir sonuca gitmenin zorluklarından bahsetmektedir.

[5] Bu teoriye katkılar, Adam Smith'e kadar uzanmaktadır. Smith, 1776'da yazdığı *"Ulusların Zenginliği"* adlı kitabında gümrük birliğinin yararlarından bahsetmiştir. Smith'e göre, iki devlet arasındaki ticarette gümrük vergileri kaldırılıp diğer ülkelere gümrük vergileri uygulansa, ilgili ülkelerdeki üreticiler ve satıcılar bundan yarar elde edeceklerdir. Daha sonra, başka iktisatçılar da gümrük birliği teorisine katkıda bulunmuşlardır. Meade, Viner'den farklı olarak tüketim etkilerini de analizlerine sahil etmiştir. Ayrıca, geleneksel dış ticaret modellerinde ele alındığı gibi, üretimde her zaman sabit maliyetlerin söz konusu olamayacağını da belirtmiştir. Lipsey ve Lanchester'in katkıları *"ikinci en iyi teorisi"* bakımından iyi olmuştur. Buna göre, tam rekabet ve serbest ticaret, dünya refahını en yüksek düzeye çıkartması bakımından *"en iyi politika"* dır. Tam rekabetin önemli varsayımlarından birisi, özel maliyet ve sosyal maliyet ya da özel fayda ve sosyal

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

fayda arasında bir farklılık bulunmamasıdır. Bu durumda piyasa fiyatlarının bir mal veya hizmetin özel şahıslara hem de topluma olan maliyetini göstermesi gerekir. Bununla beraber, bu düşünce gerçeklere ters düşmektedir. Gerçekte, tekellerin varlığı ve devlet müdahaleleri sonunda özel ve sosyal maliyetler arasında bir fark bulunmamaktadır. Bu durumda *"birinci en iyi politika"*değil, "ikinci en iyi politika" geçerli olmaktadır. Cooper ve Massel gibi iktisatçılar da, gümrük birliklerinin gelişmekte olan ülkelerdeki etkilerini incelemişlerdir.

Viner J. (1950), *The Customs Union Issue*, Carnegie Endownment for International Peace, New York; Meade, J.E. (1955), *The Theory of Customs Union*, North-Holland, Amsterdam; Lipsey, R.G./ Lancaster, K.Lipsey (1956/57), "The General Theory of Second Best", *Review of Economic Studies*, cilt:24; Cooper, C. A./ Massel, B.F. (1965), "Toward a General Theory of Customs Union for Developing Countries", *Economic Journal*, cilt:73.

[6] 19.yüzyılın başında 39 eyaletten oluşan Almanya'da eyaletler arası dolaşımdan alınan gümrük vergileri, piyasaların birleşerek ekonominin güçlenmesini engelliyordu. Bu nedenle, Alman nüfus ve toprağının üçte ikisini elinde bulunduran Prusya'nın önderliğinde 1834 yılında iç gümrükler kaldırılmış ve bütün Almanya'yı kapsayan bir gümrük birliği (Zollverein) kurulmuştur. Bu süreçle birlikte, 1871 yılında Alman Siyasi Birliği'nin gerçekleşmesi yolunda ilk temel adım da atılmıştır. Neticede, Alman Gümrük Birliği ülke içi entegrasyonu hedeflemiş olmakla beraber, genellikle çağımızın ülkeler arası ekonomik birleşme hareketlerinin ilk başarılı uygulaması kabul edilmektedir. Çünkü, bu gümrük birliğinde de amaç aynı idi, başka bir ifadeyle, bu ekonomik entegrasyonun amacı da ihtisaslaşma ve rekabet yoluyla ülkelerin refahını artırmak olmuştur.

[7] Newlyn, W. (1965), "Gains and Losses in the East African Common Market", *Yorkshire Bulletin*, cilt:17, s.130-138.

[8] *İthal ikamesi*, daha önce yurtdışından ithal edilen malların, uygulanan koruyucu ve özendirici önlemlerle, yurt içinde üretimesini öngören bir sanayileşme politikasıdır. Bu modelin uygulanması, koruyuculuk önlemlerini de gerektirmektedir. Buna göre, kurulan endüstriler, her türlü dış ticaret ve kambiyo politikalarıyla dış piyasanın rekabetinden korunmaya çalışılır. Ancak, bu tür sanayileşme modeli, karşılaştırmalı üstünlük ilkesiyle çelişmektedir. Başka bir ifadeyle, bu sanayileşme modeli, dünya ekonomileri arasında işbölümü, uzmanlaşma ve işbirliği, açık ekonomi, piyasa ekonomisini hakim kılma gibi temel tercihlere ters düşmektedir. Neticede, kaynak israfı, dışa bağımlılık, dış borç artışı gibi kriterler, ithal ikamesi politikasına yöneltilen eleştirilerin başlıcalarıdır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İhracatın özendirilmesi politikası, dış piyasa için üretimi öngören bir sanayileşme modeli olup, dinamik karşılaştırmalı üstünlüklere dayanır. Başka bir ifadeyle, dünya ekonomisi ile birleşmeyi hedefleyen bu sanayileşme modeli, ileride gelişip rekabetçi duruma geçecek, dinamik karşılaştırmalı üstünlüklere sahip endüstrilerin seçilmesini ve bunların geçici bir süre korunmasını öngörmektedir.

[9] WTO, *Annual Report*, 1996.

[10] NAFTA, 12 Ağustos 1993 tarihinde ABD, Kanada ve Meksika arasında imzalanmış ve 1 Ocak 1994 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Neticede 360 milyon nüfusu ve 6.8 trilyon $'lık satın alma gücü ile dünyanın en gelişmiş ekonomik birliklerinden biri olmuştur. Bu anlaşma, üye ülkeler arasında tüm ticareti ve yatırımları sınırlayıcı engellerin GATT kuralları çerçevesinde ve belli başlı geçiş süreci içinde kaldırılarak bölgede bir serbest ticaret alanı oluşturulmasını öngörmektedir. NAFTA'nın temel özelliği, serbest ticaret anlaşmasına dayanan bir bölgesel ekonomik birleşme olmasıdır. Üye ülkeler, üçüncü ülkelerle ekonomik ilişkilerinde esnek hareket etme imkanına sahiptirler. NAFTA bölgesinde mamul madde ticaretindeki her türlü ticari kısıtlamaların kaldırılması kabul edilmiştir.

NAFTA'nın en önemli özelliği, değişik gelişme seviyesindeki ekonomilerden oluşmasıdır. NAFTA Anlaşması imzalandığı dönemde, ABD ve Kanada'da kişi başına düşen milli gelir 20 bin $'ı aşarken, bu rakam Meksika'da 2500 $ civarında seyrediyordu. Aslında Meksika'nın yaşadığı büyük ekonomik kriz sonrasında 1985 yılından itibaren başlattığı reformlar, NAFTA'ya üye olma sürecinin başlatılmasıyla birlikte hız kazanmıştır. Meksika'nın dış ticaretinin %75'ini ABD ile gerçekleştirdiği ve Meksika'daki yabancı sermaye yatırımlarının büyük kısmının ABD kökenli olduğu dikkate alınırsa, bu ülkenin NAFTA'ya üye olmasının nedenleri anlaşılmaktadır.

Meksika'nın Türkiye'den farkı, NAFTA gibi serbest bir ticaret bölgesini öngören bir yapıdaki bütünleşmeye, 15 yıllık bir geçiş süreci sonrası girerek, geniş bir pazarın imkanlarından daha çok yararlanmayı ve sosyo-ekonomik gelişme seviyesini yükseltmeyi hedeflemiş olmasıdır. Meksika'nın üçüncü ülkelerle ticari ilişkilerinde kendi tarife düzenlemeleri de geçerliliğini korumuştur. Buna mukabil, Türkiye ise, AB'nin uluslarüstü yetkilerle donatılmış karar organlarının almış olduğu ticarete yönelik kararları (ortak ticaret politikasını) uygulamak zorundadır. Ucuz emek, coğrafi yakınlık, serbest ticaret v.b. faktörlerin etkisiyle NAFTA üyeliği sonrasında Meksika'ya gelen yabancı sermaye miktarı artarken, Gümrük Birliği sonrasında Türkiye'ye gelen yabancı sermaye miktarı, öncesinde olduğu gibi, yılda ortalama 1 milyar $ civarında kalmıştır. Meksika, NAFTA bünyesinde

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ekonomisinin gelişmesine yönelik adımlar atarke; Türkiye'nin makro ekonomik göstergeleri ve sınai yapısıyla, AB'den yeterli mali destek almadan ve tam üye olmadan Gümrük Birliği ile sınırlı bir ekonomik birleşmeye gitmesi (daha doğrusu AB'nin ilişkileri bu düzeyde tutmak istemsi), Meksika'nın konumundan daha farklı ve Türkiye alyhine bir ekonomik tablonun oluşumuna neden olmaktadır.

[11] Küçükahmetoğlu, O. (2000), s.16. Yazar da, gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelerle iktisadi bütünleşmeye gitmelerinden elde edebilecekleri kazançları sıralamadan önce şunları söylüyor: *" Bu yöndeki girişimler gelişmekte olan ülkeler bakımından olumlu sonuçlar verir mi?Kuşkusuz yeni bir gelişme olarak ortaya çıkan bu olgunun çeşitli yönlerden incelenmesi gerekmektedir."*

[12] Aslında, tarihin tüm zamanlarında Avrupa Birliği düşüncesi vardır. Bir savaşlar kıtası olarak bilinen Avrupa'da; bir yandan kıtanın dışından gelen akınlar, öte yandan feodallerin, kralların, mezheplerin, nihayet ulusal sermayelerin pazar rekabetlerinin neden olduğu sürekli çatışmalar, Avrupa'nın birliği düşüncesine ağırlık kazandırmıştır. Birlik düşüncesinin kökeni, ortaçağa ve hatta, Avrupa sözcüğüyle ilk kez Helenistik mitolojide karşılaşılmasından dolayı, antik Yunan'a dek uzanmaktadır.

[13] Avrupa Birliği'nin kurucusu sayılan Fransız Devlet adamı Jean Monnet tarafından hazırlanan bir bildiri ile, ekonomik bütünleşmenin zaman içerisinde siyasal bütünleşmeyi de braberinde getireceği ve bu sayede Avrupa ülkeleri arasında savaşların engelleneceği ifade edilmiştir. Bu düşünceyle Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schuman'ın 9 Mayıs 1950'de yaptığı ve Schuman Deklarasyonu adıyla anılan açıklama, Avrupa'nın birleşmesi yolunda atılan ilk adımdır. Schuman'ın bu öneriyi yaptığı 9 Mayıs günü, her yıl, AB'de *"Avrupa Günü"* olarak kutlanmaktadır.

[14] "Die EU rechnet mit Aufnahme eines geteilten Zypern", *Frankfurter Allgemeiner Zeitung*, 16 Kasım 2001.

[15] *The Economist*, 17-23 Kasım 2001.

[16] Yılmaz, A. "Konvansiyon'un Aday Ülkeler Açısından Değerlendirilmesi", Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü tarafından düzenlenen Avrupa'nın Geleceği ve Türkiye konulu uluslararası konferansa sunulan tebliğ, 9-10 Mayıs 2002, İstanbul.

[17] http://ekutup.dpt.gov.tr/isedak/isedak99.html (çevrimiçi), 30 Haziran 2001

[18] http://www.oic-oci.org/ (çevrimiçi) 30.06.2001

[19] Başar, H. (1998), "Economic Cooperation Among Islamic Countries", *Symposium on Orientation in Islamic Economics*, (Ed. Aykaç, M.) Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Yayınları, s. 72-73.

[20] İlkin, S. (1997), "Turkey's Economic and Commercial Relations with the Islamic Countries within the Multilateral Framework", *Zeitschrift für Türkeistudien*, s. 234.

[21] Davutoğlu, A. (2001), *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul, s. 260-261.

[22] İlkin, S., a.g.e., s. 240-241.

[23] İlkin,S., a.g.e., s. 242

[24] Davutoğlu, A., a.g.e., s. 281-282.

[25] Örneğin, 1997'de kurulmuş olan bu örgüte ait resmi internet sitesindeki ticaret istatistiklerinin 2002'nin ortalarında bile, en son 1996 yılına ait verileri içeriyor olması bu konuda çarpıcı bir örnektir. D-8'in resmi organlarından birisi olan bu yapılanma içerisinde D-8 örgütlenmesi sonrasındaki ticaret akımları henüz incelenmemiştir

[26] Tuncer, B., "D-8'lerin Zirve Toplantısı", *Radikal*, 15 Haziran 1997

[27] Kalaycıoğlu, E., "Refahyol'un MD-8 Serüveni", *Finansal Forum*, 9 Ocak 1997

[28] http://www.cisstat.com/cis.htm (çevrimiçi) 12 Kasım 2001.

[29] Bu zirveden bir gün önce 29 Kasım'da Kerimov tarafından Özbek televizyonuna verilen demeçte bu vurgu özellikle belirtilmiştir.

[30] Albion, A. (2001), "CIS Summit Talks Up Economic Integration, Antiterrorist Cooperation..." *Central Asia Report* 6, cilt: 1, sayı: 20.

[31] Interfax-Kazakhstan, 29 Aralık 2001; Aktaran: Albion, A., a.g.m

[32] *International Trade Statistics*, WTO, 2001, s. 75-76.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

[33] Dartan, M./ Hatipoğlu, E., (2001), "AB Genişleme Sürecinin KEİ Bölgesine Etkisi" *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, cilt: 9, sayı: 2, s. 78-88.

[34] T.C. Devlet İstatistik Komitesi, http://www.die.gov.tr/index.htmindex.htm (çevrimiçi) 12 Aralık 2000

[35] The World Bank, http://www.devdata.worldbank.org (çevrimiçi) 10 Aralık 2000.

[36] Daha fazla bilgi için bkz. Dartan, M., (1999), "Black Sea Economic Co-operation (BSEC): Proposals and Problems with Particular Reference to the EU", *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, s. 7-51.

[37] *International Trade Statistics*, WTO, 2001, s. 100-101.

[38] *International Trade Statistics*, WTO, 2001, s. 116-117.

[39] "Iran-Russia Chamber Elects President Of The Caspian Sea Cooperation Council", *Iran Commerce*, cilt:9, sayı: 2, 1998, s. 69

[40] http://www.iran-embassy.org.uk/enghelab/inter.htm (çevrimiçi) 30 Aralık 2001

[41] Peuch, J.C., "Azerbaijan/Iran: Tension Over Caspian, U.S.-Azerbaijani Ties Surfaces During Talks In Tehran", http://www.rferl.org, (çevrimiçi), 20 Mayıs 2002

[42] Pomfret, R. (1999), *Central Asia Turns South? Trade Relations in Transition,*, The Royal Institute of International Affairs, London, s. 27.

[43] United Nations Economic Commission for Europe, United Nations Special Programme for the Economies of Central Asia (SPECA) "Preventing instability before it is too late", Geneva, 28 Eylül 2001, (PRESS RELEASE), http://www.unece.org/press/pr2001/01gen23e.htm (çevrimiçi), 1 Kasım 2001.

[44] Kuznetsov, E.A./ Gleason, G. (2001), "The Theory of Integration and the Eurasian Economic Community", *VII Conference on Promoting Stability in Central Asia*, Almatı, s. 3-4.

[45] "Kazakhstan: Nazarbaev Calls For Stronger CIS", http://www.rferl.org , 30 Kasım 2001.

[46] Islamova, G., "Eurasian Economic Community: Purposes, Challenges and Prospects", http://www.ca-c.org (çevrimiçi), 15 Kasım 2001.

[47] *Rosiskaya Gazeta*, 14 Haziran 1997.

[48] Pannier, B., "East: Change in CIS Customs Union", http://www.rferl.org , 10 Ekim 2000, 10 Mayıs 2002.

[49]Cutler, R.M., "Just What is "GUUAM" Anyway?", *Foreign Policy In Focus*, Şubat 2001.

[50] Torbakov, I., "GUUAM's Potential to Play Role in Anti-Terrorism Alliance Appears Limited" http://www.eurasianet.org (çevrimiçi), 9 Kasım 2001.

[51] Cutler, R.M., a.g.m.

[52] *Dünya*, 2 Haziran 2001.

[53] Arslan, F., "Rusya'da Arka Bahçe Endişesi", *Zaman*, 15 Şubat 2000

[54] Ertan,E., "Yeni Bloklar", *Zaman*, 4 Mayıs 1999.

[55] *Zaman*, 13 Temmuz 2001.

[56]Blua, A., "Uzbekistan: Tashkent Withdraws From GUUAM, Remaining Members Forge Ahead" http://www.rferl.org/nca/features /2002/06/18062002164458.asp, (çevrimiçi) 30 Haziran 2002.

[57]Trofimov, D., "Shanghai Process: From The 'Five' To The Cooperation Organization. Summing Up The 1990s And Looking Ahead", http://www.ca-c.org/journal/eng-02-2002/11.troprimen.shtml, (çevrimiçi), 1 Temmuz 2002.

[58] Bates, G., "Shanghai Five: An Attempt to Counter US Influence in Asia", *Newsweek Korea*, Mayıs 2001.

[59] "Tajik President Opposes Pakistan's Entry into Shanghai Five" *Interfax*, 5 Ocak 2001.

[60]Pannier,B., "Tajikistan: Shanghai Five Discuss Separatist Threats, Trade", http://www.rferl.org/index (çevrimiçi), 26 Kasım 2001.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

[61] http://www.saarc-sec.org/ (çevrimiçi), 20 Aralık 2001.

[62] *World Development Indicators*, WTO, 2001, s. 332.

[63] Pomfret, R., "Central Asia Turns South:.....", a.g.e., s. 26.

[64] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Dash,K.D. (1996), "The Political Economy of Regional Cooperation in South Asia," *Pacific Affairs*, cilt: 69, sayı:2.

[65] De Cordier, B. (1996), "The Economic Cooperation Organization: Towards a New Silk Road on the Ruins of the Cold War?", *Central Asian Survey*, cilt:. 15, sayı:1, s. 47.

[66] Haghayeghi, M. (1995), s. 15.

[67] Haghayeghi, M. (1995), "Economic Cooperation Organization: A Preliminary Assessment", *Central Asia Monitor*, sayı: 1, s. 14.

[68] De Cordier, B. (1996), s. 48.

[69] Togan, S. (1993), "Black Sea Economic Co-operation Organisation, Turkic Republics and Turkey: Possibilities for Regional Economic Integration". Bu makale, Marmara Üniversitesi, Avrupa Topluluğu Enstitüsü ve TEPSA (Trans European Policy Studies Association) tarafından 22-24 Eylül 1993'te organize edilen konferansta tebliğ olarak sunulmuştur, s. 3.

[70] Ibid. s. 49.

[71] "ECO Bir Güne Sığdırıldı" *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1996.

[72] Ibid. s. 50.

[73] http://www.ecosecretariat.org (çevrimiçi) 05 Temmuz 2001.

[74] Togan, S. (1993), s. 7.

[75] Ibid. s. 51.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

[76] Halbach,U., "Usbekistan: Konflikte in der Zentralasiatischen Schlüsselregion". *Vierteljahresbericte-Problems of International Cooperation*, no. 131, Mart 1993, s. 53.

[77] Ibid. s. 51.

[78] Ibid. s. 51.

[79] DPT (1995), "Küreselleşme, Bölgesel Entegrasyonlar ve Türkiye", *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara, s. 131-136

[80] Bavyera Eyalet Başbakanı Edmund Stoiber'in söz konusu mali yardımın arttırılmasıyla ilgili talepleri, Doğu Avrupa ülkelerinin üyelik sürecinin hızlandırılması konusunda Brüksel'de oluşturulmaya çalışılan *"siyasi iradenin"* yansıtılması bakımından dikkat çekici. Stoiber, şunları söylüyor: *"Genişleme sürecinin süratle tamamlanması ve bunun için de gerekn mali desteğin bir an önce yapılması gerekir. Bu amaçla, aday ülkelere Ajanda 2000 çerçevesinde 2000-2006 dönemine yönelik planlanan 68 milyar eur tutarındaki mali destek arttırılmalıdır. Buna karşın,, Ajanda'da aynı dönemde 15 Birlik üyesi ülke için öngörülen meblağ 632 milyar euro... Üye ülkeler, daha fazla mali destek sağlamak suretiyle aday ülkelerle dayanışma göstermelidir."* Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız. Dartan, M. (2001), "Avrupa Birliği'nin Genişleme Sürecinde Türk-Alman İlişkileri", *Avrupa Araştırmaları Dergisi*, cilt: 9, sayı: 1, s. 200-204.

[81] Almanya, 1989-1995 tarihleri arasında Doğu Avrupa ülkelerine verdiği yardımların üçte ikisinden fazlasının Polonya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Slovakya'ya gittiği görülmekte (söz konusu ülkeler, önümüzdeki dönemde AB'ye tam üye olacak ilk adaylar arasında yer almaktalar). Almanya ayrıca, bu yardımlarına ilava olarak, 1990'lı yılların başında Paris Kulübü'ne başvurarak, Doğu Avrupa ülkelerinin dışborçlarının 5 milyar marklık borcunu ertelediği gibi, bu ülkeye 4,5 milyar marklık kredi de vermişti. Bu miktar, Paris Kulübü üyesi olup bu borç erteleme girişimine katılan bütün ülkelerin yaptığı toplam katkının üçte biri kadardır. Dartan, M. (2001), "Avrupa Birliği'nin Genişleme Sürecinde Türk-Alman İlişkileri", *Avrupa Araştırmaları Dergisi*, cilt: 9, sayı: 1, s. 201.

[82] Avrupa İmar ve Yatırım Bankası'nın KEİ bölgesine yaklaşımı için bakınız. Kolat, A. (1996), "Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin Olumlu ve Olumsuz Yönleri", *Avrasya Etüdleri*, cilt 3, sayı: 3, s. 27

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

[84] Kazgan, G. (1995), *Yeni Ekonomik Düzen'de Türkiye'nin Yeri,* Altın yayınları, İstanbul, s. 259

Halen Türkiye Türk Cumhuriyetleri'nde doğrudan yatırımla veya ortaklıklar yoluyla yapılan yabancı yatırımlarda, yatırım büyüklükleri açısından değil ama yatırımcı sayısı ve kurulan şirketlerin sayısı bakımından en başta gelen ülkedir. Ancak, 1990'lı yılların sonunda Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin beklenen düzeyde gerçekleşmediği görülmektedir. Bu durum, Türkiye'nin 1995-2000 döneminde KEİ ülkeleriyle yaptığı dış ticaretinde görülmektedir. Buna göre, 1995 yılında Türkiye'nin toplam ihracatında Türk Cumhuriyetleri'nin % 2.5 olan payı, 2000 yılında % 2.1'e gerilemiştir. Türk Cumhuriyetleri'nin Türkiye'nin toplam ithalatında olan payı ise aynı dönemde % 0.8'den % 1.2'ye yükselmiştir. Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ticaret hacminin artmamasının nedenleri arasında, 1996'dan itibaren AB ile devam eden Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin üçüncü ülkelerle ticari ilişkilerine olan etkilerinin de incelenmesi yararlı olacaktır.

[85] Ertürk, E. (1993), *Ekonomik Entegrasyon Teorisi ve Türkiye'nin İçinde Bulunduğu Entegrasyonlar,* Ezgi Kitabevi, Bursa, s. 243

[86] Balbay, M., "Türk Dünyasında demir Dövme Çağı Sürerken...", *Cumhuriyet,* 27 Aralık 2001.

[87] Şüphesiz, Türkiye'nin AB üyeliğine aday 13 ülke arasında en sona kalmasını salt kültürel sebeplerle açıklamak yanlış olur. Kopenhag kriterleri arasında yer alan siyasal, ekonomik ve AB mevzuatına uyum taleplerinin yerine getirilmesi, Türkiye için AB üyeliğine geçiş sürecinde yerine getirilmesi temel koşullardır. Ancak, hal böyleyken, kültürel faktörlerin de etkili olduğu bilinmektedir. Müslüman kökenli olup, tüm eksiklerine rağmen, laik ve demokratik rejimi uygulayan Türkiye'nin AB üyeliğine, çeşitli nedenlerle hem içerden hem dışardan çıkan kesimlerin de olduğu malûmdur. Söz konusu Avrupalı kesimler arasından önde gelen siyaset ve bilim adamları, üyelik için her ne koşulu yerine getirirse getirsin Türkiye'yi AB içinde görmek istemedikleri için, başta farklı dinlere mensup olunması gibi bazı kültürel farklılıkları ileri sürerek, Müslüman bir ülkenin Birlik içinde yeri olmadığını ifade etmektedirler. Jacque Delors, AB Komisyonu Başkanı olduğu dönemde, Avrupa Topluluğu'nun (veya 1 Kasım 1993'ten anıldığı şekliyle AB'nin) bir *"Hıristiyan Kulübü"* olduğunu ve dolayısıyla Türkiye'nin üyeliğine soğuk bakılmasının normal olduğunu ifade etmişti [Aktaran: Çiçek, K. (1995), "Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Alınmamasında Din Bir faktör Olabilir mi?", *Yeni Türkiye,* sayı: 3, s. 228]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkün. Ancak, 10-11 Aralık 1999 Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'ye *"aday ülke statüsü"* verildikten sonra, söz konusu kesimlerin din kaynaklı kültür farkını Türkiye'nin AB üyeliğine artık bir engel olarak gösteremeyeceğini düşünenler olabilir. Ne yazık ki, Helsinki Zirvesi sonrasında kültür farkını ileri sürerek Türkiye'nin AB üyeliğine karşı çıkan kesimlerin faaliyetleri devam etmekte. Örneğin, çeşitli nedenlerden dolayı Türkiye'nin AB'ye alınmasına karşı çıkan ülkelerin başında gelen Almanya'nın bu politikasının, muhafazakarlardan sonra başa geçen sosyal demokratların döneminde de değişmediği görülmektedir. Sosyal demokrat kökenli eski Başbakan (1972-1982) ve halihazırda *"Die Zeit"* gazetesinin editörlüğünü yapan Helmudt Schmidt *"Avrupa'nın Sürdürülmesi / 21. Yüzyıl İçin Perspektifler"* adlı kitabında, Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkış nedenlerini sıralarken, Avrupa ile Müslüman dünya arasındaki yakınlaşmanın önünde önemli engeller olduğunu söylüyor. Schmidt, bu bağlamda, zaten Almanya, Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi Müslüman göçmenlerin yoğun yaşadıkları Avrupa ülkelerinde topluma uyumlarında sorunlar mevcut iken, bir de Türkiye gibi nüfusu hızla artan bir Müslüman ülkenin AB üyeliğine kabul edilmek suretiyle gelecekte nüfusu azalma trendi gösterecek olan Avrupa'nın başına dert alınmamasını tavsiye ediyor [Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Dartan, M. (2001), "Avrupa Birliği'nin Genişleme Sürecinde Türk-Alman İlişkileri", *Avrupa Araştırmaları Dergisi*, cilt: 9, sayı: 1, s. 191-213]

Muhafazakâr kesime gelince; Bavyera Eyalet Başbakanı Edmund Stoiber, Türkiye'nin kesinlikle Avrupa'ya ait olmadığını iddia ederken, diğer aday ülkelerin süratle AB üyeliğine alınmasını ve bunun için 2000-2006 döneminde bu ülkeler için planan mali yardımı az bularak bu miktarın artmasını talep ediyor. Bu amaçla, özellikle tarım başta olmak üzere Birlik bütçesinden büyük mali destek alan AB'nin güneyindeki devletleri fedakarlık yapmaya çağırıyor ve bütün yükü birkaç ülkenin üzerine bırakmayın, diyor. Stoiber, ser bir üslupla, söz konusu üye devletlerin bu fedakarlıkları yapmasının aynı zamanda tarihsel ve kültürel bir zorunluluk olduğunu ima ediyor. Diğer bir ifadeyle, Stoiber, AB'nin yeni aday ülkeleri alıp almama gibi bir tercih yapma durumunun olmadığını, bu ülkelerin zaten Avrupa'nın bir parçası olduğunu, Polonya veya Macaristan'ın üyeliğinin İspanya ya da Portekiz'den sonraya kalmasının nedeninin ise Soğuk Savaş dönemi olduğunu hatırlatıyor [Bkz. Dartan, M. (2001), a.g.e., s. 201].

[88] Lorca, A. V. (1995), "Türkiye: Orta Asya'ya Açılan Kapı", *Avrasya Etüdleri*, cilt: 2, sayı: 3, s. 63.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

[89] Rahr, A., "New Focus on Old Priorities", *Transition*, 15 Şubat 1995, s. 9-11; Paul B. Henze, "Russia and the Caucasus", *Perceptions*, cilt: 1, sayı: 2, Haziran-Ağustos 1996, s. 60-66; Fedorev, Y., "Russia's Policies Toward Capian Region Oil: Neo-Imperial or Pragmatic?", *Perspectives*, cilt: 1, sayı: 6, Eylül 1996, s. 1-5.

[90]Morris, H.M., "Ethnicity and International Relations: Russian Involvement in the Conflict in Georgia", *Slovo*, cilt: 8, sayı: 1, Nisan 1995, s. 92-95; Lanskoy, M., "Can OSCE Cope With the Caucasus?" *Perspective*, cilt: X, sayı: 2, Kasım-Aralık 1999, s. 4-8.

[91]Sayarı, S., "Turkey, the Caucasus and Central Asia"; Sajadpour,S.K., "Iran, the Caucasus and Central Asia" / Konarovsky, M., "Russia and the Emerging Geopolitical Order in Central Asia", Ali Banuazizi- Myron Weiner (der.) (1994), *The New Geopolitics of Central Asia and its Borderlands*, London: J.B. Tauris, s. 185-191, s. 201-208, s. 235-237

[92] Shashenkov, M., "Russian Pecekeeping in the Near Abroad", *Survival*, cilt: 36, sayı: 3, Sonbahar 1994, s. 48-50; Mark, D.E., "Eurasia Letter: Russia and the New Transcaucasus", *Foreign Policy*, sayı: 105, Kış 1996-1997, s. 147-152.

[93] Aldred, K./ Smith, M.A., "Imperial Ambition or Humanitarian Assistance?- Russia and Its Near Abroad", *Journal of Humanitarian Assistance*, 26 Aralık 1995, s. 1-4.

[94] Aksay, H., "Rusya, Kafkasya'yı Hatırladı", *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1999; Peel, Q/ Behr, R., "Putin Urge to Set Up Caucasus Talks", *Financial Times*, 31 Mart 2000.

[95]Pakistan-Kazakistan hattında uzanan Çin-ECO kara sınırları 3400 km.yi geçmektedir, http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/index.html, (çevrimiçi), 25 Nisan 2002

[96] Wacker, G., "Çin 'İpek Yolu'nu Tekrar Kuruyor", *Yeni Forum*, Ekim 1996, s. 33.

[97] Öğütçü, M. (1998), *Türkiye'de Yeni Bir Ekonomik ve Ticari Diplomasi Stratejisine Doğru*, Türk Sanayici ve İşadamları Derneği Yayınları, İstanbul, s. 205-207.

[98] *Direction of Trade Statistics Yearbook*, IMF, 2000, s. 280, 364.

[99] Öğütçü, M., a.g.e., s. 208.

[100] http://www.indembassy.org.tr/html/sag9.htm (çevrimiçi), 3 Aralık 2001.

[101] Kozlu C.(1994), *Türkiye Mucizesi İçin...Vizyon Arayışları ve Asya Modelleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, sayı.: 335/39, Ankara.

[102] Raşid, A. (1995), *Orta Asya'nın Dirilişi*, Cep Kitapları, İstanbul, s. 263.

[103] Matsutani, H. (1995), *Japonya'nın Dış Politikası ve Türkiye*, Bağlam Yayınları, Istanbul, s. 169.

[104] *Finansal Forum*, 2 Ocak 1997.

[105] *Zaman*, 2 Aralık 1993.

[106] *Zaman*, 17 Nisan 1997.

[107] *Milliyetçi Çizgi*, 25 Ocak 1995.

[108] *Zaman*, 9 Aralık 1994.

[109] *Kyrgyz Republic, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan*, EIU Country Report, 2nd quarter 1996, s. 16.

[110] *Zaman*, 18 Aralık 1993.

[111] *Zaman*, 24 Haziran 1995.

[112] *New Europe*, 12-18 Ocak 1997, s. 41.

[113] *New Europe*, 23 Şubat-1 Mart 1997, s. 40.

[114] Blua, A., "Japan's Partnership With Uzbekistan Stays Strong, If Quiet, Through Crisis", http://www.eurasianet.org/departments/business/articles /eav120601.shtml (çevrimiçi) 14 Aralık 2001.

[115] *Zaman*, 25 Kasım 1994.

[116] *Dünya*, 3 Haziran 1996.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

[117] *New Europe*, 2-8 Mart 1997, s. 41; *Kyrgyz Republic, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan*, EIU Country Report 2nd quarter 1996, s. 40.

[118] *New Europe*, 27 Nisan-3 Mayıs 1997, s. 40.

[119] *Zaman*, 24 Aralık 1995.

[120] *New Europe*, 5-11 Ocak 1997, s. 37.

[121] *New Europe*, 2-8 Mart 1997, s. 42.

[122] *International Trade Statistics*, WTO, 2001, s. 145-146.

[123] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Aras, B., "U.S.-Central Asian Relations: A View from Turkey", *MERIA Journal*, cilt:1, sayı:1, Ocak 1997.

[124] Talbott, S., "Promoting Democracy and Prosperity in Central Asia," *Dispatch 5*, sayı:19, 5 Eylül 1994, s. 281.

[125] Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Dikkaya, M., "Türk Cumhuriyetleri'nde Yabancı Yatırımların Sektörel ve Ülkeler Arası Dağılımı" *Bilig*, (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi), sayı: 11, Sonbahar 1999, s. 1-31.

[126] Azerbaijan Investment Guide, a.g.e., s. 17; Azerbaycan Ülke Raporu, İGEME, a.g.e., s. 15.

[127] Azerbaycan Ülke Raporu, İGEME, a.g.e., s. 16.

[128] *Azerbaijan Country Profile 2000*, EIU, s. 39.

[129] "Fact Sheets: Central Asian Republics," *Dispatch 5*, 9 Mayıs 1994, s. 282.

[130] Kazakistan Ülke Raporu, TİKA, Ankara, 1995, s. 26.

[131] *Kazakstan Country Profile 2000*, EIU, s. 41.

[132] Dünya Bankası Verileri, http://www.worldbank.org/data/ (çevrimiçi), 20 Nisan 2002.

[133] *Türk Cumhuriyetleri'nde Ticaret-Yatırım Ortamı ve Mali Sektör*, Devlet Bakanlığı, Ankara, 1998.

[134] *Milliyet*, 8 Nisan 1993; *Dünya*, 7 Nisan 1993.

[135] *Human Rights and Democratization in the Newly Independent States of the Former Soviet Union*, CSCE Report Washington, DC: GPO, 1993, s. 192.

[136] *Interfax Mining and Metals Report*, 1-9 Eylül 1996; *Business Wires*, 9 Eylül 1996.

[137] *Direction of Trade Statistics Yearbook*, IMF, 2000, s. 289.

[138] Panico, C., "Turkmenistan Unaffected by Winds of Democratic Change", *RFE/RL Research Report*, 22 Ocak 1993, s. 6-10; Oğuz, E., "Türkmenistan'da Basın ve Yayın Özgürlüğü," *Yeni Forum*, 16, sayı:317, Ekim 1995, s. 41-47.

[139] "The US and Kazakhstan: A Strategic Economic and Political Relationship", *Dispatch 5*, sayı: 8, 21 Şubat 1994, s. 97-99.

[140] *Direction of Trade Statistics Yearbook*, IMF, 2000, s. 462.

[141] Kangas, R.,"Recent Developments with Uzbek Political Parties," *Central Asian Monitor*, sayı:4, 1992, s. 22-27.

[142] *Uzbekistan 1998-1999*, EIU Country Profile, s. 24.

[143] Harba, F., "US Aid To Uzbekistan To Greatly Expand Under Economic Cooperation Agreement", http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav121001.shtml (çevrimiçi) 14 Aralık 2001.

[144] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Aras, B., "İran'ın Değişen Güvenlik Dengesi Çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri ile İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, sayı: 3, Sonbahar 1996.

[145] Fuller, G., "Orta Asya'da İki Rakip: İran ve Türkiye", *Strateji*, sayı: 1, 1995.

[146] Daha fazla ayrıntı için bkz. Zachary,S.D./Jason, D.E. (1995), *Nuclear Proliferation: Problems in the States of the Former Soviet Union*, CRS Issue Brief, Washington: Library of Congress.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

[147]Woolf, A.F. / Galdi, T.W. (1996), *Nuclear Weapons in the Former Soviet Union: Location, Command, and Control*, CRS Issue Brief, Washington: Library of Congress.

[148] Ehteshami, A./ Murphy, E.C., "The Non-Arab Middle East States and the Caucassian/Central Asian States: Iran and Israel", *International Relations*, London, cilt:12, sayı:1, Nisan 1994, s. 103.

[149]Haghayeghi, M., "Islam and Politics in Central Asia," *World Affairs*, cilt:156, sayı:4, Sonbahar 1994, s. 186-199.

[150] Olcott, M.B., "Gorbachev's National Dilemma", *Journal of International Affairs*, sayı:42, İlkbahar 1989, s. 399.

[151] Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Ahmet, M., "Radikal İslam ve Orta Asya", *Avrasya Etütleri*, sayı: 3, Sonbahar 1994, s. 55-61; Kangas, R.D., "Özbekistan'da İslam'ın Üç Yüzü", *Yeni Forum*, cilt:17, sayı: 323, Nisan 1996, s. 19-23; Dave, B., "Kazakistan İslam'ı ve İslam Tehdidini Keşfediyor", *Yeni Forum*, cilt:17, sayı: 324, Nisan 1996, s. 16-19.

[152] Öğütçü, M., a.g.e., s. 179-181.

[153] Türkmen, İ, "Uzak komşumuz İran!", *Hürriyet*, 13 Mayıs1999.

[154] Kramer, H., "Turkey Under Erbakan: Continuity and Change Towards Islam", *Aussenpolitik*, cilt: 4, 1996, s. 383.

[155] Bkz. Öğütçü, M., "İran'sız Bölge Stratejisi Olmaz", *Milliyet*, 20 Ocak 2000.

[156] Kramer, H., a.g.m., s. 384.

[157] "İran Doğal Gaz Boru Hattında Sona Yaklaşıldı", *Dünya Gazetesi*, 30 Haziran 2001.

[158] Bu konuda geniş bilgi için bkz., Ahmad, I., "Turkey And Pakistan:Bridging The Growing Divergence" *Perceptions*, cilt:5, sayı: 3, Eylül-Kasım 2000.

[159] http://www.forisb.org/oic.html (çevrimiçi), 20 Haziran 2000.

[160] *Turkish Daily News*, 23 Mart 1998.

[161] DEİK, "Türkiye-Pakistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri", http://www.kobinet.org.tr/hizmetler/katilimci-kuruluslar/vakiflar/Pakistan/Pakistan.pdf (çevrimiçi), 13 Aralık 2001.

[162] Kışlalı, M.A., "Kemalizm Kurtarıcı", *Radikal*, 27 Eylül 2001

[163]Cornell, S., "Türk-Pakistan İlişkilerini Canlandırmanın Oluşturacağı Fırsatlar" *Zaman*, 5 Kasım 2001.

[164]"Türkiye-Afganistan Muahedenamesi", T.C. Dışişleri Bakanlığı, http://www.mfa.gov.tr/turkce/gruph/Ikili/03.htm , (çevrimiçi), 14 Aralık 2001.

[165] Akyol, T., "Afganistan ve Türkler", *Milliyet*, 5 Kasım 2001.

[166] Birand, M.A., "Asker Yollamaktan Neden Korkuyoruz?" *Posta*, 18 Ekim 2001.

[167] "Komuta Türkiye'nin", *Hürriyet*, 20 Haziran 2002.

[168] *Direction of Trade Statistics Yearbook*, IMF, 2000, s. 459-461.

[169] *Turkish Daily News*, 30 Aralık 1994.

[170] *Türk Cumhuriyetlerinde Ticaret-Yatırım Ortamı ve Mali Sektör*, Devlet Bakanlığı, Ankara, 1998, s. 167.

[171] *The Wall Street Journal*, 17 Haziran 1996, (Milliyet'in Eki).

[172] *Interfax Oil and Gaf Report*, No:24, 17 Haziran 1994.
[173] *New Europe*, 6-12 Aralık 1998, s. 42.

[174] *New Europe*, 27 Aralık 1998-2 Ocak 1999, s. 42-43

[175] Dikkaya, M., "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler". *Bilig*, cilt:11, İlkbahar 1999, s. 1-19.

[176] Gürsel, H. (1968), *Tarih Boyunca Türk Rus İlişkileri*,Ak Yayınları, İstanbul, s. 21-22; Bilge, S. (1992), *Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1964,İş Bankası Yayınları, Ankara, s.10-22; Saray, S. (1998), *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, s. 184-189.

[177] Doğan, Y., "Moskova İstedi, Türk Zirvesi Ertelendi", *Milliyet*, 19 Ocak 1994; "Türk Zirvesi'ne Moskova Engeli", *Milliyet*, 19 Ocak 1994; "Bu Birlikten Kuvvet Doğar", *Türkiye*, 19 Ekim 1994; Ertan, F., "İkinci Zirve", *Zaman*, 20 Ekim 1994; "Rusya'ya Karşı Ortak Tavır", *Milliyet*, 20 Ekim 1994; Çandar, C., "Türkiye, Rusya ve Türk Zirvesi", *Sabah*, 20 Ekim 1994

[178] "Rum'a Uyarı, Rusya'ya Protesto", *Zaman*, 7 Ocak 1997; "Türkiye'den Rusya'ya Füze Protestosu", *Sabah*, 7 Ocak 1997; Kohen, S., "Tehlikeli Oyun", *Milliyet*, 8 Ocak 1997; Torumtay, N., "Füzelerin Anlamı Ne?", *Milliyet*, 21 Ocak 1997; "Rusya'ya Son Uyarı" , *Türkiye*, 11 Şubat 1997

[179] *2000'e Girerken Türkiye-Rusya İlişkileri(1999)*, DEİK, İstanbul, s. 12-13, s. 16-17.

1999 yılının Temmuzu'na kadar, 1999 yılında yapılan kontratların tutarı olan 97 milyon $ ile birlikte Türk firmalarının Rusya'da üstlenmiş oldukları işlerin toplamı 9.830 milyar $'a ulaşmıştır.

[180] Mavi Akım Projesi'nin 375 km'lik kısmı deniz altından geçecek olan, 16 milyar metreküp/yıl kapasiteli, 2.8 milyar $'lık projenin finansmanını Rus tarafı (Gazprom) üstlenmiştir.Gazprom da İtalyan enerji firması ENI ile konsorsiyum kurarak proje finansmanı elde etmiştir.

[181] *2000'e Girerken Türkiye-Rusya İlişkileri* (1999), DEİK, İstanbul, s. 12; Akgün, M./ Aydın, T. (der.) (1999), *Türk-Rusya İlişkilerindeki Yapısal Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, TÜSİAD, İstanbul, s. 133.

[182] *2000'e Girerken Türkiye-Rusya İlişkileri* (1999), DEİK, İstanbul, s. 16.

[183] AET-Türkiye Ortaklık Anlaşması (1963), *Official Journal* No 217, 29.12.1964; Saraçoğlu, T. (1992), *Antlaşmalar*, Akbank Ekonomi Yayınları, İstanbul.

[184]Türkiye ile AB ilişkileri konusunda detaylı bilgi için bakınız: Karluk,R. (1990), *Avrupa Toplulukları ve Türkiye*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul;. Evin, A./ Denton, G. (der.) (1990), *Turkey and the European Community*, Leske Budrich, Opladen; *Avrupa Topluluğu ve Türkiye*, (1991), Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı,Ankara; *Türkiye-AB İlişkileri* (1995), Dış Ticaret Müstesarlığı,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ankara; Karluk, R. (1996), *Avrupa Birliği ve Türkiye*, IMKB, İstanbul; Bozkurt, V. (1997), *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Alfa, İstanbul; Gümrükçü, H. (2002), *Türkiye ve Avrupa Birliği-İlişkinin Unutulan Yönleri, Dünü ve Bugünü*, Beta Yayınevi, İstanbul.

[185] *Ankara Antlaşması ve Katma Protokol* (Metinleri ve Ekleri), IKV Yayınları.

[186] Kabaalioğlu, H. (1998), "The Customs Union: A Final Step Before Turkey's Accession to the EU?", *Marmara Journal of European Studies*, cilt:6, sayı:1, s.113-140; Neuwahl, N. (1999), "The EU-Turkey Customs Union: A Balance, but No Equilibrium", *European Foreign Affairs Review*, sayı:4, s. 37-62.

[187] Luxembourg European Council, 12-13 Aralık 1997, Bull.12-2001.

[188] *European Strategy for Turkey*, COM (98) 124 final, 4 Mart 1998.

[189] *http://www.abgs.gov.tr/*

[190] *http:www.europa.int/council/off/conclu/dec99/index.htm*

[191] Abramowitz, M. (der.) (2000), *Turkey's Transformation and American Policy*, The Century Foundation Press, New York; Kramer, H. (2000), *A Changing Turkey-The Challenge of Europe and the United States*, Brookings Institution Press, Washington, D.C.

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

KAYNAKÇA

Abramowitz, M. (der.) (2000), *Turkey's Transformation and American Policy*, The Century Foundation Press, New York.

AET-Türkiye Ortaklık Anlaşması (1963), *Official Journal*, No: 217, 29.12.1964.

Ahmad, I., "Turkey And Pakistan:Bridging The Growing Divergence" *Perceptions*, cilt:5, sayı: 3, Eylül-Kasım 2000.

Ahmet, M., "Radikal İslam ve Orta Asya", *Avrasya Etütleri*, sayı: 3, Sonbahar 1994.

Akgün, M./ Aydın, T. (der.) (1999), *Türk-Rusya İlişkilerindeki Yapısal Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, TÜSİAD, İstanbul.

Aksay, H., "Rusya, Kafkasya'yı Hatırladı", *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1999.

Akyol, T., "Afganistan ve Türkler", *Milliyet*, 5 Kasım 2001.

Albion, A. (2001), "CIS Summit Talks Up Economic Integration, Antiterrorist Cooperation..." *Central Asia Report* 6, cilt: 1, sayı: 20.

Aldred, K./ Smith, M.A., "Imperial Ambition or Humanitarian Assistance?-Russia and Its Near Abroad", *Journal of Humanitarian Assistance*, 26 Aralık 1995.

Aras, B., "İran'ın Değişen Güvenlik Dengesi Çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri ile İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, sayı: 3, Sonbahar 1996.

Aras, B., "U.S.-Central Asian Relations: A View from Turkey", *MERIA Journal*, cilt:1, sayı:1, Ocak 1997.

Arslan, F., "Rusya'da Arka Bahçe Endişesi", *Zaman*, 15 Şubat 2000

Balbay, M., "Türk Dünyasında demir Dövme Çağı Sürerken...", *Cumhuriyet*, 27 Aralık 2001.

Başar, H. (1998), "Economic Cooperation Among Islamic Countries", *Symposium on Orientation in Islamic Economics*, (Ed. Aykaç, M.) Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Yayınları.

Bates, G., "Shanghai Five: An Attempt to Counter US Influence in Asia", *Newsweek Korea*, Mayıs 2001.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bilge, S. (1992), *Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964*, İş Bankası Yayınları, Ankara.

Birand, M.A., "Asker Yollamaktan Neden Korkuyoruz?" *Posta*, 18 Ekim 2001.

Bozkurt, V. (1997), *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Alfa, İstanbul.

Business Wires, 9 Eylül 1996.

Çandar, C., "Türkiye, Rusya ve Türk Zirvesi", *Sabah*, 20 Ekim 1994.

Çiçek, K. (1995), "Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Alınmamasında Din Bir faktör Olabilir mi?", *Yeni Türkiye*, sayı: 3.

Cooper, C. A./ Massel, B.F. (1965), "Toward a General Theory of Customs Union for Developing Countries", *Economic Journal*, cilt:73.

Cornell, S., "Türk-Pakistan İlişkilerini Canlandırmanın Oluşturacağı Fırsatlar" *Zaman*, 5 Kasım 2001.

CSCE Report (1993), *Human Rights and Democratization in the Newly Independent States of the Former Soviet Union*, Washington, DC: GPO.

Cumhuriyet, "ECO Bir Güne Sığdırıldı" 15 Mayıs 1996.

Cutler, R.M., "Just What is "GUUAM" Anyway?", *Foreign Policy In Focus*, Şubat 2001.

Dartan, M. (2001), "Avrupa Birliği'nin Genişleme Sürecinde Türk-Alman İlişkileri", *Avrupa Araştırmaları Dergisi*, cilt: 9, sayı: 1.

Dartan, M. (2001), "Avrupa Birliği'nin Genişleme Sürecinde Türk-Alman İlişkileri", *Avrupa Araştırmaları Dergisi*, cilt: 9, sayı: 1.

Dartan, M. / Akman, M.S. (2000), "Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Bölgesel Entegrasyon Süreci", Vildan Serin (der.), *İktisat Politikası*, Alfa Yayınları, İstanbul,

Dartan, M., (1999), "Black Sea Economic Co-operation (BSEC): Proposals and Problems with Particular Reference to the EU", *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*.

Dartan, M./ Hatipoğlu, E., (2001), "AB Genişleme Sürecinin KEİ Bölgesine Etkisi" *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, cilt: 9, sayı: 2.

Dash,K.D. (1996), "The Political Economy of Regional Cooperation in South Asia," *Pacific Affairs*, cilt: 69, sayı:2.

Dave, B., "Kazakistan İslam'ı ve İslam Tehdidini Keşfediyor", *Yeni Forum*, cilt:17, sayı: 324, Nisan 1996.

Davutoğlu, A. (2001), *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul.

De Cordier, B. (1996), "The Economic Cooperation Organization: Towards a New Silk Road on the Ruins of the Cold War?", *Central Asian Survey*, cilt:. 15, sayı:1.

DEİK *(1999), 2000'e Girerken Türkiye-Rusya İlişkileri*, İstanbul.

Devlet Bakanlığı, *Türk Cumhuriyetleri'nde Ticaret-Yatırım Ortamı ve Mali Sektör*, Ankara, 1998.

Dikkaya, M., "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler", *Bilig*, cilt:11, İlkbahar 1999.

Dikkaya, M., "Türk Cumhuriyetleri'nde Yabancı Yatırımların Sektörel ve Ülkeler Arası Dağılımı" *Bilig*, sayı: 11, Sonbahar 1999.

Dış Ticaret Müstesarlığı(1995), *Türkiye-AB İlişkileri* Ankara.

Dispatch 5, "Fact Sheets: Central Asian Republics", 9 Mayıs 1994.

Dispatch 5, "The US and Kazakhstan: A Strategic Economic and Political Relationship", sayı: 8, 21 Şubat 1994.

Doğan, Y., "Moskova İstedi, Türk Zirvesi Ertelendi", *Milliyet*, 19 Ocak 1994.

DPT (1995), "Küreselleşme, Bölgesel Entegrasyonlar ve Türkiye", *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara.

Dünya, "İran Doğal Gaz Boru Hattında Sona Yaklaşıldı", 30 Haziran 2001.

Dünya, 2 Haziran 2001.

Dünya, 3 Haziran 1996.

Dünya, 7 Nisan 1993.

Ehteshami, A./ Murphy, E.C., "The Non-Arab Middle East States and the Caucassian/Central Asian States: Iran and Israel", *International Relations*, London, cilt:12, sayı:1, Nisan 1994.

EIU , *Kazakstan Country Profile 2000.*

EIU Country Report, *Kyrgyz Republic, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan*, , 2nd quarter 1996.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

EIU, *Azerbaijan Country Profile 2000*

EIU, *Kyrgyz Republic, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan*, Country Report 2nd quarter 1996.

EIU, *Uzbekistan 1998-1999*, Country Profile.

Ertan, E., "Yeni Bloklar", *Zaman*, 4 Mayıs 1999.

Ertan, F., "İkinci Zirve", *Zaman*, 20 Ekim 1994.

Ertürk, E. (1993), *Ekonomik Entegrasyon Teorisi ve Türkiye'nin İçinde Bulunduğu Entegrasyonlar*, Ezgi Kitabevi, Bursa.

European Strategy for Turkey, COM (98) 124 final, 4 Mart 1998.

Evin, A./ Denton, G. (der.) (1990), *Turkey and the European Community*, Leske Budrich, Opladen.

Fedorev, Y., "Russia's Policies Toward Capian Region Oil: Neo-Imperial or Pragmatic?", *Perspectives*, cilt: 1, sayı: 6, Eylül 1996.

Finansal Forum, 2 Ocak 1997.

Frankfurter Allgemeiner Zeitung, "Die EU rechnet mit Aufnahme eines geteilten Zypern", 16 Kasım 2001.

Fuller, G., "Orta Asya'da İki Rakip: İran ve Türkiye", *Strateji*, sayı: 1, 1995.

Gümrükçü, H. (2002), *Türkiye ve Avrupa Birliği-İlişkinin Unutulan Yönleri, Dünü ve Bugünü*, Beta Yayınevi, İstanbul.

Gürsel, H. (1968), *Tarih Boyunca Türk Rus İlişkileri*, Ak Yayınları, İstanbul.

Haghayeghi, M. (1995), "Economic Cooperation Organization: A Preliminary Assessment", *Central Asia Monitor*, sayı: 1.

Haghayeghi, M., "Islam and Politics in Central Asia", *World Affairs*, cilt:156, sayı:4, Sonbahar 1994.

Halbach,U., "Usbekistan: Konflikte in der Zentralasiatischen Schlüsselregion". *Vierteljahresbericte-Problems of International Cooperation*, no. 131, Mart 1993.

Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı (1991), *Avrupa Topluluğu ve Türkiye*, Ankara.

Hürriyet, "Komuta Türkiye'nin", 20 Haziran 2002.

IKV, *Ankara Antlaşması ve Katma Protokol* (Metinleri ve Ekleri), IKV Yayınları.

İlkin, S. (1997), "Turkey's Economic and Commercial Relations with the Islamic Countries within the Multilateral Framework", *Zeitschrift für Türkeistudien.*

IMF, *Direction of Trade Statistics Yearbook*, 2000.

Interfax Mining and Metals Report, 1-9 Eylül 1996.

Interfax Oil and Gaf Report, No:24, 17 Haziran 1994.

Interfax, "Tajik President Opposes Pakistan's Entry into Shanghai Five" 5 Ocak 2001.

Interfax-Kazakhstan, 29 Aralık 2001.

Iran Commerce, "Iran-Russia Chamber Elects President Of The Caspian Sea Cooperation Council", cilt: 9, sayı: 2, 1998.

Kabaalioğlu, H. (1998), "The Customs Union: A Final Step Before Turkey's Accession to the EU?", *Marmara Journal of European Studies*, cilt:6, sayı:1.

Kalaycıoğlu, E., "Refahyol'un MD-8 Serüveni", *Finansal Forum*, 9 Ocak 1997

Kangas, R., "Recent Developments with Uzbek Political Parties", *Central Asian Monitor*, sayı:4, 1992.

Kangas, R.D., "Özbekistan'da İslam'ın Üç Yüzü", *Yeni Forum*, cilt:17, sayı: 323, Nisan 1996.

Karluk, R. (1996), *Avrupa Birliği ve Türkiye*, IMKB, İstanbul.

Karluk,R. (1990), *Avrupa Toplulukları ve Türkiye*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.

Kazgan, G. (1995), *Yeni Ekonomik Düzen'de Türkiye'nin Yeri*, Altın yayınları, İstanbul.

Kışlalı, M.A., "Kemalizm Kurtarıcı", *Radikal*, 27 Eylül 2001

Kohen, S., "Tehlikeli Oyun", *Milliyet*, 8 Ocak 1997.

Kolat, A. (1996), "Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin Olumlu ve Olumsuz Yönleri", *Avrasya Etüdleri*, cilt 3, sayı: 3.

Konarovsky, M., (1994), "Russia and the Emerging Geopolitical Order in Central Asia", Ali Banuazizi- Myron Weiner (der.) *The New Geopolitics of Central Asia and its Borderlands*, London: J.B. Tauris.

Kozlu C. (1994), *Türkiye Mucizesi İçin...Vizyon Arayışları ve Asya Modelleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, sayı.: 335/39, Ankara.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kramer, H. (2000), *A Changing Turkey-The Challenge of Europe and the United States*, Brookings Institution Press, Washington, D.C.

Kramer, H., "Turkey Under Erbakan: Continuity and Change Towards Islam", *Aussenpolitik*, cilt: 4, 1996.

Küçükahmetoğlu, O. (2000), *Gümrük Birliği*, Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Istanbul.

Kuznetsov, E.A./ Gleason, G. (2001), "The Theory of Integration and the Eurasian Economic Community", *VII Conference on Promoting Stability in Central Asia*, Almatı.

Lanskoy, M., "Can OSCE Cope With the Caucasus?", *Perspective*, cilt: X, sayı: 2, Kasım-Aralık 1999.

Lipsey, R.G./ Lancaster, K.Lipsey (1956/57), "The General Theory of Second Best", *Review of Economic Studies*, cilt:24.

Lorca, A. V. (1995), "Türkiye: Orta Asya'ya Açılan Kapı", *Avrasya Etüdleri*, cilt: 2, sayı: 3.

Luxembourg European Council, 12-13 Aralık 1997, Bull.12-2001.

Mark, D.E., "Eurasia Letter: Russia and the New Transcaucasus", *Foreign Policy*, sayı: 105, Kış 1996-1997.

Matsutani, H. (1995), *Japonya'nın Dış Politikası ve Türkiye*, Bağlam Yayınları, Istanbul.

Meade, J.E. (1955), *The Theory of Customs Union*, North-Holland, Amsterdam.

Milliyet, "Rusya'ya Karşı Ortak Tavır", 20 Ekim 1994.

Milliyet, "Türk Zirvesi'ne Moskova Engeli", 19 Ocak 1994.

Milliyet, 8 Nisan 1993.

Milliyetçi Çizgi, 25 Ocak 1995.

Morris, H.M., "Ethnicity and International Relations: Russian Involvement in the Conflict in Georgia", *Slovo*, cilt: 8, sayı: 1, Nisan 1995.

Neuwahl, N. (1999), "The EU-Turkey Customs Union: A Balance, but No Equilibrium", *European Foreign Affairs Review*, sayı: 4.

New Europe, 12-18 Ocak 1997.

New Europe, 23 Şubat-1 Mart 1997.

New Europe, 27 Aralık 1998-2 Ocak 1999.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

New Europe, 27 Nisan-3 Mayıs 1997.

New Europe, 2-8 Mart 1997.

New Europe, 5-11 Ocak 1997.

New Europe, 6-12 Aralık 1998.

Newlyn, W. (1965), "Gains and Losses in the East African Common Market", *Yorkshire Bulletin*, cilt:17.

Öğütçü, M. (1998), *Türkiye'de Yeni Bir Ekonomik ve Ticari Diplomasi Stratejisine Doğru*, Türk Sanayici ve İşadamları Derneği Yayınları, İstanbul.

Öğütçü, M., "İran'sız Bölge Stratejisi Olmaz", *Milliyet*, 20 Ocak 2000.

Oğuz, E., "Türkmenistan'da Basın ve Yayın Özgürlüğü," *Yeni Forum*, 16, sayı:317, Ekim 1995.

Olcott, M.B., "Gorbachev's National Dilemma", *Journal of International Affairs*, sayı:42, İlkbahar 1989.

Panico, C., "Turkmenistan Unaffected by Winds of Democratic Change", *RFE/RL Research Report*, 22 Ocak 1993.

Paul B. Henze, "Russia and the Caucasus", *Perceptions*, cilt: 1, sayı: 2, Haziran-Ağustos 1996.

Peel, Q/ Behr, R., "Putin Urge to Set Up Caucasus Talks", *Financial Times*, 31 Mart 2000.

Pomfret, R. (1999), *Central Asia Turns South? Trade Relations in Transition,*, The Royal Institute of International Affairs, London.

Rahr, A., "New Focus on Old Priorities", *Transition*, 15 Şubat 1995.

Raşid, A. (1995), *Orta Asya'nın Dirilişi*, Cep Kitapları, İstanbul.

Rosiskaya Gazeta, 14 Haziran 1997.

Sabah, "Türkiye'den Rusya'ya Füze Protestosu", 7 Ocak 1997.

Sajadpour, S.K., (1994), "Iran, the Caucasus and Central Asia" Ali Banuazizi- Myron Weiner (der.) *The New Geopolitics of Central Asia and its Borderlands*, London: J.B. Tauris.

Saraçoğlu, T. (1992), *Antlaşmalar*, Akbank Ekonomi Yayınları, İstanbul.

Saray, S. (1998), *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sayarı, S., (1994), "Turkey, the Caucasus and Central Asia" Ali Banuazizi- Myron Weiner (der.) *The New Geopolitics of Central Asia and its Borderlands*, London: J.B. Tauris.

Shashenkov, M., "Russian Pecekeeping in the Near Abroad", *Survival*, cilt: 36, sayı: 3, Sonbahar 1994.

Talbott, S., "Promoting Democracy and Prosperity in Central Asia," *Dispatch 5*, sayı:19, 5 Eylül 1994.

The Economist, 17-23 Kasım 2001.

The Wall Street Journal, 17 Haziran 1996, (Milliyet'in Eki).

TİKA, *Kazakistan Ülke Raporu*, Ankara, 1995.

Togan, S. (1993), "Black Sea Economic Co-operation Organisation, Turkic Republics and Turkey: Possibilities for Regional Economic Integration". Bu makale, Marmara Üniversitesi, Avrupa Topluluğu Enstitüsü ve TEPSA (Trans European Policy Studies Association) tarafından 22-24 Eylül 1993'te organize edilen konferansta tebliğ olarak sunulmuştur.

Torumtay, N., "Füzelerin Anlamı Ne?", *Milliyet*, 21 Ocak 1997.

Tuncer, B., "D-8'lerin Zirve Toplantısı", *Radikal*, 15 Haziran 1997.

Turkish Daily News, 23 Mart 1998.

Turkish Daily News, 30 Aralık 1994.

Türkiye, "Bu Birlikten Kuvvet Doğar", 19 Ekim 1994.

Türkiye, "Rusya'ya Son Uyarı", 11 Şubat 1997.

Türkmen, İ., "Uzak komşumuz İran!", *Hürriyet*, 13 Mayıs1999.

Viner J. (1950), *The Customs Union Issue*, Carnegie Endownment for International Peace, New York.

Wacker, G., "Çin 'İpek Yolu'nu Tekrar Kuruyor", *Yeni Forum*, Ekim 1996.

Woolf, A.F. / Galdi, T.W. (1996), *Nuclear Weapons in the Former Soviet Union: Location, Command, and Control*, CRS Issue Brief, Washington: Library of Congress.

WTO, *Annual Report*, 1996.

WTO, *International Trade Statistics*, 2001.

WTO, *World Development Indicators*, 2001.

Yılmaz, A. (2002) "An Assesment of the Convention from the Point of the Candidate Countries", Marmara Journal of European Studies, vol: 10, no: 1.

Zachary,S.D./Jason, D.E. (1995), *Nuclear Proliferation: Problems in the States of the Former Soviet Union*, CRS Issue Brief, Washington: Library of Congress.

Zaman, "Rum'a Uyarı, Rusya'ya Protesto", 7 Ocak 1997.

Zaman, 13 Temmuz 2001.

Zaman, 17 Nisan 1997.

Zaman, 18 Aralık 1993.

Zaman, 2 Aralık 1993.

Zaman, 24 Aralık 1995.

Zaman, 24 Haziran 1995.

Zaman, 25 Kasım 1994.

Zaman, 9 Aralık 1994.

İnternet Kaynakları

"Kazakhstan: Nazarbaev Calls For Stronger CIS", http://www.rferl.org , 30 Kasım 2001.

Blua, A., "Japan's Partnership With Uzbekistan Stays Strong, If Quiet, Through Crisis", http://www.eurasianet.org,14 Aralık 2001.

Blua, A., "Uzbekistan: Tashkent Withdraws From GUUAM, Remaining Members Forge Ahead" http://www.rferl.org, 30 Haziran 2002.

DEİK, "Türkiye-Pakistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri",

Dünya Bankası Verileri, http://www.worldbank.org/data/, 20 Nisan 2002.

Harba, F., "US Aid To Uzbekistan To Greatly Expand Under Economic Cooperation Agreement",http://www.eurasianet.org 14 Aralık 2001.

http://ekutup.dpt.gov.tr/isedak/isedak99.html, 30 Haziran 2001

http://www.abgs.gov.tr/

http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/index.html, 25 Nisan 2002

http://www.cisstat.com/cis.htm,12 Kasım 2001.

http://www.ecosecretariat.org 05 Temmuz 2001.

http://www.forisb.org/oic.html, 20 Haziran 2000.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

http://www.indembassy.org.tr/html/sag9.htm 3 Aralık 2001.

http://*www.iran-embassy.org.uk/enghelab/inter.htm*, 30 Aralık 2001

http://www.kobinet.org.tr, 13 Aralık 2001.

http://www.oic-oci.org/ 30.06.2001

http://www.saarc-sec.org/ 20 Aralık 2001.

http://www.wto.org/regionalism/gateway.htm, 28.05.2002.

http:www.europa.int/council/off/conclu/dec99/index.htm

Islamova, G., "Eurasian Economic Community: Purposes, Challenges and Prospects", *http://www.ca-c.org*, 15 Kasım 2001.

Pannier, B., "East: Change in CIS Customs Union", *http://www.rferl.org* , 10 Ekim 2000, 10 Mayıs 2002.

Pannier,B., "Tajikistan: Shanghai Five Discuss Separatist Threats, Trade", *http://www.rferl.org/index* 26 Kasım 2001.

Peuch, J.C., "Azerbaijan/Iran: Tension Over Caspian, U.S.-Azerbaijani Ties Surfaces During Talks In Tehran", *http://www.rferl.org*, (çevrimiçi), 20 Mayıs 2002.

T.C. Devlet İstatistik Komitesi, *http://www.die.gov.tr/index.htm*, 12 Aralık 2000

T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye-Afganistan Muahedenamesi", *http://www.mfa.gov.tr/turkce/gruph/Ikili/03.htm* , 14 Aralık 2001.

The World Bank, *http://www.devdata.worldbank.org*, 10 Aralık 2000.

Torbakov, I., "GUUAM's Potential to Play Role in Anti-Terrorism Alliance Appears Limited" *http://www.eurasianet.org* (çevrimiçi), 9 Kasım 2001.

Trofimov, D., "Shanghai Process: From The 'Five' To The Cooperation Organization. Summing Up The 1990s And Looking Ahead", *http://www.ca-c.org*, 1 Temmuz 2002.

United Nations Economic Commission for Europe, United Nations Special Programme for the Economies of Central Asia (SPECA) "Preventing instability before it is too late", Geneva, 28 Eylül 2001, (PRESS RELEASE), *http://www.unece.org/press/pr2001/01gen23e.htm*, 1 Kasım 2001.

Dizin

A

AAET (Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu), 19
AB (Avrupa Birliği), xiii,xv,5,6,7,9,11,13,14-18,20-24, 37,38,40,45,56,64,66,69,70-76,95,101,110,111-114,118,129,133,140-144,156,161n,162n,163n,164n, 167-169n,176
ABD(Amerika Birleşik Devletleri) xiii, xv, 2, 6, 8, 10,13,14,16,43,44,46,50,52,53, 55,59,66,71,84,89,90,94,101-110,115,124-126,133,137,144,145,146,148, 151,156,157,161n
Abhazy 83,86,134
ACP (Afrika, Karayip, Pasifik) 15
AET , AT 11,19,45,56,140,176 – 19,118,140,141,144
Afganistan xv,4,18,28,44,47-49,53,56,57,59,60,61,66,81,87-89,91,101,105,106,109,110,111,116,118,121,123-126,147,149,150,155,156,173n
Afganistan'ın Yeniden inşasına Destek Uluslararası Konferansı
AGİK (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı),134
AGSK (Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği),144
AKÇT, 18,19
AKKA (Avrupa'da Konvansiyonel Kuvvetlerin İndirimi Antlaşması), 135-136
Ankara Anlaşması, 11, 140,141
APEC (Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği), xiii,6,
Arnavutluk, 18,28,38,39,41,
ASEAN, 7,45
Avrasya 18,30,35,44-46,49,78,103
AvET (Avrasya Ekonomik Topluluğu) 44,45
Avrupa Tek Senedi, 20,

B

Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı, 42
Bağdat paktı 55, 117
Bağımsız devletler topluluğu (BDT) xıv,17,18,34-38,43,45-47,73,78,79,82-86,89-90,100,113,132,154,156
Baykonur Uzay Üssü,96
Benelüx Birliği 8
Beyaz Rusya 18,34-36,44-45
BM (Birleşmiş Milletler) 64, 83,134,146,147
Boğazlar 136,137,138
BOTAŞ 119,127,138
bölgeselleşme i, xiii,xiv, 1-2,6,17,37,115
bölgesel ekonomik entegrasyon xiv,7

Bulgaristan 18,20,24,37-39,41,47,135,142
"büyük oyun" 136

C
CENTO (Merkezi Anlaşma Teşkilatı) 55,59,117
Chevron 103-105
CIA (Merkezi Haber Alma Örgütü) 108
Commonwealth (İngiliz Uluslar Topluluğu) 8

Ç
Çeçenistan 82,85,135
Çin xv,17-18,49-51,77,79,82,89-93,96,100,124,126,157 170n

D
D-8 xiv, 17,30-34,123
Dağlık Karabağ Sorunu 155
DEİK (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu) 175n, 176n
Derinleşme 20, 145
Ermenistan
Euro 9,71,111,112
EACM (Doğu Afrika Ortak Pazarı) 14,

F
FREEDOM (Rusya ve Yeni Ortaya Çıkan Avrasya Demokrasileri ile Serbest Piyasalarının Özgürlüğünün Desteklenmesi Yasası) 103-104

Dinamik etki 10,11
Doğalgaz 4,42,67-68,73-74,79,86,90,96,99,103-104,117-119,121,127,129,134,137-139,147,154
Doğu Afrika Ortak Pazarı (EACM) 14
dünya entegrasyonu 7
Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) 5

E
Eduard Shevardnadze 84
EFTA (Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi) 8
ekonomik işbirliği xv,19,25,34,37-38,40,46,60,86,115,138,153
ekonomik ve parasal birlik 5,6,9,10
" en çok kayrılan ülke" prensibi 5,111,159
ekonomik entegrasyon xiii,xiv,7,8,9,10,11,15,44,45,58,151

G
GATT (Gümrükler ve Ticaret Antlaşması) xiv, 1,5-6,10,14,159
Gazprom, 138,176n
GUUAM xiv, 17-18,46-50,86,.103,154
Gümrük Birliği 5-6,8-13,16,20,34-35,38,43,45-46,76,95,129,140-142,151
Gürcistan 18,34-39,41-43,46-48,83-87,134,135

H
Hatemi 112,118
Hazar Denizi xiv,17,40,42-43,61,69,84,100,102,104,107,145
Hazar İşbirliği Konseyi XİV, 17,42
Helsinki Zirvesi 16,142,169
Hindistan xv,51-52,77,87-89,93,121,150

İ
INOGATE 113
İran xiv, xv,2-3,17-18,26,29-31,33,42-43,51,55-60,66,68-69,79,81,83-84,87-88,91-92,94,99,100-101,107-109,112,115-120,129,134,145,147,149,150-153
İKO (İslam Konferansı Örgütü) xiv,17,24-26,28-30,94,96-97,101,103-109,112-113,127-129,131-132,154-155
İstanbul Deklarasyonu 30,32

J
Jacob Viner 10
JICA (Japan International Agency) 96

K
Kafkasya 2-3,37,56,73,77,82-85,95,106,111,116,133-135,154
Kazakistan 3,18,28,34-36,42-45,49,51,56-57,69,73,77,79-81,90-92
KEİ (Karadeniz Ekonomik İşbirliği) xiv, 17-18,37-42,139
KEİK (Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi) 39-40
Keşmir Sorunu 52,61,87-88,121
Kıbrıs 20,115,136,141-142,144-145
Kırgızistan 3,18,28,34-36,43-45,49,51,56-57,77,81-82,89-91,94,98,101,104-105,109,113,127-128,131-132,150,155-157
Konvansiyon (Kurultay) 21,46,135
Kopenhag Kriterleri 142-144,168
köprü teorisi 76
küreselleşme xiv,1-2,5,167

L
Laeken Zirvesi 21,23,110,143
Lüksemburg Zirvesi 142

M
Maastricht antlaşması 9,20,142
Mavi Akım 42,138-139
MERCOUSER 7
Minsk Grubu 111
Moldavya 18,36,38-42,47-49,86,135
Montrö Anlaşması 137
MOSSAD 108

N
NAFTA (Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi) xiii, 6,7,16,45,71

NATO 49,82,86,117,145
Nice Antlaşması /Zirvesi 21-23

O
11 Eylül Olayları xv,35,44,101-102,110-111,125,146-147
OPEC 35
Orta Asya Ekonomik Topluluğu xv, 17,43
OAEÖP (Orta Asya Ekonomileri Özel Programı) 44
Ortak Gümrük Vergisi 8
Ortak Pazar 5,8-10,14,19
Osetya 134-135

Ö
Özbekistan xv, 3,17-18,28,34-36,43-44,46-51,56-57,67,69,77,82,86,89,91,94,97-99,101,105-106,108-109,114,124,127-128,131,154-156
Özel sektör 32,39,62,104,113,132

P
Pakistan xv,2-3,18,28,30-31,33,51-52,55-57,59,61-62,66,68,70,79,87-94,100-101,109,113-115,121-124,149-151
Putin Doktrini 86

R
RCD 55-56,66,115,117,121
Romanya 18,20,24,37-39,41,135,142
Rusya xv, 17-18,34-51,59,66-67,71,73-74,77-91,97,103-104,107-108,110,118-119,124,130,132-139,145,148,150,152-154,156-157

S
SAARC (Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü) 52
S-300 füzeleri/bunalımı 136
serbest ticaret bölgesi Xİİ,5-6,8-9,11-12,16,35,38-39,47,52,56,61,151
Sincan –Uygur bölgesi 90
soğuk savaş xıv, 17,25,30,37-38,52,58-60,87-88,117,133,144,146,149-150
SSCB (Sovyetler Birliği) xiv,xv, 17,37,43,47,50,78,90,102,107, 118-119,126,151-152
START 107
Statik etki 10

Ş
Şanghay İşbirliği Örgütü xv, 18,157

T
Tacikistan 3,18,28,34-36,43-46,50-51,56,58,77,81-82,89-91,94,101,105-106,109,114,116,126,131,149, 156
TACIS 113-114

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Taliban 35,89,109-110,121,123-126
Tek Pazar 8,20
Tengizchevroil 103
Tercihli ticaret anlaşması 34,56
Ticaret artırıcı etki 12-13,42
Ticaret saptırıcı etki 12-13
TİKA 96
TPAO 127
TRACECA 111,113
Türk Eximbank 127
Türk Cumhuriyetleri 27,38,71,73-75,90,95-96,126-132,149-151
Türkmenistan 3,18,28,34-37,42-44,56-57,77,80-81,94,96,99,105,114,119,127-129,131,150,1522,155

U

Ukranya 18,34,36,38-39,41,46-48,86,108,135

Y

Yakın çevre 51,83-87,154
Yeltsin Doktrini 84
Yunanistan 18,20,37-42,135,141,144

Z

Zollverein (Alman Gümrük Birliği) 8,160n

Marmara Üniversitesi Kütüphane ve
Dokümantasyon Daire Başkanlığı
0028166

ISBN 975-400-250-9